

Орга № 4. 2021

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Галашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.
Мамакаев Мохьмад**

**ПАУ «Зорботохаран ца»
Директор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

**Кьорта редактор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Алиева Зарина
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьаблим
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин
къоман политикин, арахьарчу зIенийн,
зорбанан, хаамийн Министерство

364060 НР, Собыла-ГIала,
С. Дудаевн бульвар, 8.

**Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу**

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботьхна хила еза. Журнала тIе ца тоьхначу произведенийн маххадор а, уьш авторшка юхаялар а редакцино шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 965-959-56-81

E-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdatdomchr

izdat_dom_chr95

Ч У Л А Ц А М

ДРАМАТУРГИ

АХМАДОВ Муса. Дикане боьду некъ. *Пьеса*. 3

ПОЭЗИ

АБДУЛАЕВ Леча.

Гатлуш ма гат а ло-кх хьо, мерза са,
юткъалуш ма юткъало хьо, сема ойла. *Стихаи*. 9

ИСРАЙЛОВА Луиза. Нана. *Стихаи*. 15

ХАЛИКОВА Асет.

Со-м еха, лаятга тIехъ гуьйренаш йохоуш,
даеаха, дикане даим догдохуш. *Стихаи*. 21

Микаил Элдин. Узам. *Стихаи*. 26

XX-чу БИШЕРАН ЛИТЕРАТУРЕРА

ХАСБУЛАТОВ Ямлихан

ТахказатIайш. *Стихаи*. 31

ПРОЗА

БЕКСУЛТАНОВ Муса. Дийцарш. Абаден хенийн гуо. 35

АЙДАМИРОВА Зайдат. Сан це Яха ю. *Дийцар*. 41

ДЖУНАИДОВ Аюб. Бокъаша. *Дийцар*. 49

ЭЛЬДИЕВА Марет. Брендрави Седа. *Дийцар*. 58

ЗАКРИЕВ Ийса. Берсин леламаш. *Туйра*. 61

ГОЧДАРШ

ДУГРИЧИЛОВ Муртуз. ТIаьххярлера гIазот. *Повесть*. 80

Гочйнарг Бурчаев Хьаблим.

КУЛЬТУРИН ДАХАР

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза.

Къинхьегамоисбаьхьаллина, меттана доьцадойту. *Статья*. 102

ИЛМА

БЕЛАЛОВА Малика. Гадаев Мохьмад-Салахьан дахар. *Статья*. 106

АХАЕВА Амина.

Мамакаев Iаьрбин кхоллараллехъ Даймехкан а, безаман а тема. *Статья*. 111

ХАЧУКАЕВА Лайлаь.

Сулейманов Ахьмадан поэзехъ безаман лирика. *Статья*. 121

УМХАЕВ Хьамзат

Гиллакхе аларш 127

Драматурги

АХМАДОВ Муса

Дикане боьду некъ

(Хъаьжех долу дийцарш)

Воккха стаг

Жим стаг

I-ра мурд

II-гIа мурд

III-гIа мурд

Мурд

I-ра стаг

Нана

I сурт

Жима стаг. Кунта-Хъаьжа (*Дала къайле цIинйойла цуьнан*). Суна дукха жима волуш хезна и цIе. Дукха жима волуш дуьйна ас тергалдина цуо юкбадаьккхинчу чехкачу зикарехъ хьийзачу мурдаша доху гонаш. Иштта гонаш дохуш, зама а, малхана гонаха латта а хьийзий, суна дуккха а тIаьхъа хиира.

Ас дукха жима волуш дуьйна ладегIна цуьнан мурдаша олучу назманашка, уьш дагах кхеташ, цара бIаьргаш чу хиш дуьссуйтуш, цара дуьненах, эхартах ойланаш кхуллуш.

Хъаьжа бакъ эвляяь хиларан билгалонаш лаьтта тIехъ шортта ю. Царах цхъаь: цо дийнна къам бусулба дине далор. Дала даржехъ лакхавоккхийла иза!

Тахана со лелар ву цо когаш лийзинчу некъашкахула, цо даьккхинчу шовданах къурдаш а дийр ду ас. И Далла Iамал еш, сийцинчу меттигашкахъ соьцур ву со. ХIуттур ву цуьнан ненан коша тIе... Ма доккха хIума ду иза.

Воккха стаг. Кийча вуй хьо, жима къонах, новкъавала?

Жима стаг. Кийча ву, Воккха дада!

Воккха стаг. Велахъ, суна тIаьхъара ала. БисмиллахIиррохьманиррохьийм! Ас ниййат ди Делан дуьхъа сайн устазан Мубарик-Хъаьжин нана Хеда дIайоьллинчу зиярте ваха.

Везан Дела, хъайн дуьхъа делахъ оха хьоьгу къа!

(*Жимхас тIаьхъара олу*). ХIинца, вало, новкъавер ву вайша. Новкъаволу.

(*Хеза Кунта-Хъаьжех йолу назма*)

II сурт

Жима стаг. Ваши, суна девза хьуна хIара шовда. Ахь масийттаза шех лаьцна суна дийцина шовда ду-кх хIара. Кунта-Хьаьжас даьккхина, цо доладеш хилла! Дуккхазза а лахвелла иза кхунна уллехь, кхуьнан апари тодеш, шийлачу хих кьурд беш. ХIетахь дуьйна наха «Хьаьжин шовда» аьлла цIе а тиллина, лерина Iалашдеш ду хIара. Хи мала чами а оьллина, охьахаа гIант а хIоттийна. Кху шовданан хи дарбане ца хила йиш а яц. Кьурд бехьа, Ваши!

(Жимхас, схьаоьций, воккхачу стаге дIакховдадо хи.)

Воккха стаг. БисмиллахIиррохьманirroхьийм! АлхьамдулиллахI, Далла хастам бу. Доккха ниIмат ду-кх, Хьаьжин шовданах кьурд бан йиш хилар. Вало, охьахаа вайша, жима кьонах! ЛадогIал ахь ас хьайга дуьйцучу Хьаьжин кьамеле.

Хьаьжас аьлла шен мурдашка: «Суна дуьхьал сан мурдех цхьаберш, кьуй а хилла, богIур бу, вуьйш, довхой а хилла, богIур бу.»

Жима стаг. АстогIфируллахI. И ма тамашийна хIума ду! И стенна аьлла цо?

Воккха стаг. Кьуй – уьш шен устазах долу бакьдерг нахе дIа а ца дуьйцуш, иза кьайладаьхьнарш бу, аьлла. Довхой – уьш, шайгара тIедетташ шайн устазах лаьцна харцдерш дийцинарш бу, аьлла Хьаьжас *(Дала кьайле цIинийола цуьнан!)*

Ткьа суна, сан жима доттагI, кьу хила а ца лаьа, сайна баккхийчара дийцинарг хьоьга дIа а ца дийцина. Устазан довхо хила-м хIете а, вете а ца лаьа, ца хууш а, сайна хезначунна хIума тIе а тоьхна.

(Хеза Кунта-Хьаьжсех йолу назма)

III сурт

Воккха стаг. Собарделахь, жима кьонах. ХIокху комаран дитт уллехь а охьалахлур ву вайша, сан голашка жимма са а доIуьйтуш.

Жима стаг. ХIокху комаран диттах а дийцира ахь суна, Ваши, со жима волуш. Хьаьжа кхунна уллехь хийла ламазана хIоьттина бохуш, кхуьнан ИндагIехь охьахуий, шен мурдашца цо кьамелаш дина бохуш, царна хьехамаш беш.

Иштта-м, цхьа кхор бу бохуш а ма дийцира ахь соьга, кхузахь, Эрта-нахь. Хьаьжа Iедало дIавуьгуш, цунна тIаьхьакхевддинчохь, орамаша сацийна, лаьтташ.

Воккха стаг. Иза а болуш бу. Дийцинарг дIалоцуш, дика иэс долуш а, тидаме а хилла хьо-м, жима кьонах. Хьоьга дийца а мегар ду хьуна. Ахь Iалашдийр ду хьайга дийцинарг. Хьаьжин *(Дала кьайле цIинийола цуьнан)* хьехамех цхьаь бу, мурдо, шен устаз санна, кхин болу усташ а лара беза бохург.

Иштта Девкар-Эвлара цхъа стаг веана хилла цхъана дийнахь Эртана. Стоъмийн дитгаш кходуш, бешахь волчу Хъаьжех бӀаьргкхетгачу цо салам делла.

I-ра стаг. Ассаламу Галайкум! Делера салам-маршалла хуьлда хьуна, тхан устаз Хъаьжа.

Воккха стаг. Ва Галайкум салам, генара хъаша! Ма хала некъ беш веана хьо кхуза. Хьо лаа лелий-техъа? – аьлла, цунна дубхьал вистхилла Хъаьжа.

I-ра стаг. Лаа ма лела со-м. Хьобга сайна вирд а хьехийта, хьо сайна устаз а лаца веана-кх со.

Воккха стаг. ТӀаккха Хъаьжас аьлла: «Хьо Девкар-Эвлара дубйна, оццул бега, хала некъ беш, схъа ца веанехь а, шун эвлахь а ма ву, ахь устаз лаца хьакъ волуш, цхъа Дала дика дина стаг.

I-ра стаг. Мила ву-техъа иза? Суна ма ца вевза иза.

Воккха стаг. Хьо шайн юьрта юхавахча, нехан бошмашка бӀаьрг а тухуш, волало, аьлла Хъаьжас. (Дала кьайле цӀинийойла цуьнан). Шун юьртахь оцу цхъана стеган беш ю хьуна хӀинцале а заадаьккхина. Оцу бешан дега хьайна вирд а хьехийта, и хьайн устаз а лаца аьлла Хъаьжас. ЦӀа вахана и стаг. Хъаьжас ма-аллара, юьртахойн бошмашка бӀаьрг а бетташ, волавелла лелаш хилла и стаг. ТӀаьххъара а карийна цунна заадаьккхина беш. Оцу кертахь вехаш-Ӏаш Докка (Дала кьайле цӀинийойла цуьнан) хилла. Иштта, Доккина тӀе а вахана, Хъаьжин лаам кхочушбеш, цуьнга шена вирд а хьехийтина, и шена устаз а лаьцна оцу стага.

(Хеза Кунта-Хъаьжех йолу назма)

IV сурт

Воккха стаг. ЛадогӀа кӀадда-м ца велла хьо, сан жима доттагӀ?

Жима стаг. Ца велла хьуна со кӀад. Дийца ахь, Ваши, ладугӀуш ву хьуна.

Воккха стаг. Цхъана аьхкенан юьххьехь, хъаьжкӀашна хьалхара асар дечу хенахь, Хъаьжин цхъа кхо мурд веана хилла шайн устазах дагавала.

(Гучуволу кхо мурд)

I-ра мурд. Хъаьжа, кертахь гуш вац. (Дала кьайле цӀинийойла цуьнан) И цӀа вале, жимма асаран мор баккха беза вай.

II-гӀа мурд. И дика хир ду. Вайна хан сихха дӀаер ю, Хъаьжина гӀо а хир ду.

III-гӀа мурд. И чӀогӀа бакъахьа хир ду. ДӀогахь кхозуш гаьмнаш а ду. Ас схьадохуь шуна уьш.

(Гаьмнаш схъа а оьций, дӀахӀуьтту.)

Воккха стаг. Лавттан цхъана жимачу декъа тӀехь асар дина уьш бов-

луш, веана схъакхаьчнера Хъаьжа (Дала къайле цІинийола цуьнан). Салам а делла тІехІобттинчу цо, совцийнера асархой. ТІаккха, цара асар дина меттиг, билгалонаш а еш, дІакъастийнера Хъаьжас: «Гурахъ кху тІехъ кхиьна хъаьжкІаш, шайн къина догІу ялта дІадахъа догІур ду шу», – олуш.

Жима стаг. Ваши, и стенна дина цо. Наха дина гІо тІелаца мегаш дац?

Воккха стаг. Мегаш ду, жима къонах! Суна хетарехъ, Хъаьжас иза шен мурдашна а, тІаьхъа тІедогІучу вайна а масал хилийта, ша къа а хъегна, шен куйга хъалакхийина хъанал рицкъ а даар тоблаш дуйла хайта дина. Бакъдерг хуург Дела ву, суна иштта хета-кх иза.

Жима стаг. Кху заманахъ ма кІезиг бу-кх, Ваши, ша хъалакхийина ялта дуушберш.

Воккха стаг. Цундела нехан могошаллаш а яц-кха... ХІокху дуйне-нан массо маПера схъаеана хІумнаш юу, цундела массанхъара схъаеана цамгарш ю-кх вайн махкахъ.

Шен лаьтта тІехъ а, шен даьхни кхобуш а къахъегар дегІана а, синна а дарбане ма ду. И баьхна-кх вайга Илсхана-Юьртарчу Хъаьжас шен масаллица.

(Хеза Кунта-Хъаьжех йолу назма)

V сурт

Воккха стаг. ХІара тІулг бевзий хъуна, жима къонах?

Жима стаг. Кху тІулгах лаьцна деша-м дешна ас цхъана киншки тІехъ.

Воккха стаг. ХІун дешна ахъ?

Жима стаг. Паччахъан Іедалера шена кхерам хаабелча, цунна пе а тухий, кхуза, хІокху кхерана тІехъа, къайлаволюш хилла, боху, Кунта-Хъажа. Иза кху тІулга тІе охъахиьча, кхузахъ берзалой гуллуш хилла, боху, и лаца гІертачу салтех Хъаьжа ларвеш. ХІокху боккхачу кхерана гуонаха Іохкуш кегий тІулгаш ду. ХІора а тІулгана улле цхъацца борз дІахІуттуш хилла, Хъаьжина гуобеш. Кортош охъа а дохуьйтий, шайна хъалхарчу тІулгаш тІе мотт а Іуьттуш, лаьтташ хилла уьш. Цунах йисна лараш хІинца а гуш ю кху тІулгаш тІехъ.

Воккха стаг. ХІаь, бакъ ду-кх иза. Иштта Дала хъайбанашка а ларвойтуш хилла Шен гергара стаг. Дикка ладогІа ахъ соьга, сан къона доттагІ, со мел веа а ца хаьа хІокху лаьтта тІехъ. Ткъа Хъаьжех долу дийцарш даха деза, кху лаьтта букъа тІехъ вайн нах мел беа.

Жима стаг. Со ладугІуш ву хъуна, Воккха дада. Дийца ахъ.

Воккха стаг. Цкъа цхъана юьртара Хъаьжин мурд веана и волчу.

(Гучуволу мурд)

Мурд. Ассаламу Іалайкум, тхан сийлахъ устаз!

Воккха стаг. Ва Іалайкум салам! Хьо марша вогІйла! – аьлла, цуьнгара салам схьа а эчна, могош-паргІат хьаттина Хьаьжас (*Дала кьайле цІинийола цуьнан*). Лубьш-олуш Іаш, цу веанчу мурдо хаттар дина Хьаьже.

Мурд. Хьаьжа, сайн куйна тІе чалба ехка дагахь вара со. Цунах лаьцна хІун эр дара ахь.

Воккха стаг. «Чалба хьайн куйна тІе ехкале хьалха, хьайн дага тІе ехкахь», – аьллера шен мурде Хьаьжас (*Дала кьайле цІинийола цуьнан*).

Кхин Хьаьжига хаттарш ца луш, ойланашка а ваьлла, дІавахнера и мурд.

Жима стаг. И бохург хІун хилла цуьнан, ва Ваши?

Воккха стаг. И дера хилла, сан кьона доттагІ, хьайн дог хьаьгІнех, дегабаамех, веснех цІанде бохург, айхьа лелориг даггара а, цІена а леладе бохург.

Дела хьан духаршка хьобжуш вац, хьан даге хьобжуш ву, бохург.
(*Хеза Кунта-Хьаьжсех йолу назма*)

VI сурт

Воккха стаг. КІорда-м ца дина хьуна сан дийцарш, жима кьонах!

Жима стаг. КІорда ца дина хьуна, ваши, дийца ахь.

Воккха стаг. КІорда а ма дайталахь... Диц а ма делахь! Цкьа цхьана дийнахь, хІинца вайшиь санна, гІаш волавелла, цхьа кхо мурд веана хилла Хьаьжа волчу, хьажа-хІотта.

(*Гучуволу кхо мурд.*)

II-гІа мурд. Оха дика са а даьІи, хьобгара хьал-де а хии. Дала сагІа йойла оха йиьнарг, мелларг!

III-гІа мурд. ДІадахча, цІахь тхайн накьосташна дийца цхьа хІума дийцахьа тхуна, Хьаьжа.

I-ра мурд. Хьехар дехьа тхуна, Хьаьжа, хьехар дехьа!

Воккха стаг. Паккха Хьаьжас (*Дала кьайле цІинийола цуьнан!*) аьллера шен мурдашка: «Ас диь хІума дубьцур ду шуна. Царах шиь аш дицдан дезаш ду, ткьа важа шиь аш гуттар а дагахь латто дезаш ду. Шаьш нахана дина дика дицделаш. Иза аш дийцахь, и динера аьлла, Делера ял хир яц шуна. Шайна наха дина вуо а дицделаш, иза дицдарца шу цунах довлу, иза шух дІакьаьста. Ткьа дагахь латто деза ши хІума: вай дала дезаш хилар а, Далла дубьхьалхІитта дезаш хилар а.

Иштта хьехам бинера Кунта-Хьаьжас шен мурдашна.

(*Хеза кунта-Хьаьжсех йолу назма*)

VII сурт

Воккха стаг. ЭлхьамдулиллахI! Далла бу-кх хастам. Схьакхечи-кх вайша кху сийлахьчу Эртана! Хьажал, жима кьонах, мел адам лаьтта кхузахь. ХIара иштта хир ду бохуш, цхьа бIе ахбIе шо хьалха дийцина ма ду Хьаьжас *(Дала кьайле цIинйойла цуьнан)*.

Нана. Во-о, шен дика, ва Хьаьжа, стигалхула лела олхазарш бен доьчу, акхароша бен латта ца хьобьшучу кху лекхачу Эртанахь ша дIайобллина, мича ваха воллу хьо?

Воккха стаг. Иштта шен Нанас аьлча, Хьаьжас аьллера: «Ша Делаца чIагIо йо хьуна, Ва нана-Хеда, маликийн, эвлиийн орца кхузара хедар ма дац хьуна. Хьаьжа кьобалвинчу вайн баккхийчу, кегийчу мурдийн, вайн кегийчу берийн орца кхузара хедар ма дац хьуна. Хьан тезет, ца хедаш, дуьненчуьра эхарта гIур ду хьуна!

Хьуна гуш ду-кх, сан кьона доттагI, Хьаьжас дийцинарг кхочушхилла хилар. Мел дукха адам лаьтта кхузахь, мел дукха адам деана кхуза тахана!

Дала кьобалдойла церан зерат!

Жима стаг. Амин. Амин!

Воккха стаг. Дала шен дуьхьа бойла вайша кхуза беана некь а!

Жима стаг. Амин. Амин.

Дала кьобалдойла вайшиннан зерат!

(Хеза Кунта-Хьаьжех йолу назма).

Чаккхе

Поэзи

АБДУЛАЕВ Леча

Гатлуш ма гат а ло-кх, хьо, мерза са,
юткьалуш ма юткьало хьо, сема ойла...

Кху дуьнено коьртахоуш
Цхьа назманча хилла, боху, –

ТIам а тухий, стигла волуш;
Пиэлаг хьокхий, хIурдах вулуш;

Тарх а хуьлий, ломахь лаьтташ;
Яр а хуьлий, мохехь техкаш.

Дуьне хаздан веьна волчу
Цо и ирча диьна, боху.

– МIара хуьлу хьо я – чIара? –
Аьлча, мIара хуьлий, лоцуш.

– Мангал хила я буц хила! –
Аьлча, и буц хуьлий, хьокхуш.

– Я дорс хила, я цIе хила! –
Аьлча, и, дорс хуьлий, вогуш.

– Шаьлта хила я дегI хила! –
Аьлча, и, дегI хуьлий, воруш...

Кхачавина, боху, кIанат.
Лазам бисна цунах – баха.

Бакь дуй техьа иза, нана?..
Хьан воI-м вац-те вуьйцург наха?

КЕШНАШКАХЬ

– Ассаламу Iалайкум, хIай, дика нах,
Цкьа дика хинволчу соьгара!
Ца Iеба вай вовшийн вуо-диканах,
Ца делча, мел дала эгарах.

Кху дийно кхин цхьаь а тхох дика ви,
Птеэца, ши аьрша латта, ахь.
Тхан цунах ала дац, диканиг бен.
Тахана ладогIа, лахьта, ахь.

Селхана тхо дерг бен вацара и,
Тахана деза ду цуьнан дарж.
Цу дарже кхалхаро и кхачави,
Тиллина Iожалло туьллу таж.

Бакь хилла тоьшаллаш,
дайх дисина:
«Дийнанаш беллачех хьобгур бу!..»
– Ассаламу Iалайкум,
хIай, дика нах,
Цкьа дика хинволчу соьгара!..

Ма яхьара араьх гIовгIа.
КIордо хан ца хилла техь!
Кхин ладегIа дог ца догIу –
Хьархо хилла хьера тIехь.

Коран сонехъ гезгамаша...
Моза – лацна – цИйза цхъа.
И сурт хеттал синна маърша,
Хъаьхна, дуьне, гIовгIа хъан.

Сарахъ хаззал бека чилла,
Iуьйккъехъ хаззал дека чIоб,
Витахъара сема хила,
Тийна маьхъарш, тийна топ.

Хъостан шабар, цIеран лелхар
Хазаза ю хийла хан.
Дог хъаьгна, шен кьинна делххал,
ГIа гIе дужуш хаза гIа.

Хъаьхна хъере хъеран гIовгIа,
Хъаьхна хъархо вина ха.
Сина оьшуш хилла чIогIа
ЙилбазбIаьра воьду хан.

Догдиллар къаьхъа ду хIинца.
Догдахар беламе ду.
ХIун дийр ду, ишта а хилча
Оьмаран некъан цхъа дукъ.

ДIакхехъа ма деза и а,
Боцуш я латкъам, я арз...
Парз хеташ, вай мерза диънехъ,
Къаьхъаниг даар а ду парз.

Даржаде четар,
Дог хьулде четахъ.
Гуьйре ю шийла,
Ша висча шена..

ТIехдуьйлу некъаш...
Ва, гIоза, декъал
ГIойла дIадоьдург,
Ша лобху доь ган.

...ГIа дужу гуьйре,
Хъо-м харц ца лобра.
Харц ву догдилла
Ца Iемаш леларг.

Вай вовшийн сиркхонаш ю, –
ДIаерза йиш йоцу вовшийн:
Амал ю амална ю,
Лелар ду леларна дIаьвше.

Вай вовшийн сиркхонаш ю,
Дарбанча вер воцуш, лехарх.
Цкъа дегнех йоьлла и хьу
ДIалело езаш, мел деха.

Собарца дахъ вовшийн дайн,
ГIиллакхца дахъ вовшийн атта,
Чекхдовла там а бу вай,
Цкъа атчадаххалц кху лаьтто.

Дуьненан къахьонаш-м
хала ма яцара.
Дуьненан марзонаш,
шух виса-кх, делаI?!
Мел нацкъар стаг леларх,
шуйга и лацало.
БIарзваларх, къарваларх,
кIелхъара ца вели-кх!..

Со шуьца ма вара
куьг хаьн гIе хIоттийна.
Кур аркъалтийсар а
сан шуна ма дара.
Шух, сайна доьгIнаршна
тезет а хIоттийна,
Вирзина, вицвелла ваьлла ма вара.
Йирзина аьллачохъ
ясталун чов санна,
БIаьрг бостий, – гуш вой шаьш,
лерг достий, – хезаш,

Со хелха ца волий, хуъушехъ човсана,
Човс коча туъйсу аш, –
сан вала дезаш!

Ша хелхаволуш вац,
кьонахчо эр дуй, ткъа,
ЙоI яла кийча ю бохучу болехъ?!
Дуьненан марзонаш,
со йина вер вуй техъ
Шу йовза дезначохъ
гуттар и оила?!

Ма доккха хьекъал ду иза –
ДIавахча, юхацахийзар;
Iа дика йина хьо ваьллехъ,
ДIавахна, дIакъайлавалар.

Шен толо кхин хIума дацахъ,
Церга и балда а лаьцна,
Чов санна, лозчу шен дагна
Сатохар,
долушдерг – магар.

Ма доккха хьекъал ду иза –
Доцчунна корта цахьийзор,
Дерриг цкъа чекхдер дуй, хаар...
Дуьне, хьо цаваьлла даар...

Ца кхета наб хьегIа –
Яхьелла буьйса,
ХIун ду вай ладегIа?
ХIун ду сатуьйсург?

Диснарг хIун ду техъа
Вайх дог шен Iабо?
Ца хьегIаш, IадIехъа,
Ца кхета наб, хьо...

Жимчохъ хьох тарлора
Ирсан и «туьйра»:
Хилла, тем ца бора,
дIа а ца тоьра.

Бераллехъ ас йохайина
Ненан наб ю суна йоькхуш
Сайн даго: набарна тийна
Минот яц цо собца йоькьуш.
Бер санна, и самадуьйлу.
Наб цунна ма хьарам хилла-кх!

И Iехо – ца хаьа туьйра,
Я дижо – аганан илли...

Кароза ваций со-м, доттагI,
СагIийна дехча, дIаделла
Ас сайна карийна ирс.

Ца хила битна сайн аьтто.
Техъяла йитна сайн езарг.
КIеззиг хьовх,
кхаьчнарг цхъа меззиг
Тоьаш, дIалелла кху лаьттахъ.

Кханене йола ца баьхна.
ДIадахнарг юха ца дехна.
Га дохуш, гуонаш ца даьхна.
Чекхваьлла, нийссадIа вехаш...

Аьтту я аьрру ца лоьруш...
Валарх я висарх ца кхоьруш...
ДIаихна,
цхъа нийссадIа,
Ца лоьруш суо
ирсана.

Чиркх богу. Милт мел ю, –
хаа ца оьшу.
Цкъачунна ахъ мотт а,
латта а хьоьшу.
ДIавоьду, схъавоьгу –
цкъачунна веха.
Схъагарехъ, цкъачунна
ду дерриг мехал.

Чурам богу – чурам лела.
«Тлак-тлик» деш шен, сахт а лиэла.
Богуш мел бу, чурам лела.
Сецна дацахь, сахт а лиэла.

Вай мел деха, хан д'айолу.
Йолуш-йолуш, д'ачекхйолу.
Хала-м хета. Х'ун диэ т'аккха:
Валарх вахар муха даккха?

Чурам кхоош, бода л'а вай?
Сахт, тиш ца дан, сацаде вай?
К'ан ца дала, вай ма даха?
Чекх ца довла, кхин х'ун диэ вай?

Валарх даккха вешан дахар,
И некъ бу-кха вайна бекк'а.
Кхин некъ-м бац вайн,
бац, – вай даха! –
Ур-атталла я и некъ а-м.

Гатлуш ма гат а ло-кх, х'о, мерза са,
Ютк'алуш ма ютк'ало х'о,
сема ойла...
Юха а хила там ма бара са, –
Юха а хилла х'ан – ц'х'а дика гойла.

Х'етте а сецна ю, моттало, хан.
Бухара д'адоьду, моттало, латта.
Х'ан шовк'аш ца юьсу харца а ха.
Я л'охург ца дуьсу, дуьнене хатта.

Бутт а лей, ца дузу х'ан беттаса.
Малх а лей, ца дов х'ан
тевжийла, Йойла.
Эх'И, ша а тоьаш ду гатделла са.
Дог делхо, тоьаш ю ютк'аелла ойла.

– Х'унда? – ма хеттах'а.
Х'ун жоп ду сан?
Цамгаран ц'е х'иьча-м, ден дарий
дарба.
Ша гатлун дела, д'агатло-кха са.
Цунах а веза хир-кх
цк'а доггах'аба.

– Х'унда? – ма хеттах'а.
Х'ун жоп ду сан?
Х'ун ала деза,
вайн жимма дог ай'ба?
Парз хилла доцушшехь,
гатдечохь са –
Вай йийриг хир ю-кха
ц'х'а суннат г'айг'а.

Нана

Нана, Губьрре йан дагахь йу со хьо йолче кхана,
ЧлогӀа лаба кечбан хьуна хьан салаьтта кхача.
Чепалг дезаш-м йуй хьо хаьа, бийр бу церан барз а,
Са ма члогӀа хьуна гатло-кх, йуьсу цкъацкъа бӀаьрза....

Хаьа суна, Нана, хьуна дезий лулахой чукхайкхар,
Зайнаь, Кхокха Билкъис йалош сагӀанах вайн кхетар.
Шун къамелаш – сирла жовхӀарш – эца масал шайх,
Лардо дела муьлхха гӀиллакх дисинадерг дайх.

Нана, сарахь цхьаьна йала лаба суна вешан керта,
Дадас доьгӀна дитташ хьеста, оила цига гӀерта...
Жима йолуш котам -кӀорнеш ас лардина кӀара,
Ойланашкахь суьрташ лубьттуш бералла йан кара.

ГӀур йу, Нана, дехьа керта, деваша сайн волче,
Хаьа суна, хьуна лабий йаха со уьш болче...
Хийла дина кху керташкахь дехьа-сехьа некъаш,
Хьанал даьхна, цундела шун хилла беркат хьекъаш.

Биц ца ло-кхий суна, Нана, Чама, Деба вайн,
Царах хилла беркат хьекъаш эцар хӀора тай.
Диц ца ло-кха тӀо ас лийсар, боккхуш налха, шар...
Ахь схьайелла куьйра хӀинца ас йийр ма йу лар!

Нана, хьоьца йоккху хан йу йеза, цкъа ца во цо Iаба.
Лаба суна чуйирзича, хьан месех йан чIаба.
Деза ду хьан массо хӀума, хьоьца йолу марзо...
Ма йуьтийла со хьо йоцуш Iожаллин цу дарцо!

Блаьстено басаршца кхелинчу дуьненах терра,
 Сан йахар хеташ йу башхачу туьйранах тера...
 Гуьйренца готту малх хетало вайн дуьхьа готту,
 Дуьне шен кьагадеш, хIоранга маршалла хьотту...

Дахьабжча, мел цена схьагуш йу-кх дIо стигал сийна,
 Со шега мел хьобжу кхийдориг паргIато сина...
 Хан йац сан, цатемаш лехьийна, шад латто логехь,
 Сирланиг Iемаш йу сецадан экамчу дагехь.

Бахаман да а йу, хиларна гергара синош:
 Да-нана, йиш-ваша, лулахой уггаре тоьлларш.
 Сан бахам – кхолламо тийсина марзонийн уьйраш,
 Уллора доттагIий – чевнашна туьха цатуьйсурш.

Блаьстено басаршца кхелинчу дуьненах терра,
 Сан йахар муха дац башхачу туьйранах тера ?..
 Дахаран мах хуу адамаш шорта ду гуонаха...
 Цара со Iамайо ца издан диканиг вуонах...

Сан са доькьу пхьалгIа... Кьонахий кхиййна латта...
 Ас ког байбеш буьллу, чевнаш йоьрзучу хьан хьабтта...
 Лаьмнийн белшаш йохйарца хьан, деза маьлхан кьагар,
 Оьшуш хир ду цунна цкьа хьан моьнашна тIекхачар...

Хьобца ду-кха дарба... Лобралла а хьобца, латта...
 Дог делахь а дахчийна хьан, хьо ца хетта атта ...
 КIоргачу садеIарца хьан, айлуш хьабдча дохк,
 Даго чIагIдо цахилар сан хьол хьоме кхин мохк...

Хьо ма ду тхан туьйра... Хьомсара тхан Сийлахь латта,
 Биса даим деган корехь сирла чиркх хьан летта...
 Дац хьан меха цхьа а хIума , хьо ду кхерчан ага,
 Хьайна чохь тхо техкор дезаш, набарах ца даха...

Хьо йу сирла гIайре... Нохчийчохь, тхан маьрша латта...
 Хьобга дала кечдина ду коьртехь соьцу хаттар,
 Синош ду тхан хьобга кхийдаш, хьобца дукха лайна...
 И хаарна дуй хьо иштта тхо тIейзош хьайна?..

Хъан кІорга Ин а, гу лекха берд а...
 Хъаннашкахъ дека вайн аз шога чІоб а...
 Мох баълча, малх хъаьжча хийцало юьхъ хъан,
 Даге сан некъ буьллуш, сих ийна ду-кха...

Нана-мохк, Нохчийчоь, хІун де ас? ХІун?..
 Хъан бІаьра хъаьжжинчохъ со йисна ю...

Діо цхъа седа бІаьцаш еш бу, къовла бохуш бІаьргаш дІа...
 Дезаш ма ю Іуьйрре гІатта, дезарш дан хъайн доггаха...
 Дуьне, къежаш юх-юха а, хІуттур ду шен харца ха,
 Ала ахъ ткъа диц ма дойла «Маьрша кхета, маьлхан са!»

Дада, баба хир ду ларъеш, Іуьйрре йаре шайна чу,
 Буйса муха яьккхи хотгуш, хІотгийта тІе шайна хьо.
 Деза царна даар мерза – бепиг аьтта шури чу,
 Делахъ нагахъ ахъ кечдина – шекаран шайн бІелиго.

Церан хъашташ дина яьлча, нана йолчу хъадалахъ,
 Уггар хьоме и хиларна, баха денна еза ахъ.
 Гутгар санна хьо шен хьостуш, куьг хъакхарца лерина,
 Хаор нанас юххе охъа, хилийта шех Іемина.

Мерза кхача муха кечбо, муха хьокху нийса нуй,
 Дуьйцур ду цо меттахбоккхуш деган кІоргехъ Іуьллу суй.
 Хьо ду цуьнан доза доцу хьомсара цхъа чІегІардиг,
 Ненан хъехарш ахъ дІалацахъ, Іемар уггар мехалниг.

Сахуьлуш, буьйсано Іаьржачу дарин шен кирхъа дІатоттуш,
 Цхъаццанхъа, даьржина жа санна, седарчий цхъабосса дай,
 Ижу луш, нанас шен бенара чанталш а кху хена хьобстуш,
 Ца хезаш ца дуьсу цаьпцалгийн илли а – диснарг шайн дайх,

Луларчу Гудрина а сахиллалц «гІалх» баха, хетарехъ, кІордий,
 Де дойбуш, хІусамдас диначу цІа чохъ и-м хІинца дІатий...
 Ткъа малх-м бу, мотт-гІайба даьккхина хьийзаш шен дезарш дан массанхъа,
 Ког байчу боларца, сарале кхача ша беззашехъ Малхбузехъа.

Мел хъежарх кІордор дац, де долош, Іаламо шен хъаьркаш хуьйцуш,
 КІордор дац, суьйренца, барт хоттуш санна, вайн анайист цІийлуш.
 Тяхъ долчу декхарийн зайл-йоза шен хоршахъ нисдарца говза,
 Сайн маьлхан «Малхбузе» кхачале, лаьар-кха диканца хьовза!

Ткъа тховса гуьйрено сан лере кхин мукъам, кхин илли дехарца оьхью,
Йа хаац, до гучу акхтаргех тийсало бетгаса байташкахь дийцаре доьху а ...
Дуькьачу гаьннашлахь, къастаран мур хьебеш,

ца-девлла хьийзачу бос хазчу цу гIаша,
Хетало, весетан кехаташ кхийдадеш санна,
бохь лекхчу акхтарге хIорамма ша-ша.

Сан а ду, кху гурахь хьоь яздан весетан... аьлча а,
йозане дерзийна дехаран кехат,
Сан халчу (хьуний бен хала-м ца хетара) амалх даима собарца кхеттарг,
Вайшиннан дегнаша къобалйеш ларйечу гуьйрено
шен духар дашочу тикманца кечдича,
Со дагалацалахь, эсалчу мохехь цхьабосса техкачу акхтаргийн
тидам беш хьо уллохь сецча.

Сийначу хьан бIаьргийн хьажаро дог ловзацийхарца,
йуьту со хьаьжжинчохь, Къоьзана,
Са кIорга доллушехь, хьан тийна Iеро сайн са а хоьтуьйтуш
хьох чIогIа доьзна!
Шайн нанна ха дечу кIентех шаш тарлучу хьан лаьмнийн
бос хазчу даккъашка а
Йух-йуха хьоьжу со, ца Iебаш, хьуна тIехь гIуьтгучу дахкаран
Iаь йаьржаш Iаьршашкахь!..

Нана-мохк, Нохчийчохь, хьайна чохь къонахий кхиййна хьомсара латта,
Хьан хьаьттан цхьа заррат бен йацахь а,
хьоьца сайн са доькьуш, со а ма лаьтта!

ДогIанан тIадамаш

Даго сан къобалден догIанан тIадамаш ма чIогIа дехаран матте кху
буса дирзи, Куьйгийн сайн керайукь Iабайеш йуьйлучу Iаьнарца хьо
Деле вехийта, суна уьш дилхи... Ойланаш херйан сайн, малхаца даима
дуьстина хьан амат кхин цкъа а цхьанххьа ца леха Йина ас чIагIонаш
йохорца, тIадамаш Iийдало...гIорасиз йуьтуш со – йелларг шайх Iеха.

Берзинчу когашца, аьхкенан той гIаттош,
догIучу догIанца жималлехь хелхарехь хьийзарх,
Ткъа тховса, шен илли делхадеш, цо чIогIа Iад хьоькху-кх,
хоьтуьйтуш кхета ша лозучу сих сан...
Вас йарна тайначу дагах хьан къахеттал ледара...
сел чIогIа декъаза «мостагI» со хиларх,
ДогIа-м ду Iийдалуш... хьох къаста... ша йиса сацам бан
гIулч йаккха цатуьгчух кхардийнарг ахь...

ХАЛИКОВА Асет

**Со-м йеха, лаьтта тӀехь гуьйренаш йохуш,
даӀйеха, дикане даим догдохуш...**

ХӀокху гӀалин дега йуккӀехь
ГайгӀа-бала боцхуа,
Кхокхашна сайн керайуккӀехь
Хуш даӀкховдийна, со Ia.

БӀаьра хӀаьжна тамашийна,
Адамал а лерина,
Сан дог оьцуш санна, Ийна,
ХӀажарца дог дерина...

ХӀаваь тахкош, ТӀомадевли,
Сатийсам шайх битина.
Стигал цара маракъевли,
Темаш шуьйра даржийна.

Ткъа сан бӀаьра хӀаьжна кхокха,
Девзинарг сан цхӀалха са,
Гуо баьккхи цо стиглахь боккха,
Лехьош санна синтем сан.

Стиглахь, лаьттахь бехаш боцу,
Гуттаренна хӀаваэхь,
КӀахеташ соь хӀаьжна болу
ХӀокху гӀалин луьсталлехь.

Дити суна цо цхӀа хьекьал,
Деган кӀорге хӀайина –
КӀинхетамца хуьлу декьал,
Дахар а цо хаздина...

Сан Даймохк,
Сан даг чохь техкачу
синтеман хӀурда тӀехь,
Малхо нур кӀагийча, хӀаваэхь ловзуш,
Цен-можа бос хуьйцуш,
хелхарехь хьовзуш,
Йуха цу хӀурдах даӀайначу
тулгӀенех терра,
Хьоб болу безам сан даг тӀехь
ловзуш бу денна...

Лол бина, баргалш а гулийна,
Шад бина, сайн дог схӀагулдина,
ДаӀаха кийчча со йехаш йу,
Гонаха – сан дахар Iexa бу...

Мохь тоьхна, адам ца догӀуш чу,
Дог а ду-кх neI цӀийзаш лаьтташ,
Шех даьлча мегар а йоцучу
ГайгӀанан бӀаьргаш чохь техкаш...

ЦӀий санна, детта ду некъаш,
БӀаьрга тӀехь хаалуш марха,
Сох хьерча сан дахар – пекъар,
Ца йуьтуш паргӀат даӀакхалха.

Дуьне, хьох лен-м ца йоллу со,
Хьоб ала цхӀа-ши дош-м ду сан –
Хьуо хӀайха диссал бен доцу хьо,
Мацца а хила ирс ду хьан...

Суна йиъ баъццаралла дукхайеза:
Iа дIадаълча, Iаламан денйаларан
баъццаралла а;
ДогIанал тIаьхьа цIинделлачу
Iаламан баъццаралла а;
Къиноша гIелдина са Деле хьастаделча,
цуьнан къиноьх цIандаларан
синан баъццаралла а;
Даг чуьра гIайгIа-бала дIабаълча,
дог хьаьаш, даго заза хьоццуш,
цу чу соьналла тухуш йолучу деган
бIаьстенан баъццаралла а...

Йуха а сан даго шийла мохь эли,
Йуха а сан дагах хьо ийна йели,
ГIаргIулийн мохк санна, гуттар а йоцу,
ДогIанехь синтемал башха кхин йоцу.

Маршалла ца хоттуш соьга, хьо кхечи,
Мажйелла аренаш ахь куьйга йечи.
Нийсонах хьаьгна верг ца хилча санна,
Дуьне а, къарзделла, кечдели цхьанна...

Суна-м кхин бен а дац хьан стигал къовкъарх,
Даг чуьра шело йу-кх гуттар йерг новкъа...
Хьоьха дIалачкъа сан хIусам-цIа ду-кха,
Ткъа сайха дIалачкъар сагийсам бу-кха...

Хазаллах цахьеггал сица эхь кхиьна,
Йа цуьнца йолчул сов цунах ца кхиьна...
Со-м йеха, лаьтта тIехь гуьйренаш йохуш,
ДIайеха, дикане даим догдохуш...

Гуьйре

Йуха а кхечи хьо, сан дагна тIаьхьара йелха,
Йуха а кхечи хьо, хьайн хенал хьалха а лелхаш,
БIарзбелла дин санна, сингаттам сан уьйтIа балош,
Сан даьгна тIемаш а йуха а сан синна далош.

Хьо марша йогIийла! Дукха ду сан хьоьга дийца,
Сайн тIома куралла, хIоз хилла, сайн кочахь йисарх...

Со кхетта: дуьненан кхин басарш, кхин маъйна хилла,
Адамийн дагахь а, багахь а дукхах ду хилла.

Со гечдан Йемина – со царах шек а ца йолу,
Со теша Йемина – со царах хера ца йолу.
Хьо цхьаь йу-кх эвххьаза ас дог д'адилинарг,
Хьо цхьаь йу-кх дуьнен чохь сох кхеташ йисинарг.

Хьан йистцахилар а – сан дагца къамеле йалар,
Хьан х'ора шабар а – сан деган г'айг'ане далар,
Хьуна чохь карайо суна суо цкъа мацах хилларг –
Дашочу г'енашлахь сайн ирсах Таба цакхиьнарг.

Хьо йуха д'аг'ур йу аренца, г'аш хилла, йаьгна,
Хьо йуха д'аг'ур йу, декъалван цхьаь хьайха хьаьгнарг...
Йерзинчу аренгахь сайн дагалецамаш хьобстуш,
Йуха а йуьсур йу сайн деган тийналлехь кхерста.

Эзарза хьан йалар ган доьг'на хилахь а, гуьйре,
Хьо лавтгахь сол дукха йехар йу, хилла сел нуьре.
Гуьйре...

«Де дика дойла хьан!» – олуш, т'ехйели
Лулара кхена йоI суна.
«Диканца йехийла!» – цхьа халла дели,
Бехк багахь сацийна цунна.

Суна-м ца гинера иштта т'ехйолуш
Воккхачун б'аьргаш чохь туьха,
Дуьненан б'аьстенаш сан хилла йовлуш,
Гуьйрене ца хьежна йуха...

Дахарехь ишттий бен хила йиш йац-кха –
Дезаш дерг д'ахеца деза!..
Дуьненахь вайн долахь х'умма а дац-кха,
Дузург бен Хьесапан-герза.

Иштта т'ехйолийла-кх х'ора йоI суна,
Йоккхастаг хилла со латтарх!
Иштта т'ехьер йу-кх со, х'ай дуьне, хьуна...
Хьо т'аьхьахьобжуш д'алатта-кх!

Со нохчийн лаьмнашкахь йина ца хиллехь,
Стигланний, лагтанний йуккъехь сайн
са маьрша долуш,
Дуьненан хазнашлахь сан ойла тиллехь,
Дшабахьа йиш йоцчу бахамах са делла леллехь,
Со муха хир йара ирсе?
Со муха хир йара ирсе?

Махкана тешаме хиллачу кхерчахь,
Хьох долчу иллешца сайн дог а огуш,
Сан са ца хиллехь хьох хьерчаш,
Хьобга сайн безамца дог царах догуш,
Со муха хир йара ирсе?
Со муха хир йара ирсе?

Дерриг сайн дуьненан дахаран денош
Хьо нуьрах къагайан тоьуш ца хилча,
Хетте а, доганах сан даг чу йенош
Хьан йехаш хиларо синтем ца хиллехь,
Со муха хир йара ирсе?
Со муха хир йара ирсе?

Абадехь лепачу ирсан чам ца бевзаш,
Дог бяьрзе хир дара дахар ца девзаш...

2020

Са цхьалха гуьйре а схьакхьачна йели,
Вайн лаьтто шийла садегарца эли...

Со хеттахь, бераллехь, Даймохк, хьо бовзаза,
Луларчу берашца дог Iаббош ловзаза,
Даш детташ, хьан лаьттахь сийна цIе кхерстайеш,
МостагIчо жима йа воккха ца къеставеш,
Дшайобдуш, сайн нанна тIаьхьа а хIоьгтина,
Хьо сайна букъ тIехьа бага а битина,
Сан цигахь лазийна дог дIа ца дирзина...
Хьуна дан гIо доцуш, со Деле йилхина...
Сан Даймохк, хьо хилла-кх сан деган чов,
И дарйен туьха – хьан муьлхха а ов...

Геналлехъ стиглара седарчий тергалдеш –
Хъан лаьттахъ даима гуш хилла долу уьш –
Цаьрца суо цаьхъ йолуш санна, ас тар а деш,
Доьанца хьо йоьхуш, Далла а хьесталуш,
Хъуна сагатдарна, со йоккхахилира,
ХIетахъ сан бералла сох дIа а тилира.
Сан синна карийнарг деккъа хьо йезар ду,
Хъан ирсе кханенах даима тешар ду...
Нохчийчоь, сатийсам хилла хьо сан,
Лазийна дог а сан лозучохъ хъан.

Ца йогIуш, хьо суна йовза ца йевзира,
Хъан хIора неIарехъ тIом къиза хьавзира,
Дохийна, даьржина, нохчийн къам хьийзара,
Буоберийн бIаьргашца тхо хьоьга хьуйсура,
Дерриге дуьненна хьо йийна моьттура,
Дог Iебаш воцучо сауьзий хоьттура,
Ткъа хьо-м, сан Нохчийчоь, догIена йоьлура,
Хъан хIора гIа-бецо гIазоташ оьхура...
ДогIанан татолах оьхуш хъан цIий,
Цу Дала лардира, Даймохк, хъан сий!

Дайоьду со...
Сан некъ дIа бежа бу – дайн кхерча боьдуш.
Кхузахъ вай къаьста.
Со хIокху заманан турпалхо хиларх,
Хаьа, хир-кха заманна йиш йоций йан сан...
Хаац-кха, мел дайлуьр терза со йоцуш,
Йа лаьттахъ хIун дара ас хийца дисна?
Амма со дIайоьду,
Латгайан дайн кхерчан корера серло.
И йогуш мел хили, сан нохчий вовшех ца херло...
Со шух дIакъаьста –
Сайн некъан хаттарш сайн йахарца даста.
И ойла – воьдуш мел хиллачо йинарг –
Дуьне, хьо цхьаммо ца диьна...
Сан даг тIехъ йежа и, самалхадаьлла,
СаIамдар, синлазар синтеме даьлла.
Йоьду со, цхьажимма кху дахарх кхета –
Мерзачу вахарал деза ду мерза дIакъастар...
Вай вовшех къаьста...

МИКАИЛ Элдин

Узам

Сайн лазамо вагийначохь тIетевжийла хилча-м,
Сайн дегIан чарх коше ерззол лаьтган аса хилча-м,
Юкъ яьстина цкъа пхьор даьал дуьне маьрша хилча-м,
Идавойтур вацарий ас сайн кхолламе суо...

Ког левзича цхьа лар йиссал некъатача хилча-м,
Куьг кхевдича йовхо йиссал кхерчахь алу хилча-м,
Сан цхьалхачу синан гIаларт хьеста илли хилча-м,
Хьийзавойтур вацарий ас сайн кхолламе суо...

Сайн уьйрашна са ца гаттол собаре суо хилча-м,
Кху дуьненахь орам хеццал доьналла сайн хилча-м,
Сайн чаьлтанчин дашах тешшал догцIена суо хилча-м,
Iехавойтур вацарий ас сайн кхолламе суо...

Сайн хьагалле сатессина шовда дуйла хийча-м,
Сан аз хаза сатессина лаьмнаш дуйла хийча-м,
Сан сибат ган сатессина бIаьргаш буйла хийча-м,
Вохур варий даггара ас Везчу Деле суо...

Хийраллехь со-м дуьне дууш ву боху,
Метта-мотт кIеда бу, рицкъа ду мерза...
Ткъа ас-ма суо ган сатуьйсуриш лохьу,
Сайн буйса яхийинчу набаран зерзехь...
Сайн лазам ца гучу махка а вогIий...

Геналлехь со-м, везаш, тIеэцна боху,
Дахаран массо а некъ суна бостуш.
Ас гIенаш хьийзадо, бералла лохьуш,
Хаьрцинчу хIусаман йоьжна неI етташ,
Сан аз цахезачу махка а вогIий...

Дуьненан йистехь со-м ирсе ву боху,
Сингаттам байбеш, сан кхерчахь цIе летта.
Ас оила ца юьту, марзонаш лохьуш,
ХIора а бIарлагIе сайн цIе а хойттуш,
Со вицван дагахьчу махка а вогIий...

Хийрачу махкахь со-м
 вехаш ву боху,
 Дуьненан рицкъано Гехийна. Амма,
 Ас изсехь безначийн
 аматаш лобхуш,
 Лаьмнашкахь бухIанак
 йоблху сан цхьалла...
 Сан сирла са доьлху,
 кешнашка догIий...

Хьох къехка везийла-м хаьара суна,
 Буоберийн рицкъанах
 кура къу санна,
 Ткъа дог ма аьрха ду-кх,
 хIун де ас цунна,
 Муьлхачу Iазапан кхиэл е ас сайна?
 Везара хьан бIаьра хьежа-м со гIийла,
 Лечкъадеш сайн дагна
 даI дина дерташ,
 Мукъамо, вайн синош
 хьистинчу хийла,
 Со маьрша-м ца вуьту,
 чIир хилла хьерчаш.
 Вай цхьаьна ца дарах везара кхета-м,
 Iаьржа лам ца хьобсту
 сийначу хIордо,
 Делахь а сан синна ма ирсе хета-кх,
 Ша хьеста хьан эмалк
 синна ца кIордош.

Вай даха-м дезара къера а хилла,
 Дуьненан гIиллакхех
 тоам бан Iемаш...
 Делахь а вайшинна
 ма готта хилла-кх,
 Дуьненан доккхалла,
 даржийча гIемаш...

Берзинчу когашца ченаш а кегош,
 ДогIена бералла дIаяхчахьана,
 Дахаран къизалло хьан
 куьйгех хьегош,
 Абадехь некъахо хили-кх сох, нана.
 Некъаша гIелвина, вирзича цIехьа,
 Карадо хьан юьхь гIехь
 сайн некъан тача,
 Бешерийн иллица со вижавехьа,
 Нана, ма чомехь бу-кх
 хьан куьйгийн кхача.

Деле со вехахьа, куьйгаш а лаций,
 Кхана а дезий сан-м цу новкъа вала.
 Хьобца бен цхьанхьа а
 со-м ирсе ваций,
 Делахь а ницкъ бац
 сан кхолламах вала.

Жимчу хьан неIарах суо араволуш,
 Суна-м суо гуьйренан гIа-патар хета.
 Сайга ахь:
 «Хьо кеста вогIур вуй?» – олуш,
 Цхьалхачу аьрзунан
 маьхьарх со кхета.
 Бераллин йора дин – сара а хоьхкуш,
 Челакха бералла дIаяхчахьана,
 Дахаро хьан куьйгийн
 аьхналла йоьхкуш,
 Абадехь некъахо хили-кх сох, нана...

Буоберан дог санна,
 и гуьйре йоблхуш,
 Чилланца шен хазна къовса
 ницкъ боцуш,
 Гелделча хьан кура
 ойланийн хелхарш,
 Хьо йиса, гIенах бен
 со ган йиш йоцуш.

Борз санна, дарц углуш, хъан лерса Іадош,
Йисча хьо сагатдан мел хиллачунна,
Генарчу ирсе хъан сатийсам хадош,
Иэсехь бен сан аз ма хезийла хьуна.

ГІайгІане бІаьргаша хъан лазам Іенош,
Дуьненахь ца дисча хІумма хьо теша,
Собга ахь тийсина сирла са Іехош,
Хьо йиса, сан ІиндагІ-бІарлагІе хьежа.

Ткѣа нагахь хъан сица со эвхъазвалахь,
Я висахь хьох лаьцна цхьа илии доцуш,
Собга ахь сатийссал хьох хиэравалахь,
Виса со, гІенаха хьо ган йиш йоцуш.

Тийналло бодане тІекара дагара дуьйцуш,
Сингаттам кІезанах хьестало цхьалхачу дагна,
Лерсино Іаьпказан ойлане садеІар лобцу,
Иштгачу буьйсана масане синлехам баьгна...
Озаца тийналла ца йохош сацахьа соьца...

Беттасин гІарпаллехь гІайгІано кІайн маша буцуш,
Добхначу дегнашна боьлу-кха, бІаьрг теІош, седа.
Сирла де догІур ду, хьуна хъан хазалла юьйцуш,
Делахь а сан изсехь кІайн догІа.. кІайн догІа леда.
БІаьрхишца хьаььналла ца йохош, хьажахьа соьга...

Дахкаро шийлачу чхарана тІуьна барт олуш,
Шогачу мехаша, эхь хетий, сецадо-кх хелхарш,
Лаамна доьгІна чурт зайл-йоза яздеш ца кхолу,
Вайн синош цхьалха ду, дегнаша йовхо мел лехарх.
Новкѣа со ваккхяхь а... Сан гІенаш дуьсур ду хьобца...

Заманан синпхенех пІелг туьйсу ас, мерзех санна,
Дайн кешнийн чартех ас куьг детта, вотанех санна,
Шийла мохь бетта ас: «Со-м нанас вала ца вина,
Вехийша аш Деле доІанца, доьлхуш сан кьина».

Сийначу цІергахь со вагий-кха, маьрша ву аьлла,
Докѣаза вайна со, сайн махкахь со лай вац аьлла,

Со шайх сел тешна нах хили-кха со вухкуш ямарт,
Сох хили кху мехкан лазаман декъаза гIаларт.

Йилбазан зурманан хелхарча соь хила боху,
Дажалан ловзаран хIонс хилий соь ваха боху,
МIаьргонаш бIешаррел яхлучу новкъа со вoьду,
Цхьалхачу сан лорах сан ненан бIаьрхиш а oьгу.

Иэраша гуо бинчу барзах сайн тарделла дахар,
Малха кIел бакъо а ца хилла вала я ваха,
Дийзи сан, къомана йовхо луш, цIе хилла вага,
Маржа-яI! Хили-те сан лазам сан синан ага?

НеIалташ, доIанаш хьерча сох, сан болар гIелдеш,
Латта а, сан цIийх ша Iебича, тийжа, дог шелдеш,
Цхьалхачу сайн къоман гIурбанан сагIа а хилла,
ВoгIу со, сан Дела! Со мизан-терзан тIе вилла.

Барзе

Йишхаьлла хьайн угIар узаре дерззалц,
УгIалахь гила борз, хьo тховса суна...
Мел хилларг сайн дагахьбалламе дерзош,
Ас хала, беха некъ болийна хьуна...
Сан когийн лараша неIалташ кхайкхош.

Мохк богуш баьгначех даггара хьoьгуш,
Вoьду со, исс ломал дехьа а ваьлла.
Сингаттам-чалтанча кхардаме боьлу,
Цхьаллина юьхь-дуьхьал хIoьттина ваьлча...
Сайн дог ас далийна лазаман кхиэле...

УгIал хьo маьрша ю, хьуо йинчу ломахь,
Мацалло Iийшарах хьан oьзда зорха...
Хаьрцинчу хIусаман бIаьрзечу корах,
Дуьнене хьoьжуш сан бералла йoьлху,
ЮьхьIаьржа со хIиттош иэсана гергахь...

Деле хьo кхайкхахьа, беттан нур муьйлуш...
Ас дечу доIанех хьан угIар хилла.
Стигал а, латта а суна айкх дуьйлуш,
Вoьду со-м... Буьйсанан гIайгIанах ийна...
Йиш халлалц угIахьа, гила борз, суна...

Хорха

Дазлучу дахкаро хьобсту-кха бух боцу буйса,
Лаамза лаьтта те Iенайо догIано гIайгIа,
Дайн чаргаш, сан иэсан гIаролаш, соьга-м ца хьуйсу...
Сан гIала хьарцина... Сан кхерчахь алу а яйна...
Ас хIунда идайо харц-дуьне ма-дду сайн цхьалла!...

Тхинечу дахкаро шен маракьуйлуш,
Цхьа Iуьйре ялийча дуьненан йисте.
Хаало суна-м суо гIорасиз вуйла,
Я лаьттахь сох дозуш хIума ца дисний...
Бодане сингаттам... Сатийсам боцург...

Набаро Iехочу дуьненан йистехь,
Боданан Iаьржачу кхолларах хьерчаш,
Хама бан хьекъал ца тоььначу ирсах,
Ойлаеш воьду со-м кIур боцчу кхерча,
Безначийн IиндагIаш гаре сатуьйсуш...

Со-м хIуттур ма вара хьан иэсан сирлачу кевне,
Хьан ломахь угIучу барзана со вовза лиьча...
Со-м вогIур ма вара бIаьргтоха хьарцинчу бIаьвне,
Тийжачу бухIано беттасе суо воьхий хиьча...
Суо лобхуш хьан ярташ толлучу сайн синан лорах...

Сингаттам хьобхуш ю тIегIерта бодане буйса,
Хьаннашна аганан йиш лобкху шийла дарц санна...
Хетарехь, сан хIума цадисна хата я дийца,
Кхайкхазчу шеен хьеше пхьор доцу хIусамда санна
Iожалла хьобжу соь... Йисна цхьаэшаман цхьалла...

XX-чу бӱшӱеран литературера

ХАСБУЛАТОВ Ямлихан

Тахказа тӱайш

Наж санна чӱагӱо ю
Стогалла – олу,
Цу маӱлхан шовданах
Стогаллин суй,
Цу лекхчу ламанах –
Стогаллин гӱора,
Бал боккхуш тиллина
Бохъ лекха куй.

Эшнадохъ наж багош –
Алунан орам,
Эшнадохъ суй лагтош,
Серло а луш,
Эшнадохъ лам тӱера
Схьяоьцуш гӱора,
Даьхначех дай вай ма,
Дукъ даккхалуш.

Цу цӱенчу шовданах,
Цу цӱенчу хӱаваах
Вай цӱена кӱурд бича,
Ойланаш айало.

Дицделла вешина вешин каш,
Ша сарралц хӱийззашехъ гонах,
Кешшаго, кешшаго, кешшаго,
Хьо дуьне, хьо дика кӱонах.
Кхолламо шен йоза дешна-кха,
Къастийна диканиг вончух,
Сискална вайн латта хьешнарг а
Вогӱийца,
дог тӱулган кӱонах.

Цу тӱулган дагах хи ца долуш,
Хӱуттур-ге вайн махка йокъа?
Я даьржар,
тӱаьхь-тӱаьхья са долуш,
Хьярам-мутт, багабеш мокхаз?

Вай тӱаккха бохур дац: кешшаго,
Хьо дуьне, хьо дика кӱонах,
Дицлур дац вешина вешин каш,
Ша сарралц хӱийззашехъ гонах,
Хӱиттор вац сискало гуора...

– Хӱун ди ахъ дуьнен чу
Ваьллачу дийнахъ?
– Мохъ туьйхи, бакъ чӱагӱдеш
Дуьненна сийлахъ.
– Хӱун эли дуьххьяра
Кога хьюо вьодуш?
– Мохъ туьйхи, сирла некъ
Махканна боьхуш.
– Хӱун карий дуьххьяра
Безаман бешахъ?
– Карийра даг чохъ сайн
Безаман тешам.
– Хӱун ди ахъ хьомечу
Доттагӱчух хедаш?
– И бохам ца хедаш
Льагта вайн кетӱахъ.
– Хӱун хийти еза цамгар
Хьяйн дегӱах кхетча?
– Кӱурд бира, Южаллах
Ца лууш кхера.

Тпаккха охъахъаълхира
Кпант вина денош,
Мохъ бетташ, дуьенна
Дикалла дебoш.

Дпо хъаннийн басехъа
Ерзош шен тпамарш,
Ин кпорга тпергпачу
Берда йистех
Хпоьттина цхъа жимха
Тпай тилла пма,
Къаьстина берд хотта
Добссина де.

Кху бердан кийрара
Мел ека тулге,
Тулгено тулгenna
Хъовзайо чпуг,
Чагарах чпуг юзуш,
Зевне сурт дузуш,
Мел говза хиллера
паламан куьг.

Сехъара сийна берд
Хин тогпехъ тийна,
Сужда деш таппинчоь
Хулхулонна,
Дехъара букарниг
Хетало дийна,
Тпепингах айбелла
Хъун-аренна.

Дпо буьххье сира сай
Кур уьйуш, хпубтту,
Айна и акха
Дозаллин дукъ.
Сийналло кпайдина
Сехъара руйта,
...Йиллаза йолий ткъа
Хаьддачохъ юкъ.

паламан юкъ ларьян
Везара къонах,
палашдан дезара
паламан са,

Чекхвала везара
Бпабргтоьхна гонах,
Дийнахъ а, буса а,
Дог лозуш цкъа.

Хеддачохъ хитгаза
Мел йисна яккъаш,
Вай дуьхъал тпекхача –
Тахказа тпайш,
Доттагпий, хпинца а
Дахаза даккъаш
Мел дисна, мохъ бетташ: –
Ма довла тпех!

паламца маслапат
Дезначу дайша
паламна тпекхавза
Зуламан хъал
Мел юхадиттина
Тайнарг, цагайнарг,
Бердаца берд хутгуш,
Мел текхна ял?

Мискъала зарратал
Тпадамийн тпoмах,
Вайн юьхъ тпe хъала бетташ
Татолах хпур,
Дог пабба ца долуш
Вайн лаьттан чомах,
Хан йoьду ха хорцуш,
Хийцалуш сурт.

«паламан сурт хийца.
Нуьйр тилла девлла,
Стигалан а, Лаьттан а
Бакъ болу дай
Вай ваьш ду!» – и баьхнарш
Бовлаза эвлах,
Лаьтташ ду тиллаза
Цпанонан тпай.

Чкъург карчош, къахъ уьйуш
Цу кпубран мархаш –
Уьш гучуйовлушехъ
Тохало дог,

Къестаран мукъамашка
Ладобгу маргIалш –
Хулхулон тулгIешна
Теохкалой.

Хих йобдуш хилла чов –
Тийналла гонах,
МаргIалан чилланехъ –
Зарзаран зов.
Хинца а вай дацахъ
Мохк баккха вонах,
Юкъ йилла, тIай тилла
Тохна зил бов.

ХIун де вай ХАЗАЛЛА
КIелхъараяккха,
Сийна тIай-стелаIад...
Хастамаш биз! –
ДоттаI, вай дийна ду –
Iалам ду тIаккха,
Цундела даций вай-м
Диканна къиен.

Цъха нохчийн философ

Цъха нохчийн философ
Хиллера говза,
ГIаланаш еш,
Малх кхеташ, кора кIел
Ма дийкки хъоза,
ГIаланаш тIехерцаш,
ГIайгIанаш еш.

Вайх мила ца хилла
Седарчийн буйса
Iалашъеш.
ГIаланаш хIиттаяза,
Исбаъхъчу жималло
Безамах вуьзна,
Сахуьлчу гIенаша
ГIиттаваза?

Вайх мила ца хилла
БIабстенаш гульеш,
Цу стиглан,
Цу лаьттан
Ойланийн да?

Дуьненан оздалла
Яьккхина улло,
Дин улло баьккхина
ХIоттаза дIа?

Вайн лаьмнаш –
Буракъан
Турпала тIемаш
Нахана ма-дезза
Даржа ца луш,
Да вожчахъ,
Дин боьжчахъ,
Даййна ленаш, –
Вайх мила ца кхиьна
Къонахех Iемаш.
Ваьш леш а Iалашдеш
Бакъ волчун туш.

– Валар а, висар а
Ийманехъ делахъ,
Геннара мохъ тухуш
Ду, боху, Са,
Комаьрша къинхетам
Боьхуш вайн Деле,
Каш доцуш, чурт доцуш,
Верзаза ца.

Вайх мила вацара
Барт безна мерза,
Хиларе сатуьйсус
Адамаллин мохк,
Вайн юкъаметтигаш,
Ойланийн мерзаш
Мел хедий,
Мел хIитти
БIаьргашна дохк.

Амма вайн бохъ лекха
ГIаланаш езна,
Деших а, детих а
Ботта шен бен,
ГIезашна баабеш
Седарчийн безам,
Хуьрсигех хуьйцуш вайн
Хьекъалчин тешам,

Харц-бакъ шен полана
Ун доссарг лен,
Ма восса-кх, вайна хьох
Философ везза...

Цхьа са ду-кха

Азаллин орамех
Бердан чу кхозучу
Орамех йоьттина
Деган чарх чIагIйна
Вайн хийла чкьор...
Сатоссуш хIоьттина
ГПоле еш коьргана
Лабтга хьо – анализ
Цхьа жима кор.

Хьала некъ,
Охьа некъ,
Тетовжа гIортораш –
Мичхьа бу баккхий нах
Кхачонаш вайн?
Самонна хIиттина
Добналлин шорталлаш,
Мичхьа бу кегийнаш,
Гап йина дай?

Вайн синан гIар-тата
Хьульина буйсанаш,
Девлла дIа даханчу
Туйранин лар, –
Яй хIара-м вайн дагна
Лазаман дуьненах
Лабмнех а, хьаннех а
Даьккхина гар.

Сахуьлчу тийналлехь
Седарчий декьалуш,
Жил-Иалам хаьрцина
Бухдолуш гин...

Аьгто белш тетовжон
Лекха берд техкина,
Аьррониг гIорточохь –
Тешерши Ин.

ХIун бахьна хиллера
Мохк меттахбала вайн,
Вайн юкьаметтигийн
Шордала Ин?
ХIун гIуда хьаьрчина,
Базбелла баланаш,
Иаламан собаре
Ла ца луш кхин?

Кху Ианнын кIоргаллехь
Къа сов ду,
Мел сов бу?
Мел пайдехь хиллера
Вайн синоих харж?
Къемат-де дай хIара-м
Тешершаш меллаша,
Бакъ ваьхнарг
Бакъ вина,
Харц ваьхнарг – харц.

Вайн дегайовхонан
Лахбелла гонаш а,
Кегийчийн, баккхийчийн
Артдеш бIаьрса...
Дика кIентий-м бара вайн,
КIезиг бу-кх къонахий,
Тетекха лам санна
Зоьртала бохамаш,
Хьаьвсина, хьаьвзина,
Хьаьрчина сьха.

Жималла гой вайна
Безаман тидамехь?
Воккхалла – собарехь?
Иаса-гIортор
Цхьа са ду-кх собаран
ХIусамехь,
Тийналлехь,
Дарцаша аьгна ша
Ойланийн кор.

Проза

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Абаден хенийн гуо

Делан хІора гІоттучу денца (юьхь-чаккхе шеца йолчу), бала а, ирс а хьайца ду-кх хьан, хьан кхалхар – кхоллар а долуш, хьан велхар-велар а, маржа!

Кхин хІумма а дац-кх хьуна кхузахь, дІавобдучу ахь дІадахьа я вогІучу цо схьадан а, дуьне охьадилличхьана хаддаза хьийза хенан гуо боцург, гуттарлера, гуттар хилла абаден хенийн гуо, юьхь бен, кхин чаккхе а йоцуш...

Байтамал а эрна...

ХІара дуьне а, шераш а хьан, той-ловзарш а жималлин, хІумма а хилла ца хилла-кх чаккхенера хьо юяхьаьжча, хьайн шерийн кьобжаллера я цхьаллера – цхьаь висча, вистхила я вахан-ваха: «Во-о, Хьенех, Минех!», – аьлла, хьан моґарера, бераллера, хьобца хьирчина, вилхина хьобца кхайкха-хазе стаг воццохь, хІумма а хилла ца хилла-кх дуьне хьо, тІаьхьуо боґу кхетам боцург, кхетамца кхочу байтамал а эрна...

Генан само – кьематде а

Стеган хеназха гІенашца охьало-кх суна: со дийнахь суо верг хилча – цхьа адам, цхьана кхетамца, буса гІенашца кхин ву-кх со, гІан гушволу и со кхин волуш санна хиэталуш, со самаваьлча – гІан декъаделла, ах кхузахь а, цигахь а дуьсуш, суна ма-ярра дага ца йоґу сайн дахарера мьотту бІарлаґа....

ХІора а адам, абаде санна, цхьа а чаккхе йоцуш ду-кх, кхоллар бен, кхалхар доцуш.... жьожхати а йолуш ю-кх, хІета, шен заманца цхьанхьа хьобжуш, цхьаццadolчу гІенан эрчо гІенах ма-хьежжара, гІенан само – кьематде а.

Даймохк

Даймохк – цхьа латта дац я цхьана дашах лаьтташ а, бІе эзар дашах бен, Даймохк – цу лаьттахь хьайн меттан маршонца хьо, Іадатан синґамарца, хьан синан мукьам санна, дерриг а хьуна аьхначу, хьуна гергарчу, хьомечу, иэсаца васт санна, дайн орамийн уьйрашца – хьо а, хьан мотт а, хьан латта а – Даймохк!

ХIун-мила хIун башха ду-кх тхо...

Чхьаьвриг йоллу тасаелла, цхьана бецан хелиг тIера кхечунна тIе йолуш, цигара южуш, юха гIоттуш, тIаккха юха а иштта тийсалуш, цхьанхьа-м цхьа некъ эчна, шен ма-хуьллу рицкъана хьаьдда...

... хьоза а ду, когаш тIе охьа а телаш, кхерамах корта дIасахьийзош, баца юккъе зIок Iуьттуш...

... зингат а доьду кхуран диттах, тIийригца могIа бинна хьала, иштта могIа бинна дуьхьал а догIу, зIакаршца цхьа хIума а йохьуш...

... со а лаьтга, лулахочо – машенан чкъург а тойина – дIавогIу хьуна ша, аьлла, хьера дама эца ваха араваьлла...

ХIун-мила хIун башха ду-кх тхо, со а, зингат а кху лаьттахь, дIора чхьаьвриг а, и хьоза а, массо а тхо цхьана декхарна – гайна даца кхоьллина хилча...

Дайх бисина кхерч

Со цкъа а ца левзина дайх бисинчу кхерчахь сайн – суна иза ган а ца гина, бийцар бен, бахар...

...Дас яра-м олура шайн цхьа хIусам цхьана хенахь – цхьана шийлачу Iаьнан дийнахь шаьш махках дохуш, шайна тIаьхьаелха тIаьхьайисина...

Кху чуьрчу беран-хIумнийн бералла а хьаьшир-кх иштта, шо девзткъе дейтталгIачу шеран 20-чу бIешарахь, Iаьнан шийлачу цхьана буйьсана, декабрехь шо хуьйцуш, церан гIенаш къоьжа къеждеш, ловзаргаш лоблхуьйтуш, царна керла шо къиза къахьдеш, хIинцца-хIинца хилла йоьлла хIусам бомбанашца бухайоккхуш...

.... Муьлхачу бIешарахь маца даьхна-кх вай дайн кхерчахь, вайн дайн я дендайн, дендайн дай баьхначу туьшахь?

Маса бIе я эзар шераш ду-кх вай иштта кхерчах тилла, вешан кхерчахь дохдалаза, кхерч латоза, кIур байна.

Ло догIуш, кIайн луо, кIайн серло яржийна, дитт а, Iалам а, дуьне а – шадерриг а кIайн деш, меллаша, дайн лайнчимаш цхьабосса иштта охьататтаделча, коган эхка а, олхазар а тIома, хьайба а, дитт а, некъаш а шаьш долчохь хIунда соцу-те, хIун гуш я хIун хезаш, хIун къайле евзина...

Я хIинца а, хIетахь а, цкъа а и сингIайгIа, синсерло – ло догIу гича хуьлуш болу цIе йоцу и синхIоттам – дош дашах дуоззала ойланехь ца лацало-кх соьга, цхьана мIаьргонна, мIаьрган эххала, зарратал сацон хьажа...

Хьайба а, дитт а, олхазар а хIун хезаш соцу-те хIетахь, меллаша, дайн лайчимаш гуобаккхина лаьтга оьгуш...

Хьовсийша цкъа, ло догIуш, ло догIуш, совцийша...

Масане, маржа, масане...

Дуьххъара санна, цул тӀаьхъа ца хилир-кх юха кхин цкъа а, дуьххъара хилла синкьерам хӀоразза а иштта юхабоьрзуш, вулу-ву-лу-уш, жим-жимма ирсах дӀаволар бен, мацах цкъа хиллачу ирсах – шозлагӀа я кхозлагӀа ешча – ахь дуьххъара ешна киншка – ширбеллачу безамо хьобгӀу дагалецаман гӀайгӀа санна, ирс кӀамлуш санна хеташ, мацах цкъа девзина ирс.

.... дуьххъара дика киншка ешарца, ирс, карорца дов-кх хъан, кхин цкъа а цуьнца юхахир доцу, карорца хъан дайна ирс...

Боккъал а, ма хьобгу-кх со, Хемингуэйн «Юдика йойла герз» йобшайолчух дуьххъара, юха «Воккха стаг, хӀорд» а цуьнан; Айтматовн «Джамиля» а, «Ася» а Тургеневн, Ирвин Шоун «Византехъ суьйре», И.Бунинан «Чангин гӀенаш», «Жима эла» Экзюперин, Ю. Казаковн «Хьо гӀенахъ къаьхъа вилхира», «Херцарийн гуонаш» Борхесан, Фолкнеран «Ча» повесть, «Ина тӀобхаларчу раж юкъехъ» Селинджеран, «Тиффанехъ Iуьйре яр» Трумен Капотен, Хименесан «Со а, Платеро а», поэзи а цуьнан ерриг а, Бальзакан «Аренан лили», Джойсан «Джакомо Джойс» а.

Масане, маржа, масане хилир-кх со цаьрца ирсе, цу авторшца – дуккханца а, дуьххъарлерачу безамца санна – шовданехъ цуьнца, хийистехъ, – дош дицлуш, мотт сецна, юьхъ лечкъочу йоӀаца санна...

Сан дола

Цкъа ненах декхаш, юха сийна буц кхоллуш, тӀаккха шийла шовда молуш, дӀасауьдуш, схъауьдуш, кхийсалуш, ловзуш, дитгах кур хьобкхуш, нийсархойх тийсалуш, шен денойн йист ца гуш, хьаьдда-дедда лела шинара, Iай, лахъана дас шен уьрса кӀела ма-диггара, вайна ма-ттов, харц-бакъ, рицкъа лохуш, бахам беш, цхъаь Iехош, важа кхуссуш, цхъанна кхаь луш, кхиниг вууш, гӀийлачуьнца майра, тоьллачух кхоьруш, муш хаьдда уьду хьокъа вир санна, вайна ма-луьу Iеса лела вай, цхъана дийнахъ Дала ша – и шинара шен дас уьрса кӀела ма-диггара – цӀеххъана лоцуш, къизачу маьхарца Iожална тӀе дуьгуш ду-кх, Iожалан метта, садаларе, Iаьржачу коша, готгачу лаьхъта...

Алхьамдуллилахъ, хастам бу-кх АллахӀана, и нийсо-х еллий Цо, шел нийса кхин нийса хир йоцу массарна а кхочу йолу – Iожаллин нийсо.

Хастам-кх Цунна цу нийсонца, хастам-кх кху доьхначу дийнахъ, кху заманца, харцъаьллачу.

Сатийсам

Бераллехъ, когашIуьйра, чан идош хьийзачу хенахъ – да-нана а, сан йиша-ваша, денана а йолуш дийна, – тхайн юьртал гена дӀа кхин дуьне доцчу муьрехъ, кешнех ма кхоьрур-кх со, даим иштта лаьтга чарташ, со лаца гӀевттича санна, ведда бен, меллаша тӀехвала а ца ваьхъаш...

Ткъа хӀинца, зама херъелча сайх, жималла а яйча дӀа – да-нана а, вежарий

сайн, нийсархой а длабахча – кешнийн керт ца тарлой-ц, сайн ден ца, ненан хлусам, жималлин марзо а сайн, гергарчийн уйраш а, массо кхуза схягул а велла, вовшах а кхетта, схя а веъна, хьо виц а вина, паргIат шайн лулахь цхьяьна, цхьяна ца чохь, ул-уллохь дIатарбелла...

...дегаIовжам, бIаьрхиш хьан, дагалецам, гIайгIа а...

Юха, эххар а, синхьяам, сатийсар, хьягар хьан, цкъа мацца а цхьяьна а кхетта – кхин ца къаста гуттар а цхьяьна, – хьайн вежаршца, деца-ненаца: «Сан Хьаби, Ваши!» – бохуш, хьайн дена вела, нанна хьяставала, вежарех воккхаве...

Я АллахI, цу дийнахь, сан тIаьххьяра сахьт хIоьттича, сан да-нана лохья суна юха, сайн вежаршца витахь со, оццу суьртехь, тхайн кIотарахь, когашIуьйра чан идош, цхья юргIа ийзош дIаса, цхьяна кедара чорпа кьуйсуш, кIорнеш санна вовших хьерчаш, тхо левзинчу муьрехь санна, да-нана а хIетахь санна, тхо а бераш долуш санна, тIаьххьяра цхьяьна тохяхь тхо, кхин ца къаста – гуттар а цхьяьна...

... ма саготта хир-кх суна нана...

... дега хIун хьал ду-те сан...

... вежарий цхьяьна хир буй-те, берриш а цхьяьна, со дIакхьяьчча?

Суо хилла бер дар-кх со...

Хан, йоьдуш санна, цкъацца соцуш а хилла – хилла-кх я цIаьххьяна юхайогIуш... дагадогIу, айса хIара йозанаш – сайн це а, памили а – хIинцачул шовзткъе дейтга шо хьалха, суо бер долуш, Хилдехьарчу бердашца языйна хилла зама, ткъа хIинца – 2016-чу шеран аьхка Хилдехья со юхакхьяьчча, хIетгахь хилла бер дар-кх со, цхья эзар исс бIе кхузткъе деалгIа шо а соьца – бераца цига юхадеъна...

Хьайн тIаьххьярчу дийне хьежа...

ТIаьххьяра хьуна – кхин ца хийца – хан йоцу паспорт делча, хьуо хенан гурашкара мукъаваьлла моьтту-кх хьуна, хенаш кхин йоцуш санна, терахийн хенаш, кхин зIараш а, неIарш а кхин, кхин кхана а, юхашарахь а, хьуо ведда-хьяьдда, лелла-идда цIеххьяна дIа юхакхьяьжча, тIаккха, юхакхьяьжча, кхета-кх хьо, хьо вала дIахецна вуйла, цхья а кхана а, лама а доцуш, маца догIур ца хуучу хьайн тIаьххьярчу дийне хьежа, тахана-тховса кхочуш санна, хьуо валлалц гуттар а хьежа...

Дегабаам

КогашIуьйра, марш юуш, бераллин чан гIаттийна, серах бина дин хоьхкуш, ас урамаш идочу хенахь, малх хуьлур-кх соьца гуттар а, гуттар а соьца ловзуш, луйьчуш, эвлайстера комарш юуш, Iуьйрана со самаваллалц,

тхан уйтІахь соьга хьобжуш. . . хІинца малх ма ийгІина-кх соьца, хьошалгІа а ца богІу цкъа а, марш юучу бера-Горзашца юрт ма-ййу харцхьалелаш. . .

Кьона зуда

Сарахьуо араваьлла, кертаца долчу дечиган гІантахь Іа со, геннара дуьйна урам а гуш, ши некъ жІараболучохь дІасалела нах а.

Со царна дІанехьуо ву, леррина тидамца ца хьабжча, юьхьсибат дика кьабстар а доцуш.

Ишколера догІу бераш довлу гІех, царна гІаьхьа цхьа ши стаг а.

Кхо зуда а йобду гІобрмигашца.

Ханйолу, гуш кхин адам а доцуш.

Со а чуваха веза-кх аьлла, ойла хуьлу сан, дІаса а хьожуш.

Некъ жІара болучуьра, со волчохь, цхьа кьона зуда йобрзу хьала, букъ берзош, жима сацаелла, ша схьакхетош веанчуьнга, ларамза санна, кІелдІашхула дІа а кьарзаш.

Уллора стаг – жима стаг – веларца гІаьхьахьожу зудчунна, циггара – кертан маьПера – юха а воьрзуш.

Зуда товш ю, лекха, кІудал санна дегІан кеп а йолуш, юткъа озийна кІудал санна.

Месаш хьалайна ю, ехачу вортан кІесаран кІайн кІаг а кьабсташ, юькьа-Іаьржа месаш.

Бете лаьцна куьг а ду, ела ца яла, дІа ца гайта, ирс нахала ца далийта, амма горгалучу беснеша елар мелла а Юра а дохуш: ши бІаьрг боьлу, некъ а, дуьне а – цхьа хІума а гуш боцу Іаьржа хаза ши бІаьрг.

ГІехйолу суна уллохула, ганне а со ган ца гуш.

«Ма синкьераме ю-кх муьлхха а зуда, – ойла хуьлу сан, – шен ирсечу йицьяларехь, ма экама, дегабааме, бендоцуш а йобрзу-кх иза, ша хьаста я ша Іехо, шех кхета стаг воцуш, цхьаь цхьалха йисича», – олий.

Сох жима гІайгІа хьаьрча, сайн шерийн сингаттам а.

Цхьалла

Гуттар а – маржа! – хІоразза а, мархаш цІечу цІийх Іенаш, малх, леш санна, чубузуш гича, ма цхьалла а гІотту-кх сица, бубералла, йишхаьлла орца, некхан гаттера дада хьаьдда са шен кьина ша доьлхуш санна. . .

Цхьалха цхьа хинтІадам

Йа АллахІ, сан некъех, сан идарх я хьадарх, кІеж тийсарх, дуьне ас я цо со – хьан – муьлха ловзочохь я ловзо моьттучохь, мискьалазаррат меха хІума ІаьІна ца хилла-кх сан кхана Хьуна дуьхьал дан, тахана, кху буьйсанца цхьаьна, сайн шерашца цхьаь а висина, бІаьргех боьжна тІадам боцург, цхьалхха цхьа хин тІадам, гІелделлачу бІаьргех сан. . .

Хабтгинчух бакъдерг бери олу – шена хуьург, воккхачо – шена хаьа моттийга луург.

Мел лаарх, маржа, доІанашца мел велхарх, лаьттан кховрал лакха волуш, хьайл лакха ца волу-кх хьо, хьайл – адамал – лакха!

Кешнашкахь дитташ а ду-кх гІайгІане...

Буса сирник тоьачохь, дийнахь дийнан серло а кІезга хиэга-кх, кхин а малхе са а туйсуш.

Дитт санна вала лаьар-кх суна, са даьлча а, дитт санна, латта, шина когах орамаш хилча, деган пхенех генаш а хилла.

Блаьрзечуьн некъаш санна, дацло-кх, хІета, кьаночуьн некъаш.

Хан мел ели – маржа! – хан мел йолу, хьуо хилларг хьайца ца караво-кх хьуна цкъа а, маццах гина гІан санна хиэга, цкъа кхин дагалобцуш санна, жималлехь кхелхина хета деган мерза доттагІа хьайн.

Я цигахь...

Со тІаьххьара тІаьххьарчу новкъа волуш, суна тІаьххьара гуш хилла гІан кхузахь дІахедар-те я цигахь – со дуьххьара самаволуш...

Техволуш санна

Доккхачу хих, тІай тІехула волуш санна, ткьолгІачу бІешарера ткье цхьаалгІачу бІешара чу вирзи-кх со, букъа тІехьа диса хІума а доцуш, хьалхахь гуш сатийсам а, вар а, валар – ши дош бен, кхин Иилма а, кхетам а боцуш, цІара тІе хьаьдда полла санна, сайн Іожална дуьхьал уьдуш...

Мотт

Хийца-хийцалучу заманца, къам сих-сиха хийцалуш гича, шира доттагІ санна, тешаме, мотт буьсу-кх хьобца тІаьхьа, халонгахь, баланехь шен халкъана, махкана бецаш, нохчех шира къам дина болу хьан нохчийн мотт.

АЙДАМИРОВА Зайдат

Сан цѣ Яха ю

Сан цѣ Яха ю. Со жима ю. Делахъ а, иштта ма-хетта жима-м яц со. Шийтта шо ду сан. Ялхалгачу классехъ доьшуш ю со. ЧогІа харца-хъа йоІ ю со, хъехархоша дуйцург бакъ делахъ.

– Зина, ты понимаешь, ну не могу я больше. Эта Саидова меня скоро убьет! И этот ее старик, вечно ее защищающий... – хъехархойн кабинетан неІарера схъахеза суна цу моьлкъано хъоькху цІакъарш.

Моьлкъа – сан классан куйггалхо Седа Хасановна ю. Зина – тхан ишколан завуч Зина Гайрбековна.

– Седа, ладогІахъа соьга! Хъо йоккха ю, цкъа-делахъ, и – бер ду! Хъо хъехархо ю! Хъо педагог ю! Хъо... – и текхарг хъостуш къамел деш йолу Зина Гайрбековна-м суна дукхаеза. Цхъа кІеда, гуттар а деладелла, къинхетаме бІаьргаш ду цуьнан.

– Ну пойми ты, она сирота, круглая сирота. Ее родители погибли... – Зина Гайрбековна а йолало оьрсийн мотт бийца: – Девочка единственная родная кровь у стариков на этом свете. Единственная их радость... Да, она хулиганистая, да, она избалованная, но она ребенок. Бер ма ду иза...

– Зина-а-а, что ты заладила?! Бер... Ребенок... Какой бер?! Какой ребенок?! Это не ребенок, а какой-то кошмар! Это исчадие ада, а не ребенок... – «саьрмик» гуттар мохъ хъекха болало.

Амма кхин дІа къамел дІа ца доьду – со, бІаьрга хъийзош буй а болуш, учительски чу оьккху:

– Хъо бу хъуна и жожжагІатин бІогІам! Некъа юьккъе боьгІна жожжагІатин бІогІам! («ЖожжагІатин бІогІам» – Бабин дош ду, ас Бабегаара схъаэцна).

– Вот!!! Вот что я говорила! Вот, посмотрите на это! Вот он ваш ребенок!

Кхин дІа суна ца хеза цара сайна тІаьхъа хІун дуйцу. Со, неІ тухуш, араоьккху. Со, уьдуш, шолгІачу гІат тІера охъайуссу. Суна сихха цІа яха лаьа. Сихха Воккха Дадий, Бабий долчу цІа яха.

Арахъ, сан ойлане хъаьжжина, йоьлхуш гуьйренан стигал ю.

Баккхийчарна хІун хета? Жима хилча, атта хета-кх. Я Ювдал. ХІаь, хъекъал, кхетам бац аьлла, хета. Воккха Дадий, Бабий диссалц болу баккхийнаш буьйцу ас.

Ткъа сан-м ду хъекъал а, кхетам а. Ас дукха йина ойланаш, хІинца а йо. Цкъа Бекхана элира соьга: «Вон ца лелачу хенахъ гуттар а ойланаш еш ю-кх хъо, Яха». «Хъан метта буьххъе долиьла Іуьрг (Бабегаара хезна суна и дешнаш а), со вон лелаш хъуна мел ца гинехъ!».

Тхан йоккхачу классехъ Бекхан суна массарал а дика кІант хета.

Иштга хеташ ца хилча, сайга и къамел цуьнга мича дойтур дара ас? Ву, боккъал а, дика кІант, цхьа кхечаьргахь долу зуьдалгаш а до-пуш («зуьдалгаш» – Бабин дош). Цунна Іийра со айса аьллачунна тІе «хІуттут» тІе ца тухуш.

Ткъа ойланаш... ВаллахІи, ас дукха ма йо ойланаш. Воккхачу Дадин а йо, Бабин а. Сайн а. Сайн деллачу, аьлча а, сайн дийначу ден-ненан а. Со карахь яра, боху Бабас, цу Іуьйранна гІалара машенахь схьахьаьддачу дас-нанас со Бабига дІа а кховдийна, машенара цхьацца хІуманаш охьа а яхьна, юха гІала дІахьодуш. Бабас: «Тховса ІадІахьара шуьша», – аьлча, сан нанас аьлла хиллера: «Мама, цкъачунна кхераме хІума дац. Тхойшиь цхьана сахьтехь, квартири чуьра оьшург схьа а эцна, сихха юхадобрзу хьуна».

ШолгІачу дийнахь Воккха Дада волчу неІаре схьатакхийна хиллера сан ден машин, рулех тасаделла дадин дакъий, набарна тевжича санна, тІехьа хиьна Іаш нана а йолуш. Хиллачун тешаша дийцарехь, вертолет тІера пулемет тоьхна хиллера кхаьршинна.

Воккха Дадас ша воьхна ца гайтинера. КІира сов лаьттинера доккха тезет. ТІаьххьарчу сарахь, адам дІадерзийна, кевнаш а къевлина, ша чувирзича, Воккха Дада маьнги тІехь берзина ирахбахийтина ши ког ловзош йолчу суна тІевеьнера. «ЭхІ, ма декъаза сурт дара иза, декъаза сурт – бохуш, дуьйцу и Бабас, – хьан шина когах баргаш дохуш, зударех воьлху хьан дендай, цуьнан можох гилгаш дуьйлуш, йоблуш йолу хьой».

Седа Хасановна ша тхан юьртара ю. Ю-те, кхузахь йина а, кхиьна а. Делахь а, иза йогІу-йобдуш йистхуьлуш хезча, аша эр-м дац и пхи минот хьалха Парижера схьаеана яц. Мичара, и тайпа мадам еша кху юьртахь дуьненчу яла! «Хо-хо-хо... ой не могу... хи-хи-хи... перестань... прекрати...» – цхьа кибарчиган барамехь йолу телпо лере а лаьцна, цо къамел деш ца хезча, хІума хезар дац шуна. Хийла урокехь цо и телефон лере яхьча, сан хуьлу ойла: «Дависа, хьуна вукха лерга юххе, ласттийна, тІара тоха».

Баба йолчу йогІучу луларчу Жарадата дийцарехь, ишкол чекхьаьккхина яьлча, Сольжа-гІала деша яхна хІара вайн мадам. Цигахь шен ден хеннара цхьа парпесар тІе а хьовзийна, юха цуьнга маре а яхана, шина-кхаа шарахь и пекъар, дог этІийна, вен а вийна, цуьнан квартира а, болу бахам а боьхкина, юьрта, ден цІа, схьайогІу. Ца йогІу, Делора, къанделла да-нана лело-м. Йоккха хан ялале, юха а маре дой, Сольжа-ГІала кхочу-кх. Цигахь хилларг Жарадатна билггал ца хаьа – я и кхуо вийна, я и ша велла, я вала а ца велла? – амма, кхин гІалара нуц эвла невцалгІа ца вогІуш, вайн йоІ ша йолаелла цІа йогІу-кх. Цул тІаьхьа хилларг-м, Жарадата ца дийцича а, йоллучу юртана а хаьа.

Аттанна тІаьхьа хІоьттина эса санна, хІара яьлла-яьллачухула лелаш, нахала волу дІо-о лаха юккъехь Іаш волчу Сайпин цхьаь бен

воцу кІант ИбрахІм, зуда ялийна а воцуш волу, кхул бархІ шо жима а волу.

Тхан юъртахъ йолу пхи-ялх туйка лара ца йо, бохура, ИбрахІмна «рафаэллаш»-«коркуноваш» латто. Мор буъззина шоколадни гІутакхаш дохъуш, кІа тІе марзделла шинара санна (Бабин аларш), ишколан берте схъакхочур вара хуна. Ткъа новкъахъ шега хъамма а, хІуъа а аьлча, хала а ца хета, бохура.

– Вот, вот, хьо ву хуна, ИбрахІм, настоящий джентльмен!

– Ванах, кІант, хІокху дуьнен тІехъ мел йолу кампет-шоколад яйина, и зуда ярстийна, хьер ма яккхина ахъ!

– Воо-о, ИбрахІм, цу Седига ша шоколадаш йиъна яьлча, и гІутакхаш дІа ма кхисса ала – ишколан котельни Іаьнах ер ма ю, уьш кІоран метта ягийча, экономи хир ю газана!

– ИбрахІм, ахъа-м шоколадаш яйинера цунна, цо хуна хІун яйина-техъа.

Эххар а, шен къанъеллачу ненан мохъ ца хезаш – Ва-а-а, орца дала! Цхъаъ бен воцу кІант ву соьгара ешапо дІавоккхуш! – ялийра иза ИбрахІма.

Ненехъ долу хьал дацара ишколехъ долчу берашкахъ. Хазахетаран барам а бацара – тхуна моьгтура, «жима нускал» балха ара ца долуш, дикка хьелур ду. ВаллахІи, хкоалгІачу дийнахъ ара ма елира иза.

Цул тІаьхъа юха а бира цо тхуна тешнабехк. Добзалхо ца хуьлуш дикка Іийначул тІаьхъа, кІант хилира цаьршиннан (дийцарехъ, оцу муьрехъ кІадъелира, боху, марнана а). «ХІинца-м, хъала-охъа а цхъана эхашарна бІаьрга гур яцара вайна иза», – бохуш, вовшашка кхъаьнаш дохуш тхо Іашшехъ, бутт бузуш, ца бузуш, балха араелира-кх.

ХІораннан шен-шен ду бакъдерг, амма Дала суна кху меттера меттахъяла пурба ма лойла, цхъана дашна тІехъ со харцлехъ: Седа Хасановна ша ю тхойшиннан ца нисъеллачу юкъаметтигана бехке. ХІан-хІа, ас хІинца дуьйцург «жима-воккха», «учитель-педагог» дац. Ма-дарра дийчича, массаьрца а ма дац сан и тайпа дов. Масала, «физкультура» луш ву тхуна Мохъмад-Бешар Мовлдинович, аьлча а, вара-кх... Ткъа цуьнца хилира сан «тІом». Цхъана дийнахъ ас боху цуьнга:

– Соьга хъан отчество ца яккхало, ас еккъа хъан цІе яккхича, мегар дацара?

Боккъала а, яккха ца ло. И хІун ду алахъа – Мохъмад-Бешар Мовлдинович! И тайпа шен цІей, ден цІей йолу нах ишколе балха а муха оьцур бу? Берашна тІехъ латтош къизалла ма ю иза!

– Мегар да-а-ац! – бохуш, лерга чу лалийна даш добггича санна, ирах а кхийсалуш, мохъ хьокху-кх.

Цул тІаьхъа дІаэца-кх хъайна! Сан дуьххъара дуьйна бІаьрг ца сецира цунна тІехъ. Муха соцур бу? Цхъа зударийн тІелетта, гамаш санна, хеча а юьйхина, и юткъий тІаьрзеш а лестош, кхиссалуш вайча а дера

деанера дага: «хІара хІун котам ю-техъа?», аьлла. Амма хІинций... Мохъмад-Бешар Мовлдиновичах ца хуьлуш цхъа а «Мухдинович» а, «Мурдинович» а, «Мумурдинович» ца висир-кх хьуна.

Ишколера и дІаваларан бехк а сан бара. Кхана тхан хила езаш «физкультура» а йолуш, педсовет хилира ишколехь. Со цу дийнахь класехь дежурни яра. Панташ партанашна тІе хъаладохкуш со а йолуш, учахь цхъа аьзнаш хези суна.

– Я этого не потерплю, Седа Хасановна! Не потерплю!

И лубйш ерг тхан директор Хава Алиевна ю. Ша забаре стаг яц иза, амма девне а яц. Воккхачу Дадас цуьнан да вуьйцу кест-кеста, чІогІа озда кьонах вара, олий. Суна хІинцалц а дика стаг хеташ яра иза, амма кхин дІа хиллачу кьамело кхоччуш бІаьрг буьзира сан.

– Что это значит?! У Мохъмад-Бешира через слово «дебилка». А вы ему в этом подыгрываете! Запомните оба: Саидова не дебилка! Она очень способная ученица! Очень! А если не можете найти с ребенком общий язык, то ищите проблему не в ней, а в самих себе!

Учара когийн татанаш а, аьзнаш а генадовлу. «Ва-а, со дебилка ю, тов! Со ю дебилка?!»

ШолгІачу дийнахь физкультура тІаьххъара урок ю. Тхо арахь, стадиона тІехь ду, моглІара дІахІиттина.

– Сегодня мы будем учиться прыгать через спортивного козла...

– Мохъмад-Бешир Мовлдинович аьлла валанза ву, ас «ура!» аьлла, мохь тухуш.

– Саидова!!! Затк... Замолчи!!! – ши бІаьрг, араьккха санна, суна тІе кьаьрза.

Тхо спортзал чу доьлху. ДІо йистехь дІахІоттийна ю и «козел», тІехъахь нисйина гоьнаш а ю. Фамили а йоккхуш, цхъацца тІекхойкху дешархо. Сан рагІ а кхочу.

– Саидова.

– Не, я не буду прыгать.

– Что? Как не будешь?

– Не буду и все.

– Что... Ты издеваешься?! Не ты ли, как сумасшедшая, на улице «ура» кричала?!

– Когда вы сказали, что будем прыгать через спортивного козла, я подумала, что мы всем классом будем прыгать через вас...

Иза цкьа суна тІехьоду, тоха санна, юха шен карара журнал, ручкий дІа а лададой, зал чубра араоьккху.

...Цул тІаьхъа боккха гулам гулбо. Воккха Дада а кхойкху ишколе. Суна массара, Хава Алиевнас а тІехь, дов до. Воккха Дадига бехкаш доху. Воккха Дада оьгІазе ву.

– Собар де ахь! Собар де ахь! Ас бийр бу хьуна кхуьнан болх! Козел, тов...

Кхано, сарахь, ца доьлхуш, Воккха Дадас хотту соьга:

– «Козел» бохург «газа» бохург дац?

– Ду, – олу ас.

– Делахь, дера ду, чога нийса. Ду, хьаха... Шен меттахь ду-кх.

Мохьмад-Бешир Мовлдинович кхечу ишколе балха хЮьттира, тхо долчуьра да а ваьлла.

Ялх шо дара сан, Воккха Дадас дуьхьара куьг лаьцна, ишколе ялош. Мича бацара кхетта малх? Дера, бара. Хаза де ма дара. Ва бантикаш, ва шарикаш, ва кайн кучамаш, ва лаьржа юькканаш, ва линейка, ва звонок, ва дасайдарш, ва беларш... Белхарш а дара.

Класса чу девлча, Воккха Дада а хиира суна улле охьа. Хиира аьлча а, халла датарвелира-кх цу партанний, глантанний юккъе.

– Дорогие дети! Уважаемые родители! Вот и наступил для вас долгожданный день – 1 Сентября. Я поздравляю всех присутствующих с этим замечательным праздником. Какие вы, ребята, красивые, нарядные и, думаю, счастливые. Вы переступили порог страны знаний. Все жители этой страны носят почётное звание – ученик! Сегодня и вы из обыкновенных мальчиков и девочек превратились в учеников... – и луйш ерг хиллера Седа Хасановна.

Воккха Дада шолгачу дийнахь а веара соьца. Кхоалгачу дийнахь а. Цу дийнахь Седа Хасановнас Воккхачу Дадига элира:

– Старик, Вы можете не приходите. Внучка у вас спокойная. Можете идти домой.

– Тахана цхьана дийнахь...

– Что? Нет, нет... Идите домой. Это же не дом престарелых...

– ЙоI, хьо вайнехан мукьане а юй? – хьаттира Воккхачу Дадас.

– Что? Ю... Да, конечно... Но причём тут это? Пожалуйста, не задерживайте меня...

...ЭхI, суна ма ца дезаделира цо Воккхачу Дадига иштта кьамел дар.

Ткьа хинца ворхалгIа шо дера ду иза сан классни куьйгалхо йолуш.

Воккха Дадас сох ца олуш хIума а ца дуьту. Цкьа жлонк хуьлу сох, юха – саьрамсекх, цициг, пису, Iахар, буьхьиг, баI, маймал... Тахана, со ишколера ца еьча, боху:

– Дадин хорсам ца деа? Ткьа хинца дадин пенси схьаэца доьдий вайшиь сельсовете?

– ХIаь, – боху ас. – Дера доьду.

Пенсих охашимма ца деш хIун дуьту, алахьа. Аьлча а, ас. Сайна луург до-кх ас цу ахчанах. Ва кампет ерг, ва мача ерг, ва коч ерг... Воккха Дадас цхьа хIума ца олу соьга. Мелхо а... Юьртарчу жимачу базарахь кхозучу зонтиках баьргкхетча, ас боху Дадига:

– И зонтик эцча хIун дар-техьа вайшимма?

– Чога дика хир ду, – боху Дадас, – зонтик доцуш муха лела.

Хинца вайна гуьйре а ю, догІанаш хир ду, ло диллалц. Селхана а ма ихи дехачу дийнахь догІа.

Зонтик а карахь туькан чу обккху со морожени эца.

Воккха Дадас олу:

– Бабига ма хьахаелахь морожени. Дадина луьйр ю, йоІ хІаллакьеш ву бохуш.

Юьрга юккьехь тхойшиь хьаладогІуш, генара дуйна евза суна, хьалхахь тоттуш берийн коляска а йолуш, йогІуш йолу Седа Хасановна. Ша тхуна тІенисьелча, Дадига йист а ца хуьлу, «де дика» дина. Ткъа и Дадига йист ца хилча, со а хир ма яц йист. Делахь а, со иштта Іа-м ца ло. Дикка тхойшиь хьаладаьлча, ас боху:

– Воккха Дада, тхобга кхана керла тетрадаш дан аьллера, суна хІинца бен дага ца деа. Сихха туькана а яхна, со юхайоьрзу хьуна, хьо хьалагІо.

Седа Хасановна лаьтташ ю. Гондахь масех зуда а ю. Зударий, коляски чу хьобжуш, буьйлу, туйнаш кхуьссу. Со царна тІе йоьду.

– Здравствуйте, Седа Хасановна! О, это ваш мальчик в коляске? – Цхьа хаза бер ду, цецдаьлла бІаьргаш бетташ. – Какой славный! На поросенка похож! Вылитый вы!

– Ты... ты... невоспитанная... – Седа Хасановна дешнаш лобхуш ю.

– Это я-то невоспитанная? Вы только что прошли мимо моего дедушки и не поздоровались с ним только потому, что он мой дедушка!

Со тІаьхьакхуьу Дадина. Иза цхьа чІогІа хала вогІуш, хета суна.

– Воккха Дада, хьуна муха хета? Цомгуш хила гІертташ-м вац хьо?

– Ца хаь суна-м, Яха, дика-м дац тахана дегІ.

Дадина боккьала а дика цахиларх со кхийтира, цо соьга тетрадаш хІунда дац хьобгахь аьлла ца хаттарх.

Іа чІогІа шийла деара. Бабас боху: тІаьхьарчу шерашкахь хІара тайпа шийла Іа вайн махкахь деана а дац. Воккха Дада меттахь ву. Лоьраш а балийна мосуьйттазза. Луларчу юртахь Іаш волчу Дадин вешин шина кІанте цхьа шабарш дира цара. Цул тІаьхьа Дада машинахь махкал арахьа а ваьккхира. ЦІа а валийра. Хьалха баьхкина хилла лоьраш юха а баьхкира. Дадин цамгарх долчу кехаташка а хьийжира. Юха а шабарш дира Дадин вешин шина кІантаца. Жимахволу Салман вайгахь сеци, Іийса дІасалелаш ву. Со Іаьнан каникулашкахь цІахь ю. Дадица Іа со дукха. Дадас юх-юха дешар хьехадо:

– Яха, дешар тІехь мало ма е ахь. Деша ахь, Дадин Іахар. Хьайн и амалш а ма лелае цу зудчуьнца, – Седа Хасановна юьйцу цо. – Ма кьийсало цуьнца а, цхьаьннца а. Хьо хІинца а жима ю. Дадина чІогІа лаьара хьо дикка ондаяллалц хьуна уллехь хила. Дада, хье ца луш, дІагІур ву, хьо Бабица вон ма хилалахь...

– Вац, вац, цхьанхьа а дІагІур вац... вац... – со йоблху.

Бабас со дехьа чу йоккху, ма бе дадина ницкъ, олий.

Кхин а цхьа кIира хан яълча, Воккха Дада узарш дан волу. Салмана маха туху цунна. Маха тоьхча, дайло Дадин лазар. ЧIогIа хийцавелла Воккха Дада. Юьхь тIера а хийцавелла. Верриг а азвелла.

Собга хьожу цхьа тамашена. Леррина. ГIийла хеза олуш:
– Дукха яха хьо, Яха...

Со цу Iай кхин ишколе а ца яхара. Воккха Дада дIаваьллачул тIаьхьа, со чIогIа цомгуш хилира. Цхьана баттахь Палахь больницехь Иллира со. Цигахь йолуш, хезира суна, Седа Хасановни жима кIант велла олуш. Дагца сиркхо йолуш хилла иза. Лоьраш тIаьхьа ца кхуьуш, цуьнан лазарца ца догIу дарбанаш лелийна хиллера цунна. Со чIогIа йилхира, велла аьлла сайна хезча. Суна чIогIа новкъа ма деара иза. Новкъадеара айса цкъа мацах цунна аьлла «поросенок», новкъадеара айса цуьнан ненаца лелийнарг.

Тахана-кхана цIа яхийта мегаш ю со. Сан пневмония юхаяьлла. Ас йовхар а ца туху, дегIехь хIинца гIора а ду. Сих-сиха Баба йогIу суна тIаьхьа. Салман а вогIу. Цхьа ахсахьт хьалха дIадахара и шиь. Сайга «муха ю хьо?», – аьлла, хаьттича, ас дерг ма-дарра дIаолу: дика ю, олий. Амма цхьа хIума-м лечкъадо ас массарах а.

Воккха Дада лозу сан даг чохь...

Юх-юха ойланашкахь самавуьйлу суна иза...

Айса куьг кховдийча, сайн куьг кхочехь хIунда вац-техьа аьлла, хета...

Дадин хабарш луьсту ас. ХIоразза а керла маьIнаш а карадо суна...

Ткъа уьш дерриш гул а лой, дазло суна, цхьа башха хорша хьоду сан дегIе...

– Яха, – неIарехь лаьтта Хьасан цIе йолу лор, – хьаша ю-кх хьо йолчу еана, чуыййта мегар дуй?

– Мила хьаша... – аьлла сан багара доллушехь, хьаша схьаIутту неIарехь. Со Iадайо. Палати чу йолу Седа Хасановна. ХIаь, Седа Хасановна ю иза, амма тера яц-кх шех. И ма хийцаелла, цунна хIун хилла... Хьасан, неI тIе а чIогIий, къайлаволю.

– Яха, – Седа Хасановнин аз хезаш-ца хезаш, цхьана дехьа чохь декаш санна хета, – Яха, девочка моя...

Со марахьаьрча цунна. Иза суна а. Тхойшиь дукха йоблху, эгочуьра дегI ца сацалуш.

– Яха, ты прости меня... хьо... ялахьа... суна кIинтIера... я же дура старая... я... прости... прости... меня... прости... Помнишь, Яха... моего ангелочка... сан малайк... мой Анзорик... я его так долго ждала... прилетел ко мне... на время прилетел... и упорхнул... Яха, Яха, не говори ничего... не говори... я же знаю... ты не со злобы... я знаю... сейчас знаю... Яха, скажи, что и сейчас не поздно...

Цу буса суна Воккха Дада вайра. Воккхачу Дадин карахь бер ду. Улলেখь лаьтташ доккха ши адам а ду. ЧIогIа воьлу Воккха Дада:

Орга - 2021 (4)

– Яха, ас цхъа нах бовзийтий хъуна? Хъажал, хІара хъан нана Асма ю хъуна.

– Мама, хъо ма хаза ю! – олу ас.

Мама а йоьлу. КІайн-кІайн цергаш ю мамин.

– Ткъа хІара хъан да, сан кІант, Хъасан ву хъуна.

Сан ден ю кІайн цергаш.

– Воккха Дада, и бер хъенан ду тІаккха?

– ХІара Анзор ву, Яха, Анзор...

ШолгІачу дийнахъ со цІа йоьду.

ДЖУНАИДОВ Аюб

Бокъаша (Дийцар)

*Говрашца доттагІалла
чІогІа долчу Іаламадна совгІатна.*

Автор.

Де дийно хуйцуш, сихачу боларехъ йоь-
дура зама. Дохк-марха а йоцуш, стигалан
дари цІена гора. Іаьршан соьналла бухбоцчу
есаллехъ кьегош, ломахъ чІагІъелира хьоша-
лараяла ххиьна бІаьсте. Га-патаро хьулдина
баьццара Іалам дукъделлера. Лайн хишца бо-
хург санна, юхадаьккинчу олхазарша шайн
безамечу мукъамашца дуьзнера дерриге а

дуьне. Нуьречу малко хецначу ховхачу зІаьнарша аьхналлех дуьзна Іалам
дуьненна кьезара. Адаман экам бІаьрг тІейзош, бай тІехъ шен-шен
куьцашца билгалдуьйлу бес-бесара зезагаш. Нускалан кеп лелош еана
бІаьсте, шеран еза хьаша хилла, йоьссира ламанхойн дахаран тойне.

Текхечира дуьненан кьинхьегамхоша гергара а, хьоме а лору 1-ра
Май. Цу дийнан хьурматдеш, массо а заманахъ вайн махкахъ даздаран
той хІоттадора. Кьоман гІиллакхашка а, ламасташка а хьаьжжина хуь-
лура даздарш. Кху заманахъ а, бІаьстенан а, кьинхьегаман а Де олий, цІе
йоккхуш, даздо и де.

БІаьстенан декхначу дийнахъ Яссин тогІе чохъ говраш хахкарна ке-
чам бара беш. Нохчийн ярташкахъ дика девза бІешерийн йохаллехъ хал-
кьо кхоьллина и шира ламаст. Халкьо маршонан новкьахъ баьккхинчу
толама лорий, говраш хохкура. Турпалхой базбеш, церан сийлахьчу
цІерийн хьурмат деш а, хохкура говраш. Хьийкьинчу ялтица токхе гуь-
ьйре тІеяр а даздора цу кепара. «Воцчунна Южа вича» а, эскарера стаг
цІа веача а, керлачу хІусаме нускал далийча а говраш хахкаран ламаст
коьртачу синкьерамех лорура.

Цунна гулделла дукха адам дара Яссин тогІе чохъ. 1-чу Майна ле-
рина говраш хохкуьйтуш вара Дакаш, мехкадаьтта лелош волу со-
вдегар. Цьа-ши бутт хьалха дуьйна, ерриге Кьилбаседа Кавказехъ а
дІакхайкхийнера и гІуллакх... Машинаш, говраш, туьканамашинаш,
адамаш... – куй охьабожа меттиг йоцуш юьзнера тогІе. Хазачу куьцехъ
гора бІаьстенца дайн духаделла адам. Самукъа а, баккхийбер а дара
гІайгІа-бала цахаалучу сирлачу яхьаш тІехъ. ТогІена йистехьо сихонца
дІахІоьттира ловзар. Вота-пондаран исбаьхьачу мукъамо адамиьн дог-
ойла уьйура. Ловзаран гонехъ чехка хелхарш деш, шовкьехъ хьийзара

кегийраш. Дехьюо гора баккхий нах. Къаношна тIехъ вуно товш дара холхазан куйнаш, бустамаш долу чоэш. Къызачу тIамах хIинц-хIинцца паргIатдаьлладу адаман кIеззиг долчух а самукъадолура.

Чехка догIучу Яссин гIовгIано гIеххъа дукъура адамиин къамелаш а, вота-пондаран азнаш а, говрийн терсар а. Говраш дIасахыйзош, уш хахка кечъеш бохкура береш. Говрийн дай а хаалора, берешна цхъацца хъехамаш-гIекеренаш еш. ХIор говран а санна, хIор беречун а шен амал ю, кхечарна евзаш а йоцуш. ХIор а ву шен къайле ларъеш ... ХIор беречун шен говзалла, шен «хIилла-мекарло». Къовсамехъ толам баккха аьтто бен болу «хIилла»...

Ваши а вара шен Бокъашаца веана, ишттачу меттехъ шаьш хуьлуш ма-хиллара. Иза говран да а, бере а ву. ДегIана веза а воцуш, чIогIа каде а волуш, динна ма-оьшшу бере ву Ваши. «Вашин Бокъаша! Вашин Бокъаша!» – олий, хьостуш, иштта йоккху Байсалус шен говран цIе. Цундела, «Ваши» а аьлла, чIагIъелла Байсалун цIе а. Ткъа Бокъаша-м махкахъ а евзара, бекъа йолуш дуьйна а. Туй тесна бен цахъажжал, тайна хъайба ду Бокъаша. Буткъа-беа биъ ког, гIургIезачух тера деха лаг, бергийн тIехулеш кIайн а йолуш, хъе тIехъ кIайн сет а долуш, товш дин бу иза. Ши чож цхъатерра кIайн хиларо а къестайо иза говрашлахъ. Расхачу говрана куьцана кхоьллича санна, товра Бокъашехъ Iаьржа кхес а, оьцу басахъ деха цIога а. Туьйранехъ юьйцучу турпал говрах тера ю Бокъаша. И шиъ девзачара «ши доттагI» олура царох.

Хыха ялийна дукха говраш яра кхузахъ. Махкахъ а, махкал арахъа а тоьлла говраш. Иштта дукха уш цкъа а хуьлурий а хаац. Хирийчуьра, ГIалгIайчуьра, Дегестанера, ГIебартара говраш а яра кхузахъ. Доллучул а бIаьрладаьлла, айнарг кхин дара: ПIорпаз-гIалара говрийн-спортан юкъараллин говраш а яра кхузачу къовсаршкахъ дакъалаца ялийна.

Амма Бокъашана а, я цуьнан дена Вашина а ца хаьа, тахана шаьшшина кхочун долу дакъа муьлха ду. Толам я эшам – шиннах цхъаь!..

Шуьйрачу майданахъ, бай лоргуш, хаза тобина боккха гуо бара гуш. Цуьнан йохалла цхъаь-ах чаккхарма ю. Нацкъаруо дIахIоттийначу «Камаз» тIехъ таханалера той дIакхехъа кечбелла нах бара гуш. Къамел дIадолийра тхъамдалла шегахъ долчо. Радиокедаш чухула даррехъ дIакхайкхийра цо тахана кхузахъ вовшахтоьхначу тойнан коьрта бехкамаш. Цо дийцарехъ, кхузза хохкур ю говраш. Дуьххъара: кхо гуо – йиь-ах чаккхарма... ШолгIа: ялх гуо – исс чаккхарма. КхоалгIа: итт гуо – пхийтта чаккхарма.

– Накъостий!.. ЛадогIа массара а!.. ХIинца оха дIакхайкхийначу оцу кхаа тобане, шен дог-ойла а, шен говран хуььнар а муха ду а, мел ду а хъажжий, сихонца шайн говраш дIаязъяйта. Хьалхарчу къовсадаларан совгIаташ иштта хир ду: хьалхаяьлладу говрана шовзткъе итт эзар сом; шолгIа еанчунна – ткъе итт эзар сом; кхоалгIа еанчунна – ткъа эзар сом... Оцу къовсамехъ хахка билгалйина говраш сихонца зил тIе дIахIиттае.

Вашина-м хьовх, Бокъашана а девзара и къамел. Меттахъхье белира расха дин. Шен дена муцар Гуьттура, сихое бохучу куьцара. РогГана хуьйцуш, берг егтара, мерГуьргаш екайора... Ткъа Байсалу шен хьесапаша дГалаьцна вара. Бокъашана йоккха къайле яра Вашис тоххарехъ бина баьлла сацам. Хьалхарчу къовсадаларна-м хьовх, ур-атталла шолгГачунна юкъа а ца бахара уьш. Иштта бара Вашис бина сацам.

Текхечира кхоалГачу къовсадаларехъ дакъалоцурш зил те дГачГуьтту хан.

Пхийтга чаккхарма болу итт гуо бу баккха безаш ... Нохчийчуьра тоьлла, цге йоккхуш йолу ворхГ говр ю зилехъ. Уьш хГор а евза «шина доттаГчунна»: цхьанна – бГабраэшара, ткъа вукхунна – говрех схьаьтталучу хьожанца... Бокъашо мерГуьргаш екайо... ткъа Вашис кийрахъ къуьйлу бехачу некъан хало. Духьхъара бовлуш бац уьш цу халачу новкъа... Вовшех хГораннан а дог лозу... амма къовсамехъ толам шен-шена беза. Бакъду, вовшашка болчу къинхетамах дуьзна ду хГораннан а дог. Бокъашах тешара Ваши, «доттаГчо» юьхьГайян Гемина волу... Амма, куралла даг чу эккхарна кхоьруш, ларлора... дГалаьттара... юьхъ йолоре ладоьГуш. Дегестанера, Гебартара, Хирийчуьра, ГГалГайчуьра кхин а ялх говр ялийра зиле. Царна дукха саготта дацара «ши доттаГ» – церан хьуьнарш цкъачунна цадовзарна. ЛадоьГура... юьхъ йолоре ладоьГуш, дГалаьттара... Юха а радиокедаш чухула даррехъ дГакхайкхийра, ГГорпаз-ГГалара ийъ говр а зиле дГачГоттае аьлла. ДГакхайкхийра говрийн-спортан юкъараллин говраш уьш хилар а.

Ерриг а вуьрхГитта говр зиле дГачГоттийра... ВуьрхГитта говр... итт гуо... пхийтга чаккхарма... Герзан тата делира – говраш... тоГге ма-ййу, Ганаяхара... Еха зама ялале Яссин тоГге чухула юдаелла, яьржира говраш. Говрийн дуткъа доГмаш, дуьйлинчу машшех терра, дахделлера. Бергийн тата а, хьуьхьйобьллучу говраша доьГу синойн ГГовГла а чехка доГлучу Яссин ГГовГланах дГайэлира. Тап-аьлла тийна, хьаьжначохъ, ладоьГна лаьттара адам. ХГорамма а шен-шен хьесапаш луьттура. «Иза хьалхаялахъара... важа тГабхъа ма йисахъара... Итт гуо баккхалахъара... Юкъара ма ялахъара... Бере чу ма кхоссахъара... Говр лаза ма яхъара...» – иштта бара говрийн дайн лаамаш а. Ткъа хьовсархой хГинца а шайна говраш «къасто» цакхийначух тера дара... Амма говраш евддера, дарбанна ша эцна йобьхуш санна. Цхъа гуо чекхбелира... Болу-у-уш, шолГаниг а... цунна тГабххье кхоалГаниг а... ВорхГалГаниг а чекхбелира гуо... болабелира бархГалГла гуо... Билгалгийла юьйлира говраш. КГайн чоь а, Габьржа кхес а йолу Бокъаша а гора юкъаметтехъ. Дуьненахъ мел дерг дицдина, говр хахкар бен, кхин цул тоьлла дерг хГун ду-те аьлла, хеташ, гуонаш дохура береша. Говр толар бен, кхин лаам бацара церан...

Кхин а кхо гуо бу баккха безаш... Хьацаран чопа Гена говрашна тГера... Дикка хан ю уьш новкъахъ йолу... Цхъаь юьстахъиккхи... Генна тГабхъайисна кхин цхъаь... Сих-сиха шед тухуш хаало цхъа бере... иза чукхоьсси говро...

Бокъаша д'айоьдура... цхъанаэшшара. Хьовсархойн г'овг'анаш совьюйлу-
ра – х'ор а, багахь ца сацалуш, шена хетарг кхайкхош вара.

– К'айн говр ма сецае!.. Д'аяхийта!.. – хезара цхъанхъа тобанехь.

– Ц'иэниг хьалха ма ялийталахь!.. – мохь беттара вукхухъара...

– Иссалг'ачу гуонехь бен урх мал ма елахь!.. – хезара юккъехула...

Оьрсийн маттахь а... х'ирийн маттахь а... г'ебартойн маттахь а...
Х'ор а вара шена ала луург олуш...

Бокъаша д'айоьдура ... цхъанаэшшара... Хьовсархоша йоккхуш Бокъ-
ашан а яра шен ц'е: «К'айн чож дерг!..» Кхайкхо йолийра Бокъаша а.

– К'айн чож дерг йодур йолуш ю... К'адъелла гуш яц иза... Нагахь
бере корта болуш велахь, цо толам боккхур бу... – бохура цхъамма.

– Оцу к'ентан ю и говр... ша ву иза цуьнан да, – кхечо олуш а хезира.

– Цул хаза говр яц царна юкъахь, – кхоалг'ачо а элира.

– Цкъа хесто сих ма ло... Хьалхе ду х'инца а...

– Дуьххъара яц иза гуонехь... Дукхяхьолахь ехачу юкъана хохкуш ю
иза... – вистхилира кхин цхъаь...

Бокъаша д'айоьдура... цхъанаэшшара... Хьовсархоша маьхъарий дет-
тара. Наха етгачу шакарша юьзнера тог'е, дуьйцург ца къаьсташ. П'уг'И
делира Яссица. Бокъаша а кхета юьйлира, г'уллакх мичхъа кхаьчна.
Цул а дика кхеташ «Бокъашан доттаг'I» а вара... Б'аьрг-нег'ар тохале
итталг'ачу меттера пхьобалг'ачу метте д'ах'юьттира Бокъаша... Йочанан
махо дитта т'ера даьккхина г'а санна, беа берго чехка юьгура говр. Бай-
салуна шен говран хьал хаъара, цуьнца мотт бийца говза а вара.

– К'айн чож дерг яда йита!.. Д'ахеца говр!.. – олуш, кест-кеста хезара.

Пхийттаннах итт говр х'инца Бокъашана т'аьхъа йог'ура. Иссалг'а
гуо болабелира... Бокъашана хьалхахь цхъа говр яра. Шен ядарх йок-
кхаеш, йоьдура иза. Кхьоссича т'улг' кхаччал вовшашна гергахь яра ши
говр. Хьалхарчу говран беречун жимачу дег'ах тамаш бира Байсалус:

– Хьажахъа, дег'е хьаьжна доцуш, хьуьнаре бере ма ву иза-м... Цунах
говр тешийнарг а мила ву, хьовх?! – дагаиккхира к'антана.

Иссалг'а гуо юккъе баллалц, парг'ат йохуьйтур ю Байсалус шен
говр. Иза вевзачарна хаъа и. Д'аг'ерта Бокъаша, урх карараяккха сан-
на... Яда лаъа Бокъашана. Амма «доттаг'Iчо» урх къуьйлу... Жимма
Ийча хьоьцур ю урх.

– Ма сецае говр!.. Д'ахеца!.. Стенна сецайо ахь иза?! – йийца яьккхи-
ра Бокъаша. Схъахетарехь, цунна шена а хаъара адамаша юьйцург ша
юйла. Хьавсархоша шаьшшиннан тергояр тайна, дагах гилгашдуьйлура
Вашина. Иштта Бокъаша а яра цу балхах йоккхаеш. Иссалг'а гуо юкъл
т'ехболлушехь, хьалхарчуьнца д'анисъелира Бокъаша. Адамаша екайо-
ра Яссин тог'е. Баккхийбеш... самукъане маьхъарий деттара, нохчочун
говр хьалхаяла луурш совбевлла.

Ша цу говрал хьалхаволучу муьргехь беречух б'аьргтоха ларийра Бай-
салу. Говран кхесарна т'етаьп'ина воьдура иза... Шен шина б'аьргана

гинчух ца тешна, юха а хьяъжира кІант беречуьнга. Басаро цІийдина балдаш а, бІаьргийн Іаьржа негІарш а шена гича, тийшира Байсалун и йоІ хиларх.

– ?! – хаттаре ойла иккхира кІентан коьрте.

– ?! – юха а изза ойла...

Спортан духарца богІуш, буйцинчу пазатан куйна кІелхъара схьякъ-едачу хьяьрсачу месех а бІаьргкхийтира Байсалун.

– Оьрси!.. ЙоІ!.. ГІоза яха хьо – ма тІах-аьлла бере хилла хьо!.. – ша хІун дуьйцу а ца хоьржуш, дешнаш охьатуьйсура кІанта.

– ХІа-хІаааниийй, Бокъашаа!.. ...Вашига ладогІалахь хІинца!.. – мохь туххуш, элира Байсалус.

– ДІахеца говр!.. ХІинца шен лаамехь йита иза!.. – хаддаза хезаш, даьржира тогІе чохь.

ТІорпаз-гІаларчу говрана юххе а хІоьттина, иссалгІа гуо чекхбаь-ккхира «шина доттагІчо». Царна тІаьхъайогІу говр, ца кхоьрруш, ши бІе гІулч генахь яра. Говр юхайза вуьйлира Байсалун. Ткъех гІулч... шовзт-къа гІулч... тІаьхъа йоьдура Бокъаша.

– Ахь хІун леладо?! ДІахеца говр!.. ДІаяхийта!.. – карзахбевлира юха а тогІе юьзна болу хьовсархой.

– Говр дукха хихкина ву и кІант!.. Дукхяхьолахь толам бохьуш а ву!..

– Дукха хихкинехь а, хІинца-м ца хаьа цунна говр хахка... – вас къе-дара цхьаццаболчийн озехь.

– Нохчийн и цхьа говр бен, мегаш ерг, царна юккъехь хила а ца хилча, дІаяхийта ма еза, шена хІуьа хетахь а!.. Хахка ялийна яц иза?!

Бокъашана яда лаьара... ТІаьхъара гуо... – говран доьналла зиэран гуо, беречун хІилланан гуо... мекарлонан мур...

Говрах дагавуьйлу бере:

– Бокъаша!.. КъинтІераялалахь суна!.. Тахана дуьхъара хьан догдо-хо дийзи сан... Вайшинна тІехь цхьа декхар ду... – гІиллакхе хилар... Доьналла оьшу вайшинна... Даима а хьуна луург хьалхадаьккхина лелаш, хьан доттагІ ву со! Хьо мацъяларх, хьо шельяларх ларъеш, хилла волу... Хьан сий даьа йиш яц сан...

Бокъашана яда лаьара... Шена марзъелла йолу хьалхе... хьалхе еза-ра... Бокъашо корта хьалхатуьйсура, урх карараяккха санна...

– Сих ма лолахь, Бокъаша... Махаца ида а, лечанца кьийса а вай-ша Іемина ду... Юха а йогІур ю иштта меттиг... – даррехь къамел дора кІанта.

Амма Бокъаша ца кхетара. Ур-атталла тогІе чохь лаьтта адам а ца кхе-тара хІинца хуьлуш долчух.

– ДІаяхийта говр!.. Хьо лартІахь ван а вуй?! Ма сецае говр, яда йита иза!.. – дуьне датІо санна, маьхъарий деттара.

– Бокъаша, сих ма лолахь!.. Хьан сий даьа ца гІерта со... Хьуна вас ца ян, хІара дуьне дита кийча ву хьан доттагІ... Вайшиннан къовсам бац

хIара... Мехкаршца кыйса йиш яц вайшиннан... Иштта ца хуьлу кьовсам... Хазачу хьешаца клеззиг бегаш а бина, дерзор ду вайша... Юханекъехь... кьонахашца кьовсур ду вай!..

Амма Бокъашана яда лаъара... ша ида кхоьллина йолу дела. Уьдуш кхиъна йолу дела...

– Дахеца говр!.. ТIаьхъара гуо бу!.. Ма сецае!.. – синтем байна, орца гIуьттура тоге чохь.

– Ва нах, и кIант човхо стаг вац-те кхузахь цхъа а?! Ма дош дац цо лелориг!.. – гIайгIа язъелла хыйзаш хаалора кхин цхъа миска а.

– Бокъаша, жима йоI ю иза... вайшиннан таьлсан оган чу а хоьур йолуш... Тамаш хъан бийр бу вайшиннан толамах?.. Хьуна яда лаъа, ткъа вайшиннах цхъанна аьлларг шинне а ма кхочу... Цуьнан ойлае вайша?! Вайшинна товр дац ишттаниг... Кхечу кьоман йоI ю иза... Вайн хъаша ю иза...

ИтгалгIа гуо болабеллачул тIаьхъа а масех говр юкъараелира. Хьалхахь йоьду цхъа говр бен яцара Бокъашана гуш. Цо таро йохийнера. Шел хьалхахь говраш ган Iемина яцара иза. Яда лаъара Бокъашана... Ша мотт хууш хилча, хетарехь, шен «доттагIчуьнга» уггар хьалха шен урх хецар доьхур дара цо. Бокъашана яда лаъара ... Уьдуш кхиъна иза. Корта хьалхатуьйсура, лаг дулура...

Цеххъана доттагIчо яда паргIато елира – хецаелла Бокъаша, Iодара баьлла чIу санна, яхъелла йижира итталгIачу гуонан хорша. Ирачу шаьлтанан дитто санна, мох цобстуш, хIаваан тулгIенаш юткъачу шакарца тIехъатуьйсуш, йоьдура говр. Дуьне иккхи моттуьйтуш, орцаделира Яссин тоге чохь – самукъадаьллачу адамо Деле доьхура «ши доттагI»...

– ХIай-хIайй!.. Дала Iалашде шуьшиь!.. Дала гIюде шуьшинна!.. – хезара хIор тобанехь. Тобанаш шаьш йолччохь ирхкхийсалора.

– Воха ма вохалахь!.. Говр ларъелахь!..

– Варелахь!.. Шед ма хьеелахь!..

– Оцу боларехь чекхвалалахь!.. Варелахь!.. Гал ма яккхалахь говр!..

Бокъашан йоккхаер адамашна а гора. Йоьдура Бокъаша... Iаьнан чиллахь ломан белшера бухъяьллачу ша-тархан чехкалица. Топан дIаьндарго а лоцур яцара хIинца говр. Кхайкхайора Бокъаша: маьршачу Яссин тоге чохь Бокъашал доккха хIума кхин дан а дуй-те хIокху муьргехь аьлла, хеталуш. Тамхиллера дукхахболчу хьовсархошна. Бокъаша хьуьнаре говр хилар, шеко йоцуш, гуш дара. Йиллинче (финиш) дIакхача шен доьналла тоьург хилар девзаш, майрра, шех Iюбоьлла, йоьдура говр. Гуоне яханчу говрийн тхьамдалла Бокъашехь чIагIделира. Беа бергаца лаьттах каьрдигаш туьйсуьйтуш, хецаеллачу говрана тIаьхъа чан гIуьттура ... Кхайкхича, цахаззал гена, хьалхахь дIайоьдура иза.

Амма йоккхаер гена ца дахара. Доллу адам цецдоккхуш, лагIдала дуьйлира Бокъашан болар юха а. Иза ша а яцара «доттагIчо» лелочунна тIаьхъакхуьуш. МоччагIалш кегдан санна, юхауьйзура урх. Башха кьов-

сам бара тахана говро дІахъуриг. ТІаьхъайогІу говр мелла а гергаобхура – Бокъашо ловндоцург ду иза. Маьхъарий детгара наха:

- Ахъ хІун леладо?! Ма сецае говр!..
- ДІаяхийта!..
- ЛартІахъ вац хъо, хІай накъост!..
- Ва-а-а, ма сецае говр!.. Миллион ду хъобгара дІадоккхуш!..
- Хъайн миллион кисана дилла, хІай тентак!..

Байсалус юха а, юьхъах хъерча кхес дІа а тоьттуш, говран лерехъ шабарш дора:

– Ла ма догІалахъ цаьрга, Бокъаша!.. Церан шайн-шайн лаам бу, шайн-шайн хъежам бу... Вайшиннан лаам – гІиллакх гайтар. Сох нийса кхеталахъ, сан деган доттагІ!.. Миллионан меха хилла ца Іа хаза гІиллакх!.. СовгІато дерриге а нисдеш ма дац дуьненахъ. Хъан букъа тІехъ ду дуьненан маьІна... Хъан бергашкахъ ду толаман хъуьнар...

Резадацар схъагойтура адамо. Бокъаша а яцара янне а реза. Махо говран кхес кІентан юьхъах хъерчайора. Цуьнан коьрте цхъа шатайпа ойланаш хъийзара. Даррехъ къамел дора Байсалус:

– Вашин экам доттагІ!.. Вашин сацІена гила!.. ХІинца соьга дика ладогІалахъ!.. Сан синан къайленах нийса кхеталахъ!.. Вайшиннан цІе йоккху йолчу метте тІекхъачна гІуллакх. Хъайн дегІ а, са а ца кхоош, тІаьхъара гІора-цинц чубуьллий, яда Іеминчу зиле тІекхъачна хъо. ХІара вайшиннан кхолламан гуо бу... хъан хъуьнаран терза узу мур... ахъ махаца къуьйсу мур... – логаца дахдеш, говрана куьг хъаькхира кІанта. Цунах тамхиллачу Бокъашо, корта юхаузуш, урх малйира, «ХІаь... со ладоьгІна ю хъобга» бохуш санна.

ХІетте а... говрана яда лаьара... КІадъеллачу говрийн гІора жимделлачу муьрехъ а яда лаьара. Гуонехъ йолчу говрашца, шена бен евзаш йоцу яхъ гІуьттура къоначу дагехъ... ДІатосучу хІор а берго марсайохура толаман шовкъ. Амма урх «доттагІчун» карахъ яра.

– Бокъаша, сих ма лолахъ, соьга ладогІалахъ!.. ХІинцалц Іеминарг хийца дезар ду вайшиннан хІинца... Уггар а халаниг ду иза... Вайшиь новкъадолуш, хІокху гуоне чудулучу хенахъ кхин ойла яра вайшиннан... ТІаьхъарчу муьрехъ кхин сурт хІоьтти... Гуш ца хилла йолу къайле гучуели... Зудаберашца хъуьнарш къийса вайша хІуттур дац... Дуьхъара ду хІара... Сан ткъе кхаа шарахъ дуьхъара... Амма со теша, къонахашца къийса зама хийла а йогІур ю вайна... Со теша цунах... ТІаккха узур бу вайша хъуьнарбухка!.. ТІаккха гойтур ду вайша Бокъаша муха ю!..

ТогІе екош, карзахдуьйлтура адам:

- Дерриг а дохий оцу стага!..
- Говр цуьнан ю... шена дика хаьа хир ду...
- ХІинца а тІаьхъа дацара... цо урх дІахецахъара...
- Миллионах вала воллу... лартІахъ вац!..
- Тоблла машин ма йогІу цунах!..

Амма «доттагI» «доттагIчуьнца» даррехъ къамелехъ вара:

– Сан тешаме доттагI, хъан сий дойуш ца воллу со... Хъан сий айа лууш лела... Вайша лелориг гIиллакх ду... хаза гIиллакх... хIинццалц адамашна башха девзина а доцу гIиллакх... ГIиллакх – иза гIиллакх ма ду... Хъаъа лелийча а, хаза ду гIиллакх... Адамашкахъ дукха ца дисна хаза гIиллакхаш... Дуьненан исбаъхьалло, адамийн цIийх йоьлладу сугтаралло вон амал йолчу говрех тардина цхьадолу адамаш: вовших къаьстича а ца мегаш, цхьаьна а ца тарлуш... Говрехъ а тов хаза гIиллакх... иза ялсамани чуьра арадаьлла долу дела... Массо хенахъ а, массо меттехъ а цхьаъ ю цуьнан цIе – гIиллакх!.. Хъан гIиллакх тоьлла карор ду тахана... Юха ялсамани чу хьур ду иза... Хьобца яхъ лаьцна мукъане а, адамаша дIаоьцур дац-те хаза гIиллакх?!

Бокъашаца дIанисъелира тIаьхъайогIу говр. Шена дуьхьала схьахъаьжначу йоьIан юьхъ тIехъ йоккхаер дийшира Байсалус.

– Шек ма яла хьо, оьрсийн йоI!.. Нохчийн хъаша!.. – аьлла, яй-йн бIаьцайира кIанта... – Хъан лерам бан доьналла ду тхобгахъ, тхан дайша тхуна дитина. Хъешаца-м хьовх, мостагIчуьнца а ду тхан лело гIиллакх... Мехкарийн сийдо оха, муьлххачу къоман уьш беллахъ а!.. – оцу дешнашца шен ойланаш ерзийра Байсалус.

ДIакхевдина, схьадаьккхира кIанта дирстанах доьллина долу телатан цIен зезаг. Шийтта шо долчу Байсалун йишас Амас, къовсам болабалале, Бокъашана бIаьрг ца хилийта аьлла, латийнера и зезаг. ПетаьIина герга а вахана, йоIе-дошлочуьнга дIакховдийра цо хаза зезаг. Эсала елакъажарца, зезаг схьа а эцна, говре хьалхахъа юмъяйтира йоIа... Кхо бIе гергга гIулч йиснера йиллинче кхача. Шайна хетарш дийца боьлладу нехан гIовгIанаш совьоьйлура. Догдилла цалуурш маьхъарий детташ хезара:

- Йовдал ма лела... дIахеца говр!..
- ДIалаца миллион!.. Ца кхаьлли ахь!..
- Лекъ санна йолчу Iаьржачу машинах вели, гуш лаьтташехь!..
- Дерриг халкъ юьхьIаьржачу хIоттий ахь!..
- Хьуна хьакъ яцара и бекъа!..

«Ши доттагI» вовшашца къамеле дуьйлура.

– Бокъаша, ла ма догIалахъ цаьрга!.. ХIокху хъан готгачу букъан эккъанал а дуьне ганза, и довзаза адамаш ду хьуна уьш цхьадерш... Хъан бергаша йиттинчул дуьненахъ цара йитина лар яц хьуна!.. ХIокху хъайн пхеа шарахъ ахъ динччул халкъана хазахетар дина а дац хьуна и цхьадолу адамаш... Цаьрга ла ма догIалахъ!.. Нуьйран мулгIанан меха боцу цхьаболу нах бу, хьуна, хIара дуьне ловзош. Сел хала вайша доккху и миллион вайшинна лушволчо ма атта даьккхина хир ду... Хъан кхесар тIера цхьа чо лур бацара ас оцу милионах... Вайша цунах дохкалур дац!.. Нохчийн амалехъ чекхдер ду вайша!..

Йиллинче кхача уьрдан доххал юкъ йисча, шен коьртара буьйцина пазатан куй дIа а баьккхина, месаш дIахийцира хьалха йоьдучу бере-

чо. Говран кхесарх терра, хьаърса месаш махан тулгІенца Іанаяхара. Дошлочун букъ бузуш, махо цуьнан дегІах хьерчо йолийра еха месаш. Хьовсархойн гІовгІанаш а лагІяла юьйлира.

– Муха-а-а?! – хаттар хІоьттира Яссин шуьйрачу тогІе чохь...

Оьрсийн йоІ хьалха а йолуш, цунна тІаьххье «ши доттагІ» а йиллинче дІакхиира. Архаш дІалаьцна, говраш чехка дІасайизо хІиттира бераш. Толамхочунна тІехьаьлхира дукха адамаш: суьрташ дохуш, хеттарш деш, хьийзара уьш...

Ткъа Байсалу, сихонца охьавоьссина, Бокъашан урх озийна, Яссин гечо долчухьа басах чехка чутилира...

Ден амалх юлу, олу, дика говр. Дуьне даттІол тогІе чохь гІугІ ай-инчу адамашка ладоьгІча, хІинццалц шена цкъа а девзина доцу, цхьа инзаре гІуллакх шегара доьжнийла хууш, эсала хьесталуш, шен дена тІаьхьайоьдура Бокъаша а ...

Яссин бердаца хьаладирзича, «шина доттагІчунна» хезира... «шолгІа еанчунна – ах-миллион» олуш...

– Бокъаша, Дала сагІа дойла иза!.. Даламукълахь, даим а санна, юьр-тарчу буоберашна сагІина дІалур ду вайша... КъинтІераялахьа суна... Яло!.. ХІинца дІадоьлху вай... Хьан худар а... кхихкина хир ду...

ЭЛДИЕВА Марет

Брендови Седа

АхИин декъахь йоблхуш, чохъхайелира Седа. ХЮкху Гуьйранна йоIа шен йуьхь тIе хала, мардена чай ца дуттуш, майрачуьнца дов а доккхуш, кхоьллина хазалла, цхьа ирча, бес-бесара томмагIанаш хилла, яьржинера. «Ма-ма-ааа! Со цIайайитина-ааа!» – бохуш, ворхI веллачу тезетахь санна, йоблхура йоI. Резеда, йоьхна, гонахьа хьийзара: – АхИи-ахI... И... Дала кхийзьярг тIаьхьара-м ца ели...Бабус... сан Бабус... со йитталц... Мама! Ненавижу ее! – Вай, Дела, текхадойла хЮкхо шен ден дакъа! ХIун диэ боху хЮкхо?! – Ма ала! Бабуна ма ала... А это старая... Коронавирус а ца кхийти цунна-м! – Ас коронавиреус йийр ю оцу хьан Бабуна а, Кесират аьлча а, оцу КIецина а! – Бабу вита! Сан Бабу дика ма ву... боится старой... цунах кхоьру... Резеда чIогIа йоьхнера. Йуоххал хIума а дара тIехIоьгIтинарг. Седа маре йоьдуш кхуо йоккха харж йинера: валар-висар тIеIотталахь а аьлла, гулдина кепек дIадаьлча, кредит а эцнера. И мел хала эцнера аьлча! Резеда балхахь а яцара, пенси а ца догIура, базарахь божарийн пазаташ юкхуш, юучунна хьажо сом хуьлура. Банкехь маситгазза дуьхьало йира, кредит ца луш. Эххар а, балхахь волчу шичин кIентан цIарах ийцира. Майра резавацара, харж а еш, йоI маре яхийта. «Кхобур яц! Амалш а, гIиллакхаш а дидиш дац! Чохь гIуллакх дан ца хаьа! Лулахоша олла баьхьна яй санна, шен туьша юхаерзор ю», – бохуш, шен резавацар довзуйтура дас Резедана. «Ва-хIай, IадIехьа, стаг! Шена эшча, дийр дай цо-м гIуллакхаш! Сан йоI цхьаь бен яц! Хьо а, хьан ши кIант а ма чIогIа тIаьхьаваьлла цунна. Марера хIинца атта ца ца йохуьйту зуда. Хилла зиэ меттахIотто дезаш хиларна, кхоьруш», – дуьхьалтийсалора Резеда.

Кучамаш, мачаш, тIоьрмигаш массо ю бохучу брендийн: «Прада», «Шанель», «Луи Витон», «Манго», «Кристиан Диор», «Поло», «Келвин Клайн»... – яра. Къаьхьа де лело гIерташ, инзаре харж йира, тер-мера доцуш. Невцана а, мардена а совгIаташ дахьийтира. Царал сов мел дара уьш! Цхьайтга божарийн, кхин шозза оццул зударшна а, кегийрхошна а совгIаташ. «Цхьайтга дукха дац? Суна пхий, я ворхI дохьуйтуш гина» – аьлла лулахо-м нускало цецIаькхира, дагахь доццург: «Я сколько къулхьанаш читаю, столько же совгIаташ хотела понести», – аьлла. И берриге а пал кегийначул тIаьхьа, йоIанна чIогIа еза аьлла, бIе эзар сом а делла тилпо а ийцира. «Вайн тиша машен йоIанна марнанас тIехьеттар ю. Сихонца хийца еза и», – аьлла, ша хьовзийча, оцу сарахь Резедан майрачо кхайкхийна неIалташ, хЮкхара лелочун кIезга гIайгIа йолуш, шен цIахь Iачу, хIинца а марнана хилла яьлла

а йоцчу Кесиратана а кхечира. Чамданаш, гIутакхаш, тIоьрмигаш, совIаташ, замойн машенаш чу тар а ца делла, цхьаерш дIаэцна Резедас шен йишин йоI яхана нуц вахийтира. Дукха нах бахара Седа дIаэцна: кхоъ накъост, (дейиша, ненайиша, шича), ткъа иштта гIудгIезаш бу аьлла, цуьнца дешна мехкарий а. Резедан марвашас «гIудгIезаш аьлча а, гIуданаш ду-кх шортта», – бехира. Лула-кулахь бехачу наха цхьана баттахь, йоI декъальян схьаобхуш, «шу нохчий ма дара», – бохуш, и лелийнарг хорша ца дерзалуш, Иттарш еш а хьийзийра. Маситгазза Резедана хIума кхетаза а елира. Кхо бутт хан яьллера Седа яхна а. Иза дика... дика аьлча а, дIа Iаш яра. Резедас майрачунна ца хоуьйтуш, къайллаха хIора дийнахь кафе тилпон а тухий, юург а йохуьйтура, кечло а олура... Ойла хьийзара цуьнан коьрте: «ХIинца хIун дан деза?» – «ХIара цIа еьна алахь...Ва, сан Дела! ХIун дийр дара? Хилла зиэн ду доккха хIума! Кхечанхьа яха дагадагIахь а, кхин и таро вовшахтохалур ма яц». Резеда кех йолуш гинчунна и тильелла йоьду моьттура дара... Луларчу кIанта дукха сиха дIакхачийра КесиратгIаьрга. Шуьйрра ков схьадоьллуш, керта а яхана, кхайкхира. Кесират араелира. «Сан йоI... дахар хIаллакдеш... йита а йитина... эхь ца хеташ... оццул сайна зиэн а деш... таръялийта лууш...» Дешнаш, охьабухку жагIа санна, гIовгIанца декара уьйгIахь. Кесират дикка лаьттира, ладоьгIуш. Эххар а, куьйгаш хаьнтIе а хIиттийна, дIадолийра шен къамел: «Ас хьобга дика ладуьйгIи. ХIинца ахь соьга ладогIалахь! Суначул а, хьуначул а хьалха хьан йоьIан тилпонан лобмар йолчарна хаьа церан чохь дерг. Ахь зиэн дина, йоI маре йохуьйтуш. И зиэн а ца деш, и кхетош къахьегнехь, сийлахь хир яра хьо тахана. И ахь гулйина бедарш машинки чу кхуьссуш, юха цу чурьа схьаяха йицлой, цу чохь хIаллакхуьлий, чохь, гIанташ тIехь, я гIевлангахь хьалаухкий, якъош... Ша йолчу чу ма дуьйла бохуш, и бераш чехош... ТIаккха, итуца и бедарш ягош, и ЧIабин ловзар лаьттира кертахь. И йоI ялош, со резаяцара, хIунда аьлча, шун чохь рул хьобгахь ю, олура наха. Ловзаргахь а, синкьерамехь а, и йоI тIаьхьа а хIоттайой, цигахь ший а хелхайуьйлуш лелаш хуьлу, олура. Шун кертахь санна, и ЧIабин ловзарш хIокху кертахь ца хIиттадайтарна кхоьрура, хIокху тIе кхачарна кхоьрура. Хьайн йоьIан тилпон чу хьаьжчахьана хуур ду, цара хIун кьийсина. Цул сов, цхьаь хаа лууш елахь, лула-куларчара, цаьрца кафешкахь а, ресторанашкахь хиллачара а дуьйцур ду хьуна. Шаш доьлху-догIу олуш, ца лелла. Хьо соьгара хIун оьшуш ю? Оха а ма ярий иза, аш санна, халла кредит а эцна, ялийна. Суна и декхарш оьшурий?» Резеда цIогIа хьекха йолаелира: «Дала кхиэл йойла хьуна, боьха хIума хьо ма-ярра! Хьо хIун кхуллуш ю сан йоIана? Яхна дера тхойша ловзарга а, ресторане а. Ас йоI цхьаь бен йоцуш, еза хеташ, лелийна. Цуьнан къа хьарчийла шун кертах!» Жим-жимма адамаш сеца девлира кевнехь. «Ас, кхойтта эзар сом а делла, эцнера цунна иту. Ахь кхайкхича, хьох кхерайелла, карара хецайелла, лаьттах кхетта, иза а

йобхна. Маситта бедар а галъяьлла, йез-йезаниг. Хьуна хIун моьтту?! ХIара иштта атта доьрзур ду моьтту хьуна?! Ас хьуна баледоккхур ду хьуна хIара гIуллакх! Суна хилла зиэн меттахIоттийча ялахьара хь», – бохуш, куьпахь а дIахезаш, гIовгIа йора Резедас. Къарьелла, Iадда Кесират а ца Iара: «Вай! Елла яла со! Айхьа кхойтта эзар делла иту оьцуш, хьайн йобIан куьйгаш ца девзара хьуна? Куьйгаш ийцирий ахь цунна? И кхойтта эзар цхьа пайда болчу гIуллакхна а хьажийна, иту хьакха Iамийна елара ахь хьайн йоI. Иту-м тхобгахь яра, аш ца еча а. Схьайола чу! Нахах эхь ду, хIара гIовгIа йича». «ЙогIур яцара Къурьанор со чу-м хIетте а! Нахах суна ши кепек эхь ца хета! Со-м хьо нахалаяккха еана ю». Кесират, куьйгаш вовшахтухуш, ца ешаш, елаелира: «ХIа-хIа-хIа, сой?! Со йоккхур яц ахь нахала. Хьуо ер ю. Собарделахь... Ас хIинццехь... хьо чу ян лууш яцахь... гур ду хьуна». Кесират чу яхара. Жима хан ялале, чуьра хIуманаш аракхисса йолайелира, юкь-кара: «Хьажал... хьажа хьайна хIокхаьрга... нускало иту хаькхна хIумнаш ю хьуна хIорш... гой хьуна, галиевларш а кху юкьахь ю хьуна...». «Реза яцара тов... Со яра моьтту хьуна реза? Хьан кIант мила вара? Хьаькам вара? Ахча долуш вара? Шена а ваьлла, ценош долуш Iаш вара? Лела хууш вара? Хьо хIун ала гIерта, хIан?!» – бохуш, Кесирата схьакхуьссу хIуманаш цунна юха дуйхьал а кхуьссуш, карзахьаьллера Резеда.

– Ахь стенна гIовгIа йо? Хьо хIун къасто еана? Йитинехь, йитина-кх! Ахь еза баргалш яийтича, зуда яцахь а, кхобур ю аьлла, дуй-м ца биьнера оха? Хьо хIунда еана кхуза?

– Хьо соьца къамел деш ю, сан йоI дакъаза а яьккхина? Хьо со човхош ю? Човха-м ас хьо ийир ю хьуна! Дохко ма йолийла хьо, айхьа биначу баленна! Ахь суна а бала бина, хьайна а бала бина! Со хьох ца хьобгу!

– ДIаялахьа, ма ехьа гIовгIа! Со дохкойаьлла дика хан ю хьуна!

– Хьо йалахьа дIа! Кхин йист ма хилалахь! Соьца хьан забарш чекхьевр яц хьуна! Цул а, гIой, кхин цхьа кредит эца, суна хилла зиэн меттахIотто!

– Хьо хIун ала гIерташ ю? Кредит эцний бен, ахь хIун, Эвтархойн Ахьмада хIонц йобкьуш, дакъа а кхаьчна, эцнера кхойтта эзар делла иту?! Бен дIа ца хета, хIара захало хаьдда, мелхо а дика хета! Хьан брендови Седа шен цIахь бу, сан хьаькам воцу кIант а шен цIахь ву.

– Сан йоIа шу мила вийнера боху ас?

– Дукха сиха кех ялалахьа! Хьайн ша йоллу брендаш ю уьш, я баргалш ю уьш, кеха яхалахь! Цу гIехь точка бу хьуна боккха! Чекхдели хьуна хIара осала маре! БIабу виталахь, и нускал а доцуш! Брендаша ма ца дохьу ирс. Доца хилла хIокху брендийн ирс, – бохуш, кевнехьа а яьлла мохь хьобкхуш, хIуманаш ков-кертара аракхиссира Кесирата. ПIаккха, теттина Резеда ара я яьккхина, Кесирата ков дIакьовьлира. КетIахь латта йиссира Резеда, юххехь Iохкуш Кесирата аракхиссира йобIан бедарш а йолуш.

ЗАКРИЕВ Ийса

Берсин леламаш

(Туьйра)

Берс ишколе ваха аравелира. Пхоьалгачу классехь доьшуш вара иза. Цуьнан гихь керла тЮьрмиг бара. Цул хьалха хилларг шен классера Іаьрбица эвла йисте буьрканах ловза ваханчохь байнера. Нанас, шеко а йоцуш, дов дийр долуш дара, ткьа дадас, аьшпаш боьттича я гІиллакхехь доцург далийтича бен, таІзар ца дора. Телхигаш бахьанехь – хІетте а. Амма Берсина билггал ца хаьара, тЮьрмиг байар дас муха туьдур ду – доьналлах вохар я тІелхигах хазахета валар. Цундела геннара кьамел долиьра цо:

– Дада, суна селхана хІун хилира хаьий хьуна?

– Ахь дийцича, хуур ду-кх.

– Цхьа йоккха стаг кхийтира сох, ишколера цІа вогІуш. Дукха кьена йолуш, букар а таьІна, мара лаьтгах кхеташ боллура цуьнан. Буйнара гІаж луьйзуш, хала йогІура иза. Вукху буйнахь цхьа тиша тЮьрмиг бара, чохь бепиг а долуш. Цо соьга элира: «КІант, ма хаза бу хьан тЮьрмиг, суна лохьа иза – юург чохь лело». ТІаккха ас бабина дІабелира-кх. ХІумма а дуй, дада?

Берс доьзалехь жимахверг вара, дас мелла а озабезам бора цуьнгахьа, шена ма луьу иза ца лелийтахь а. КІанта сел хаза дийцарна, гІадвахана вела а велла:

– Суна хуур ду хьан тЮьрмиг стенга бахна. Вало, хьайн нене ас кхиниг эца боху ала! – элира цо.

Иштта хилла бара Берсина керла тЮьрмиг.

Йиь дарс чекхьяьлча, цІа ван новкьавелира кІант. Іаьрби тІевеара:

– Буьрканах ловза вогІий хьо?

– Ца вогІу. ХІара тЮьрмиг а бахь, декьаза ву со. Селхана дадина цхьа инзаре «туьйра» а дийцина, халла кІелхьарваьлла со.

– Вай! Ларбийр бу-кх. Юха а бан безаш бу и?

Берс шуьйрачу некьаца дІасахьяьжира. Хаза хьяьжна малх а, заза даьккхина кьена аккази а, бІаьстенах самукьадаьлла, «чІир-чІир» деш хьозарчий а, «гІуо, гІуо» бохуш, шена хьобхуш санна, хийтира цунна.

– Дика ду делахь, – элира Берса. – Ков чохь хьан латта дезар ду хьуна.

Ши кІант сарралц бай тІехь буьрканах левзира. Ловзаран шовкь совьяьлла, хан муха йоьду а, я тІера бедар бехьяр а тидам боцуш дисира. Цушинан виэлар эвлайист мел ю, генахь йоцчу хьуьнан йистоно сацадаллалц, дІадоьдура.

Іаьрбис мийра тоьхна буьрка генаелира: керччина дитташна кІел а кхо-чуш. Берс сихха цунна тІаьхьа хьаьдира. Амма буьрка, ца соцуш, хьуь-на юккье яхара. Цецваьлла, цунна тІаьхьавахча, сара санна букь сеттина, набарна тар тесна Іачу цхьана воккхачу стагах бІаьрг кхийтира кІентан. Берсин кога кІелахь дакъаделла га кагделча, важа, тоха а луш, самавелира.

– Де дика дойла хьан, ваши! – воьхна хьаьвзира кІант, юхавада дагахь. Буьрка воккхачу стагана уллехь Іуьллуш ца хиллехь, и дина а хир дара цо.
– Далла везийла! Стеган карахь шен селхана байна тІоьрмиг гира Берсина.

– Ваши, и сан тІоьрмиг ма бу. Мичахь карийна хьуна и? – цІеххьана ша волу меттиг йиц а елла, хьаьттира цо.

– Вай, ахь сан йоккхачу стагана ца беллера иза, юург чохь лело?! – олуш, цецваьлла суртхІоттийра воккхачу стага.

– Маца?.. Ас-м ца беллера... Байнера-кх..., – кІантана ша хьуьнхахь тилавелла хийтира. – Ваши, кху хьуьнхара араволу некь гайтахьа суна, тІоьрмиг шайна а битий, – дийхира цо.

– Некь хьан букь тІехьа бу-кх, – велакьежира воккха стаг.

Берс юхавирзира. Амма гуобаьккхина луьста хьун яра, цхьа а тача до-цуш.

– Кхузаххьа-м ма бац..., – олуш, схьавирзича, ша хиллачохь вацара стаг. ХІара тамашбина валале, тІехьашха аз хезира:

– Оццул жима воллушехь, бІаьрса а дац хьан? – кьена стаг кхечу юьхка тІехь Іаш вара.

– Ваши, хьо муха велира иштта сиха сехьа? – дуьхе кхиа хІоьттира кІант. – Кунг-фу Іамийна хир ю ахь?

– Хьа-хь, хьа-хь, – велавелира стаг. – И хІун ю?

– Хьуьлла, цхьа китайски буй-тІарех латар ду-кх. Хьо санна баккхий нах хуьлу-кх церан хьехархой. Ваши, мийра тоьхна, дитт каглур дарий хьобга? Со Іамор варий ахь? – хаттарш «чулаьхкира» Берса.

– Іамор ву. Валол соьца, – хьалагІаьттира воккха стаг.

– Сан тІоьрмиг..

– Хьан тІоьрмиг хьобгахь бу-кх, – пІелг хьажийра стага.

– ХІа-а, ас бай тІехь ма битинера хІара, – цецваьлла, шен буйнарчу тІоьрмиге хьаьжира кІант.

– Хингал шелдалале, цІа кхача хьожур ву вайшиь. Баба а хир ю сагат-деш, – аьлла, воккха стаг дІаволавелира. Цунна хьалхара тайп-тайпана коьллаш, некь буьтуш, дІасахуьлура. Иштта, хІара шиь вогІуш, кост до-хьуш беана кьоркхокха воккхачу стеган белша тІе а хиьна, лере «хабар» дийца хІоьттира. «ЦІа вогІуш ву ала», – жоп схьаэцна, тІомаделира олха-зар.

– Ваши, хІун бохура цо? – цецвийла ца ларавора Берса.

– Бабегара хабар деанера-кх, хингал хададай ша, бохуш, хобьту цо.

– Вайшинна гена ваха дезий?

– Гена-улле дан а дац, Берс. Сихха-меллаша кхача аьтто хилар ду. Сан ца Амалин Бобрахъ ду. Юьйцуш хезний хьуна иштта меттиг?

Хюкхеран когаш келара латта а, хьаннийн, аьрцанийн моґланаш а, гленаш санна, чехка уьдуш, тлехьа дубьсура. Даима а иштта хилча санна, кху боларх воьллера Берс.

– Ца хезна, ваши. Лаьмнашкахъ юй иза? – кланта бляьрнеґлар тухучу юкьана воккхачу стагана тлера духар цленачу гловталца хийцаделира. Юьхь-сибат а дара цуьнан хинца тайна. Боларехъ глора а хаалора. Стаг велавелира:

– Вайшимма ворхI лам хадийна. Кху дубьненчохъ ю-кх сан хIусам, Берс. Дю лавтта тIулган гIала гой хьуна?

Тохна-тIулгех доьттина ца дара иза. НеIарна хьалха, сийначу бай тлехъ, дежаш ши лу а, царна Iуналла деш санна, кест-кестта ворта озаеш, гондахьа хьожуш йоккха (тлехиьча хохкур а волуш) боргIал яра. Ткьа раґу келлахъ юург охьяюьллуш, каде хьийзаш, кьона зуда а яра.

– Марша воґийла, Берс! – аьлла, елаелира иза.

– Ваши, хьан баба мичахъ ю? – шен некьахочуьнга схьавирзира клант. Амма иза аьттехьа а вацара кхунна хьалха гина воккха стаг. Шуьйра белшаш а йолуш, товш жима кьонах вара. Леррина кьагийча санна, кIайн яра цуьнан цергаш.

– Схьавола, охьахаа! – раґу кел волуш, элира стага. – Вайшимма беа некь бина, дан деза кьамел а ду иштта.

Берс когаш тле охьалахвелира. Тайп-тайпана кхачанаш гича, хиира клантана, ша мел мацвелла. Боцуш стом бацара, аьлча а, «ишттаниг а ма хуьлура» аьлла дагадеьча, гучуболур-кх. Цул сов, детин пхьегIаш чохь массо а тайпана юург а яра. Берсас йоккхачу хурмина тле куьг даьхьира, амма иза дIахилира. Юха а схьаэца гIоьртира – стом куьйга келара уьдура. Хьаша, цецваьлла, хIусамдега хьаьжира. Стаг кьежаш вара:

– Куьйгаш дила вицвелла хир ву хьо, Берс? – элира цо.

– Дера, виц а ма веллера, – хьалаґаьттира Берс (цахъ а, хIума яа охьяхаале, куьйгаш дублуш башха кьахьюьгуш вацара иза).

Куьйгаш а дилина, клант охьахиьча, хьал туо ца делира – хурма караян ца туьгура.

– Ваши, хинца хIун хилла?

– Бисмилла даккха деза...

– БисмиллахIир Рохьманир Рохьими! – аьлча, хурма ша куьйга юьйжира. – Iале-елей, ваши, ма доккха хIума ду хIара! Муьлхачу базарахъ хуьлу хIара санна хьекьале хурманаш?

– Алц-Шахьарахъ ехаш ю сан йиша, цу эвлан майданахъ йоккха базар хIутту. Йишас, хIора кIирнах ворда ютгий, даа хIума доуьйту суна.

– Ваши, суна ма чоґIа лабара цига ваха. Генахъ юй иза?

– ХIума йиьна ваьлла хьо? – хаьттира хIусамнанас. Берсас корта таIийча:
– Ма кIезиг йии ахъ? – элира цо.

– Вуьзна со. Дала сагла йойла, деца! Ваши, хьобга цхьа хIума хатта лууш вара со. Хатта мегий ас?

– Хаьа суна, хьо хIун хатта воллу. Со а, сан хIусам а хIинцалц цхьанне а ганза хIунда ю? Билггал хьо кхуза кхачар хIун бахьана ду, масала, Iаьрби а ца кхочуш? – велавелира стаг (иза даима а вара велавелла-векхавелла).

– Муха хиира хьуна, ваши? Волшебник ву хьо?

– Нохчийн маттахь а ма ю цу маьIнин цIе – со ГIарип ву. Ткьа хьуна со гучуваларан ши бахьана ду: хьан байна тIоьрмиг – цхьаь, ахь дена, со бехке а веш, боьттина аьшпаш – шолгIаниг. И тIоьрмиг ас баьхьнера. Цу дийнахь ши алмаз дара суна тIаьхьадаьлла. Сьбгара детин мухIар оьшура царна. ХIара, – шен пIелга тIера мухIар гайтира ГIарипа, – онда ницкь болуш ду. Цо вуьгу мел гена а, хан а, некьан бохалла а ян а йо-цуш санна. ХIара карахь долчунна йиллина ю Некьа-неIарш. Царна чу-хула, адамна хIун ду а ца хууш, сихха дIасалела тхо. Амма цу дийнахь Некьа-неIарийн мукьа де нисделлера. Кхаарин де ду иза. Ткьа алмазаш цигахула лела бакьо йолуш дац, пул сов, мухIар церан кара кхачахь, зу-лам доккханиг хир ду. Царах ведда, хьан тIоьрмиг чу лачкьа дийзира сан, Берс. Пластиках чекх са ца го царна, хьожа а ца кхета, хаза а ца хеза, дуьненан массо маьIпехь долчунна сема хилахь а. Сина махкара беана хьан тIоьрмиг пластиках бина хилар бахьанехь, кIелхьарвелира со. Хьуна баркалла ала а, хьан байна тIоьрмиг дIабала а валийна-кх ас хьо. Дела реза хуьлда хьуна! КьинтIеравалалахь.

Берс ша-шех воккхавийна ца волура – ГIарип санна волчу стагана на-кьосталладар доккха совгIат ду:

– Ваши, хьайна бита и тIоьрмиг. Юха а алмазех дIалачкьа оьшур ма бу хьуна и. Ткьа суна нанас кхиниг эцна.

Стага, кIентан коьртах куьг хьаькхира:

– Дадега схьакарийна ала ахь хьайн тIоьрмиг, – аьлла.

– Ваши, цхьа хIума хатта мегар дарий ас?

– Мегар ду.

– Алмаз олуш хаза-м хезнера суна, амма уьш муха хуьлу, ца хаьа-кх...

– Алмаз зударийн куьцехь хуьлу. Церан догIмаш, пепнаш санна, лекха а, андий а ду. Ткьа охьахецна месаш, лаьттахула а текхаш, еха хуьлу. Алмазо мохь тоьхча, дитташ охьадуьйшу, адамийн лерган пагтарчий а лелха. Тпехь бедар а ца лелайо цара, цундела адамех лечкьа уьш. Хьуна кхераме хIума дац. Майрра хьуьнха ваха мегар ду хьуна.

– Со ца кхоьру царах, ваши, ас Iад тухур ду царна.

И кьамел деш, уьйтIа велира хIара шиь. Стиглахь хьийзаш аьрзу дара. Цуьнан мохь-цIогIа кест-кестта декара, хьозарчий а гIиттош.

– Сунни лаа дуй техьа? – малхана дуьхьал куьг лоцуш, стигала хьаьжи-ра стаг. – Сингаттам бохьуш-м ца деана-техьа и?

Аьрзу, хьаьвззина, зIаран керта тIе хиира. Цуьнан ког лазийна бара, жимма цIий а Iийдалуш. Олхазар адамийн маттахь дистхилира:

– Гарип, Алц-Шахъаре зулам добссина, – гийла элира аьрзуно. – Хъан йишас Зубаржата орцахвалар доьху хьобга.

Гарипа, аьрзу керта тIера схъа а эцна, шен карахайра. Коьрта тIехула дайн куьг хьабкхира цо Суннина.

– Iаьржа Бундол веана Алц-Шахъаран махка. Цуьнан мецачу эскарго базар дакъазаяккхина, хIаллакхина. Эскаран боьхачу куьйгех къабкхина, массо а стом хIаваэхула лелаш бу. Ткъа ша Бундол, дегIана диь дол бен вацахь а, юучух Iебаш, вузуш вац. Сарралц тIекхобху цунна яахIума, амма «схъая, схъая» бен ца хеза Бундолера. Кхача лахбелла я ца луш хан ялийтича, стом кхобху къепал лела некь боьхку цо. Хъан йишин йоI Ровзан дIалечкина, Захьид Субат волчохь ю. ЙоьIан хазалла Алц-Шахъаран писаша йийцина Бундоле. Иза шега маре яйита аьлла, ома дина цо. Ца яйитахь, Алц-Шахъаран доь дойур ду ша, боху. Хьо сихха ца кхачахь, Зубаржата са, йилхина, кхачалуш доллу.

Корта Гарипан кара охьабуьллуш, дIатийра олхазар. Цуьнан бIаьрнегIарш, даш санна, дазделлера.

– Ткъа ког стен лазийна хъан, Сунни? – хаьттира Гарипа.

– Со орца деха доьду аьлла, арз динера гIемаша цу боьхачу хIумане. Бундоло шен Iаьржа эскарца Некъа-неIарш а къевлина, сан некь, дуьне-нан некь санна, бахбира. БIаьрг-негIар тухучу юкъана схьакхача йолу таро дIаелира. Кхаа кIиранах тIомадеана со. ГIемийн, ешاپийн, дажалийн герзах Зубаржата деллачу хIайкало лардеш, суна гонаха марха йира – мисарболатал чIогIа марха. Амма кIайн-Iинна тIехула доллуш мискъалан зарраттал йолчу ханна сан гIагI гIелделира. ТIаккха ешапо шен багара яьккхина кхобссинчу дIаьвшечу кIомсаро йина чов ю сан кога тIехь ерг. Суна хила дарба дац, Гарип. Алц-Шахъарна орцахвалахьа. Чимка-Ломан бохь тIехь ю хьуна сан кIорнеш...

Гарипа гIелделла аьрзу хIусамнене дIакховдийра:

– Инжа-молха а хьакхий, дIабехка кхуьнан ког. Сайн дегIан ницкъ Суннина дарбанна хьажо аьтто бац – буьрса тIом бу бан безарг.

Цул тIаьхьа Берсехъа схьавирзира стаг. Цуьнан юьхь-амат хийцаделлера – шеца кхерам боцу турпал вара иза.

– Берс, хъан накьосталла оьшу суна. Амма хьо реза ца хилахь, оьгIаз а гIур вац со...

– Ваши, со кийча ву хьуна, – сихонца жоп делира кIанта. – Вига ала ца хIуттуш, ма Iара со.

– Дика ду хIета. Вало, ас Мухтасар-ЦIа чу вуьгур ву хьо. Хан ца йо-йуш, кечам бийр бу вай. Хезий хьуна, – хIусамнене кхайкхира Гарипа. – Оти чуьра «Луьрачу некъан гIирс» арабаккха. Хьо схьавола соьца! – элира цо Берсе.

ХIара шиь цIийна тIехъа лаьттачу ломана улле вахара. Стаг, кIентан куьг а лаьцна, тIеволавелча, хIаваах санна, тIулгах чекх а волуш, цхъана йоккхачу хIусамана чохьавелира и шиь. Цу чоьхь инзаре Iаламаташ гира

Берсина: дуьненан массо а меттиг ша-ша гойту куьзганаш, урчакх хьовзош хаза мехкарий, ткъа цара хьовзийначу кIайчу тайнех дикалла юцуш вуьш. Сих-сиха вас, зулам, хьагI-гамо, кхин а цхьацца вон белхаш гихь болуш, чуобхура геланчаш. И «ижу» кахьар чохь охьуш, сирла духарш дуьйхина хьаьрса бераш дара, юьхь тIехь лепаш дашо нур а долуш. Чук-хьоссинарг кахьаро, шовданан хи дина, аратесча, гIадбоьлхий, белалора уьш, муьлх-муьлха а «кхача» кахьаре ца ахьабаларна. Цхьадолу зулам, гуттар а къаьхьаниг, шовданан хи хила ца туьгуш, чохь мел ю уьдура. Иза лоций, юха а кахьар чу кхуссура нур лепачу бераша. Ткъа хин татол, ломах чекхдолий, шийла сирла шовда хуьлий, охьадоьдура.

Гарип, массеран де дика а дина, пенах кхозучу суьртана тIе вахара. Лаьмнашкахь хуьлу сийна аре яра цу тIехь. Шина лома юккьехула богIучу некъа тIе пIелг хьажийра Гарипа. Цу сахьта некъ шорбелла, массо а тIул ша-ша боккхуш, ма-барра гайтира суьрто. Стаг леррина хьаьжира. ХIун ду-техьа аьлла, Берс улле вахча, цунна гира дитташ тIехь а, чхарашна тIехьа а левчкьина йохку цхьа инзаре ирча хIумнаш.

– Ваши, и хIун ду цигахь гушдерг? – хаьттира кIанта.

– Дера ю вайшинна йина кIело. Дитта тIехь Iаш дерг ешап ду. Гой хьуна, цхьа кIомсар яц цуьнан. Сунни лазийнарг ду иза. Цкъа сан карадогIур ду хьо! ТIулгашна тIехьа тебнарш шайтIанаш ду. Когаш тIехьа бирзина бу церан. Дум лачкьош гучу а даьлла, ас тоьхначу ма-чано варе йойна Пак-Пакаан къо МелIун а ду царна юккьехь. Мега мел йолу хIума схьагульелла кхузахь.

Гарипа пенан хари чуьра бакьийна гIезан ког схьайцира.

– Берс, хIара меже хьайца хилийта – жинех, шайтIанех ларвийр ву хьо кхуо. Ткъа хIара мархьам ешапан кIомсарна дуьхьало ю. Кхин а Болат-Марха а хир ю вайшинна гонаха. Амма КIайн-Иинна тIехула волуш, ларвала веза, цигахь Болат-Мархин ницкъ гIелло. Иин чохь вехаш Iаьржа Хожа ву, цуьнан Iесалло гIелойо муьлххачу ницкъана а. Алц-Шахьар мехкан дозана кхаьчча, Некъа-НеIарш дIакьовлалур ю, тIаккха вайшиь гIаш ваха везар ву. Реза вуй хьо?

– Реза ву, ваши, – дукха сиха жоп делира Берсас.

Новкьавалале Гарипа шен хIусамнене элира:

– Со цIераваьлча, кху хIусамна тIегIертар ю массо а жирг. Хьо сема хила еза. Мухтасар-цIа чу уьш кхачахь, далатохар хир ду. ХIун дан деза, хьуна дика хаьа, делахь а, сагатлуш боху ас. Iаьржачу цигигах ларлолахь. ГIомалаяхна зуда а йогIур ю хьуна.

– Са ма гатдехьа. ЛадугIуш хир ю хьуна. Дала аьтто бойла шун! – аьлла, «Луьрачу некъан гIирс» чохь болу тIоьрмиг схьакховдийра хIусамнанас.

ХIара шиь новкьавелира, аьлча а аренаш, хьаннаш, лаьмнаш – зIаьнар санна сихха дIауьдура-кх. КIайн-Иинна тIекхачале хIаваэхь сацавелира ши некъахо. Гарип леррина хьоьжура куьзгано гайтинчу метте, амма кIело хаалуш яцара.

– Дика дІалевчкыина уыш. Бундало суна ца девза ницкь-хІилла делла-чух тера ду царна. Болат-Мархин ницкь гІеллучу меттехь йина цара кІело. Хьовсур вай, цигахь хІун ду, – олуш, хІусамнанас белла тІобрмиг схьабаь-стира стага.

Цу чуьра буйнахь, дама санна, кІайн цу-кана схьайцира. Гпарипа гонаха дІаластийча, дохк хилла, аре мел ю яьржира и. Дукха хан ялале дитгаш тІехь а, тІулгашна тІехь а, беца юккьехь а хьоршамаш етгаш хезира. Ешаш а, шайтІанаш а садаккха ца кхуьуш, лаьтгахь керчаш, холчухІиттинера. Стага, велавелла, элира:

– Газанан даьІахках даьккхина дама ца лов цара. Уыш меттадахкале, дІаваха веза.

Цхьана меттехь тІобрмиг чуьра чекх са го, дуткьа кІади хьаладаьккхира цо.

– ХІара бабас шен куьйга йина магІ ю. Бутт цІинбеллачу буса детин маІаш йолчу сирачу сена тІе йиллинчу эсарах тегна цо хІара. КІайн-Іинна тІехула валлалц кхуьнах хьарчар ву вайшиь.

Ларвалар эрна ца хилира. Тхьамда-ешап, бетак Берк-шовданахь яшийна бехчалг хьарчийна, кІелхьардаьлла хиллера. Цо шен йисина можа кІомсар кхарна тІе ластийра. Амма, экамечу кІадинах кхетча, ша-тІулг санна, ешна дІаелира иза. Шен тешнабехк чекх ца баьлча, обьІазахара ешап. КІозарийн кан самса а бохуш, шен кІохцалгаш санна долу куьйгаш леста-дора цо, сардамаш а доьхуш:

– Эзар шарахь Іожалла йоьхуш вехийла хьо! ЦІен цІий лелачу пхенаш чухула сийна дІовш лелийла хьан! Дела инзарвоккхуш, Іазапо лоцийла шу!..

– Хьайх гІойла хьан и сардамаш! – са а ца тохаделла, дуьхьал мохь туйхира Гарипа.

Цу сахьта, мотт легашка хІоьттина, ша бийцинчу сийначу баса а дахна, ша-шех кадетта дуьйлира ешап. ТІаьхьара а Берсина гинарг – цуьнан кедаш чуьра охьабьожна ши бІаьрг. КІело генна тІаьхьа юьсуш, бІаьрг-негІар тохале Алц-Шахьар мехкан дозана кхечира хІара шиь.

Лекха лам бара дуьхьала лаьтгаш. Хьалха санна, тІулгах чекхвер ву моттаделла, тІеволавелира Берс. Амма, улле вахча, цхьа тамашийна месала хийтира цунна ломан бух.

– Схьавола, Берс, суна юххе дІахІотта. Вайшинна гург лам бац – Вампал ву. Алц-Шахьар мехкан доза лардеш ву хІара.

Вампал, хьалагІоттуш, юхавирзира. Цуьнан коьртара кхакханан куй мархаш юккьехь кьайлабелира. Паролана тІехь мел долу духар а дара цІоканах тегна. Набархбаьлла ши бІаьрг, берзан бІаьргаш санна, кьизгара, ткьа хьирчина еха маж хьаьмцийн куллах тарьеллера.

– Парип! – лергаш Іадош, мохь беара стиглара, – ма гІерта доза хадол аьлла. Хьоьца дов ца деза, амма, бакьду, суна чохь са а долуш, оцу тІулгал сехьа вер вац цхьа а стаг.

– Со хъайна ца гича санна, букъ а тохий, д’Авижа, Вампал. Йишина орцах воьдуш ву со. Дела воцург, кхин ницкъ а бац сан некъ бехка! – жоп делира Г’арипа.

Хиндолчу дов-т’еман ачоно х’аваъ дукъдинера, диттийн заза марг’алдолуьйтуш. Массо дийнат, цуьнан теш ца хила а, геригах лардала а, шайн бенаш дитина, исс ломал дехъаделира. Т’еман суйнашка аре ца ягайта, лувстга дог’ла а дилхира. Девнан кхиэл ян уггаре лекхачу ломан бохъ т’е ворх’I аьрзу дуссуш, тешнабехкан декъахъ ца хила, ког ца тасабалийта, майда ц’анъеш, т’улгаш, чхернаш д’асахуьлуш, сурт а х’юьттира.

– Х’ун ду ахъ соьца къуьйсург, Вампал? – хаьттира Г’арипа.

– Хъоьца къийса х’умма а дац. Сан Бундолца бина барт бу: 63 дийнахъ некъ бича, дозана кхачалурвоцуш, латга а, 63 эзар корта даьхни а мах х’юьттийна, лардеш ду ас Алц-Шахъар мехкан доза.

– Иштга иза делахъ, вайшиь летар ву-кх! – олуш, Берсе т’юьрмиг схъакховдийра цо, – Юьстахвалий, собарде, – аьлла.

Вампал маьхъарца Г’арипна чухъаьдира. Цу маьхъаро диллира аьрзунан т’емаш. Г’арипа ког а лаьцна, Вампал лаьттах тоьхча а, ца сецира мохъ. Кхаа дийнахъ юьжур йоцуш чан г’еттира гонаха. Куьйгаш а хъокхуш лехна стаг каравеара Вампална. Ластийна, цо иза т’улгах тоьхча, атабелира т’улг.

Г’арипан п’елгах долу мух’лар охъадоьжна, тата хезира Берсина. Накъостан ницкъ лахлурбуйла хаьара к’антана, цундела сихха мух’лар доьжначу хъаьдира иза. Вампал а вара мух’лар лохуш. К’ант хаавелла, лаьттах буйнаш деттара цо. Вампалан буйнаша мохк бегабора, к’ант, когаш т’ехъ ца латтаваллал гал а вохуш. Чан г’аьттина хиларна, цу дажалан кара ца воьдуш, мух’ларна т’е кхечира Берс. Голаш, куьйгаш ирачу т’улгаша цеста а цоьстуш, текхна Г’арипна т’е вахара иза. Мух’лар п’елгах доьллича, ницкъ юхабеана, хъалаиккхина, Вампална т’е ведира иза. Г’арип, кхоссавелла, цуьнан белшаш т’е велира, т’аккха, лерга чу мийра тоьхна, кхетамчуьра ваьккхира. Х’ара шиь г’еххъа генаваьллачул т’аьхъа охъадуьйжира Вампалан доккха дег’I. Лаьмнаш лестира, аьрзунаш, г’евттина, х’аваэьхъ гуотийса дуьйлира.

Алц-Мехкан доза хадийнера. Бундолца т’ом марсаболуш лаьтгара.

– Х’инца къаьсттина ларлуш хила веза, Берс. Муьлхха а юьхк, кол, дитт вайшинна кхераме хила тарло. Меж хъоьгахъ буй? – вистхилира Г’арип.

Берсас кисанара бакъийна г’езан ког хъалабаьккхира,

– Болуш бу, ваши, – олуш.

Х’ара шиь хъуьна юккье воьллера. Гу т’е болуш, тогли чу буссуш, голаеташ, боьдура некъ. Ц’еххъана дитта т’ехъара Мел’ун схъаиккхира. Куьйгаш даржийна, Берсина т’е дедира иза. Берс воха кхиале, шайт’ла мараиккхира, амма к’ентан буйнахъ йолу Меж Мел’унан некхах хъакхаелира. Сетало санна, дилха дагийна, к’ур баьккхина, лар йитира цо шайт’ланан дег’ла т’ехъ. Ц’евзина, уьг’Iна, шокъали санна, хъаьвзина, лаьттахъ керчира Мел’ун.

Тпаккха, хъалаиккхина, астагIа а лелхаш, маьхьарца къайладелира.

– ХIара дика хIума хилла, ваши, аьлла, – пхьош хъаькхна, хъаж тIера хъацар дIадаьккхира кIанта.

Ощу хенахь...

Гариппий, Берсий новкъа а ваьккхина, чухара хIусамнана. Даго вониг хьобхуш, саготта яра иза. Паднара тIе охъа а лахьелла, ойланашка яхара. Кхо бIе шо дара хIара кху цIентIе еана, амма иштта бохам цкъа а хилла бацара. Бос богучу бесни тIехула хин тIадам охъабедира...

Малика араелира – говрана хIоь бала а, жIаьлина доьша дотта а.

Малх лома тIехъа чубузучу хенахь, зудчун белш тIе чIегIардиг хиира. Цо дийцира Бундолан зулам дан аьтто муха белира:

«ВорхI бIе шо хъалха Гарипан дайша, лаца а лаьцна, детин зIенашца вехка а вихкина, Мимшахьар-лам тIехь хъеха чу воьллинера и зуламхо, абаде санна еха хан яккха кхиэл а йина. Оццул кIоршаме, къиза дара Бундола дина талораш.

Шовзткъе итт шо хъалха семента йоккху пхъалгIа йиллинера наха цу лома кIелахь. Пулг боккхуш, Бундолан набахтина тIенисбеллера уьш. Детин зIенаш гича (Бундол-м, ШайтIанан пес тиллина, гуш ца хиллера) белхалойн бIаьргаш горгбелира. ТIекхетта, дIасаяьккхина, кисана йиллира цара иза. Иштта велира зуламхо маьрша».

Тпаккха элхъаьмцан серий дехкира цо цIенна гондахъа. Элхъаьмцан дитт жинийн хIуонах хIусам ларъян ницкъ болуш дара. Малика чохъаьлча, неI дIакъовлуш, жIаьбла цIийна хъалха охъадижира. Жен-жIаьбла, бежана санна доккха, кIайн а долуш, ешап а, убар лаца а Iамийна дара. Тешаме накъост дара иза.

Буйса юкъал тIехьелира. ЖIаьло «гIагI» аьлча, Маликин набаран тар хедира. Кхин хIумма а ца хезна, дIайижира иза. Цунна мерза гIан гора. Маьлхан басахь, аре серлаяьккхина, петIамат-зезагаш, олхазарийн эшарш, церан тIемаш лесто шийла мох. Цара мох сацийча, саделар дика ца хуьлура.

Тпаккха Гарипа, набарха тIе а веана, элира: «Ас хьобга гIомах ларло ма элира. Самаяла!».

Малика хъалаиккхира. Кхуьнан бат а, цхъа мерIуьрг а къевлина доллу гIам – доккха Iаьржа цициг – лаьтта дуьйжира. ГIомо, шен цхъа мерIуьрг бен цахиларна, адаман а лоцу цхъа мерIуьрг. Нехан шиь хуьлий хиьча, дукха адамаш хIаллакдина хир дара цо.

Цициг юхатIекхоссадалале, пеша хъалха хъаьдира Малика. ЦIергара морзах схъа а эцна, гIоман бетак туьйхира цо. Дагийна, мохь белира цициге.

Цу юкъана сихха неIаре а едда, неIарх деттало жIаьла чудаийтира зудчо. ЖIаьла догIу дайча, чов йицIийна, пешан туьнкалге дедира гIам. ЖIаьло цIоганах ка а тухуш, халла кIелхьарделира иза....

...Хьун лубста яра. Охьаэгна дитташ, кхар кхетта, мурдобллера. Хлара шиь, хьаннашна тлехула вуьйлуш, юьхь цоьстуш, коьллашна юккъехула длагерташ, тогленашна чу вуьссуш, басенаш йохуш, садаар-кладвалар хлун ду ца хууш, вьодура. Некъа-Неларш къевлинехь а, кхиболу ницкъ длабаккха говзалла ца тоьнера Бундолан.

Кхо де хьалха иштта яцара хлара хьун. Хаза яра-кх: андий пепнийн баххаш пхонан диттийн баххашца техкаш, шога къахьашто а, хьех а олхазарийн эвланаш хилла, хаза дара жиллалам...

Ши некъахо боккхачу Юма тле нисвелира. Инзаре уьшал яра иза, гуо-баьккхина евла чураш, клохцалгийн коьллаш йолуш. Йехано лаьцна хи вотангарша, пхьидаша, чхьаьвригаша, нлаьнаша сийсадора. Кхаьллинчуьнан моччагалан тата а, бага яхначо хьокху мохь а цхьаьна ийна, хлаваь декара. Диттийн баххаша маьлхан серло къевлина, кхолийнера хлара меттиг.

– Шена хетарг ма хир дац Бундолна, – оьглазе вистхилира Гларип.

Цеххьана хи бухара боккха саьрмак хьалабелира. Массо а садолу хлума тап-аьлла длатийна дара, дитташ дего дуьйлира. Саьрмак инзаре ирча бара: йеха лацабелла, асар даьлла дегл, клегий санна, къега бляьргаш. Цуьнан кийрара схьаюьйлучу лаьнаро глаш маргалаьбохуьйтура, нилхачу клоьсаршна тлера боьжначу талун тладамо буха нисьеллачу пхьидах йуьрг даьккхира.

Лаьхьано корта схьаберзабале, Гларипа Некъа-гларсан тлоьрмиг чуьра турс каралецира. Воглавелла лаьтта Берс шена тлехьа а ваьккхина, таршна тлехьа чинчура охьахира иза. Шен хеннахь а дара и. Саьрмако кхо бога хиллал туйнаш туьйхира. Хлара шиь таршо клелхарваьккхира, амма гонахара коьллаш сийначу цларах егира.

Гларипа Берсе ши гуьлг кховдийра:

– Сихха длаэца! Ас мохь тоьхча, тап хлоттаделахь хлара шиь. Саьрмакан багахь талу лалале, длабехка беа иза.

Стаг дитта тлехула саьрмакна тле хьаьдира. Детин зле яра цуьнан буйнахь. Лаьхьанна тлехула доьдучу га тле велира Гларип, тлаккха злена тлера мlara тесира саьрмакан деглах. Хьун ладощ, мохь белира лаьхьане – дилха дагош, чубахнера цунна мlara. Амма хинца а гелбалаза бара иза. Шалгон мотт а бохуш, стаге схьабирзира саьрмак.

«Тап! Тап!» – мохь туьйхира шен накьосте Гларипа.

Амма ши гуьлг тап хлоттале, корта тоьхна, стаг хи чу вожийра цо. Бакьду, ша попан хен санна болу лаьхьа, злено хьалаозийна, мархашна тлехьа къайлабаьккхира. Ткъа Гларип вочу хьолехь вара – куьйг-ког йехано лаьцнера, текхаргаш, цубдарш а тлегертара. Гларип меллаша хи буха вьодуш вара. Берс, вьохна берда йистехула дласа а ведда, сецира; тлаккха тарш схьа а эцна, туьлган экъа санна, хина тлехула длахаькхира цуо. Амма тарш, дитгах кхетта, юхаеара, Гларипна накьосталла а ца деш. Берс, тарш хи чу а йиллина, цу чу хира. Гюжаца гло а деш, сихха Гларипна тле вахара иза.

Цхъана-шина текхаргана гIаж а тоьхна, ГIарипе элира цо:

– ГIаж лаца, тIеозало! – элира кIанта

Берсан гIоьнца, хала а, атта а тарша тIе велира ГIарип.

– Дела реза хуьлда, Берс!

– Доккха хIумма а дацара иза-м, ваши. Вайшиь цхъана «командехь» ма ву.

Вела а велла, кIант маравоьллира ГIарипа.

Бедарш якъош Iен хан цахиларна, ши накъост сихачу боларца Алц-Шахъаре вахара.

Iомана генавалале тIулган пена тIе нисвелира хIара шиь. Ангали санна шера, аьрру-аьтту агIорхъа чаккхе йоцуш, бохь а ца гуш, онда пен бара иза.

– АстагIфируллахь, – аьлла, куьйгаш вовшахтуьйхира ГIарипа, – ма чIогIа чIагIвелла-кх и Бундол!

Iома йисте юхавеана, гIаш кего хIоьттира ГIарип.

– Ваша, ахь хIун лобху? Цул а пена тIехь кор лахар гIоли дацара?

– И кор лохуш ву-кх со, Берс. Ма-дарра аьлча, уьнтIепхьидан хIоаш...

– ???...

– УьнтIепхьидан бенна гонаха керт йича, нана-уьнтIепхьид йогIу хIоаш кIелхъардаха. Цуьнан багахь бецан хелиг хуьлу. И буц карахь хилча, муьлххачу а пенах чекхвалало. Кхетий хьо? ХIара бу-кх уьнтIапхьидан бен а, – элира ГIарипа, хIоаш гучу а дохуш.

– ХIинца кхунна гонаха зIара дийр ду вай.

Сихха хIоаш къайла а даьхна, керт хIоттийна, дитта тIехъа дIалечкъири хIара шиь. Ша къайлавалале, ГIарипа бенна улле хьокхаман юьхк йиллира.

– Эмкалан шурица хьакхийна бепиг дукхадеза уьнтIепхьидашна.

Дукха хан ялале, мерчу хIаваь ийзош, сьхакхечира уьнтIепхьид. Хьокхаман чам а баьккхина, кертах бIаьрг а кхетта, дIаяхара иза. Жимма Iийна, багахь зезаг а долуш, юхаеара. ГIарип, дитта тIехъара сьха а ваьлла, уьнтIепхьидна тIе вахча, важа, кхераелла, шен гIагI чу хебира. Зезаг гуш дара.

– Бехк ма биллалахь, хьо хьийзаярна. Тхо сиха ду хьуна.

Керт дIа а яьккхина, зезаг меллаша сьха а эцна, пенехъа дIаволавелира ГIарип, валолахь, Берс, – аьлла

Буц хьакхаелча, некъ буьтуш, дIабеллабелира пен.

КхидIа шера аре Iуьллура. ГIарипа, гIийла бIаьрг тоьхна, элира:

– Мацах цкъа къегина, токхе латта дара хIара. Массо а тайпа комарш хуьлура бацалахь, шовданаш, саьнгал-хин татолаш, бес-бесара зезагаш, олхазарш, цкъа а дIа ца долу стелаIад стиглахь... Ткъа хIинца, тIамо бохийна мохк санна, Iаржделла, тIехула къийгаш хьийзаш, лаьтта. Алц-Шахъар гена яц, Берс. Уггаре луьрачу тIамна гергавахана вайшиь, – олуш, ГIарипа овкъаршна юккье ког баьккхира. «Вай, вай!», – аьлла, аз хезира кога кIелара.

Юкъ дІаса а теттина, БархІбІаьрг (йоккха гезг) гучуелира.

Дешин дегІ а, детин когаш а болуш, тамашена яра иза. Цуьнан зубаржатаң бІаьргаш баьцарчу серлонца кьегара. Коча йоІ санна, шен когаш цІанбеш, дегабааме йистхилира гезг:

– Хьошур-кх ахь со, ГПарип!

– КъинтІераялалахь, БархІбІаьрг, хьо муха кхаьчна кхуза? – аьлла, карайцира иза Гарипа. – Берс, хІара Ровзанан уггаре а тешаме доттагІ ю, – кІантехьа а вирзина, элира цо.

Берс даима а вара гезгех уозалуш:

– Хаза-м ю и! – цецваьлла, вистхилира кІант.

– Сой, Ровзанний чохь лечкьаргех ловзуш яра, дагахь хІума а доцуш. Цеххьана инзаре йоккха гІовгІа елира, – дуьйцура БархІбІаьрго, – мохк бегийра. Іаьржачу бодано айвина вохьуш Бундол хиллера иза. Махо дуьненан чкьор дІаоьцур ду аьлла, хеталора. Оццул чехка хьаькхира иза. Со Тарки (негІар долу дечиган кхаба. ХІума чуйиллича, негІар схьаделлалц, кьайлайолу иза) чохь лечкьина яра, ткьа Ровзан – со лохуш. Сихонца Зубаржат кхечира схьа. Йоьхна, кхераелла яра нана, цуьнан юьхь гича, сан а дог сиха деттадала дуьйлира. Хиира, суна тІебеанарг боккха бала буйла. ЙоІ ларми чу а йоссийна, со чохь Іен Тарки каралецира Зубаржата:

«ГПарип вогІун волчу некьа тІе кхуссу ас хьо, БархІбІаьрг. Ткьес-тачанехула Алц-Шахьаре валавелахь иза, гІалин кевне вагІахь, кІелонна тІенислур ву», – элира цо. ТІаккха, шозза гобоккхуш, хьовза а хьаьвзина, тоьпан хІоьал а чехка, кхоьссира цо Тарка. И дукха сиха ярна, дог керчира сан, – бІаьргаш тІехула ког а лаьцна, шена бІагор муха беара гойтуш, текира гезг. – Цу сихалло, хІаваах хьаькхна, чим бира сан Тарках. ГПарип, тхойша хІинца лечкьаргех муха ловзур ю? – хІора бІаьрга чохь сатийсам лепош, хаьттира цо.

– Цкьа хьалха Ровзан а, Алц-Шахьар а кІелхьарйоккхур ю вай, тІаккха хьуна Тарка а йийр ю-кх. Реза юй хьо, БархІбІаьрг?

– Ю дера! – самукьаделира гезган. – Алц-Шахьаран кевнехь а, мас-со дозанехь а кІело йина Бундало. Цундела лаьтта бухахула гІур ду вай. МостагІашна бевзаш бац и некь.

– Ца хууш Іай-ге Бундол? – шек вара ГПарип. – Вуно хІиллане а, ямартло чІогІа йолуш а ма вай и.

Амма БархІбІаьрг, когаш хьаькхна, лаьтта буха яхара. ТІаккха, адам чудоссал ор доьллуш, латта дІасахилира. Цу чуьра мохь туьйхира гезго: «Чудисса, сихое!», – аьлла.

ХІара шиь чувоеьссира. Шуьйра некь бара лаьтта бухахула боьдуш, горга тхов тІехь лепачу Нур-цаьпцалгаша серло луш бара. ПаргІат вахалуш, шуьйра некь Іуьллура когаш кІелахь. Исбаьхьа дара Ткьес-тача.

– Зубаржата йоккхачу бІов чу валаве аьлла соьга, бохуш, – маса йоьдура БархІбІаьрг. – Амма цхьа тешнабехк бу Бундало кечбина. Цунна тІаьхьа ца кхуьуш йисина хьан йиша. ДуьххьалдІа шек ю-кх. Цхьа боккха сайра

бу, ворхI эмкал йоьжна, цара текхош балийна. Цу чохь йолчу хIуманых Бундол ша а кхоьручух тера ду.

– Вай кхера дисна хIума дац. Берс, тIаьхьакхуьий хьо? – вистхилира Парип.

– Кхуьу со-м. Делахь а, цхьа хаттар ду-кх сан садууш, дицдала ца туь-гуш...

–Тарка хIун ю хаа лууш вариь хьо?..

– Цецвийла а кIордийна суна-м, ваши, – сихачу боларо хьуьхьволийти-нера Берс.

– Жинийн некъа йистехь йолучу Муьш-дечигах еш ю Тарка. Мархин баттахь, пхийтталгIа марха лоцучу буса, пхийтта шо кхавьначу йоIа, шен ваша уллехь а волуш, детин дагарца охьатоха деза дитт. Цунах ас йо-кх кхаба тайпа пхьегIа. Тарки чу ваьлларг а, ша Тарка а цхьанне а ца го, амма цу чохь волчунна гонаха дерг ма-дарра го.

– «ШайтIан-пес» санна, хIума ма ю иза-м, Парип.

– ХIан-хIа. «ШайтIан-пес» муха йоккху а дуьйцур ду ас. Текхарган корта а баьккхина, бага кхоьа а йиллина, лаьгтах болла беза. Кхоьа хьала а яьлла, цуьнан таьллинг яхьелча, схьа а яьккхина, якьор ю. Паккха иза гIодаюккье а йихкина, сарахь шовдана йисте ваха веза. Цигахь хуьлу шайтIанаш цхьацца вуон болх лелош – кегийрхошна юккьехь питанаш деш. ГIодаюккьехь таьллинг йолчунний бен ца го уьш. Катоьххана шайтIанан коьртара цIен пес схьа а яьккхина, дIавада веза. ЦIа кхаччалц юхажьа мегар дац, кхойкхург милла а хилахь а – бер а, нана а, да а. Юхаверзахь, шайтIанан каер ю хьуна хенах тIара тоха. ТIара тоьхна меттиг, мел дукха бедар юьйхича а, кьайла ца йолу.

– Вай! – мохь белира БархIбIаьрге.

Парип сихха тIевахча, ангалин неIарна дуьхьала лаьгташ яра гезг.

– ХIара неI хьалха ян ма яцара кхузахь!

Иза Бундолан тешнабехк хиларх кхийтира Парип. ТIехьаьжча, шийлачу шанах тера елахь а, куьг хьакхаделча, малх санна, йовха яра и.

– Улле ма гIолахь! – аьлла, сацийра Парипа гезг. – ЦIер-ша (огненный лед) кхераме хIума ю. ТIепинга чуьра гIаларташа бохьу иза, шайна гомашан шура елча. Дукха хан ялале куьзгана чохь Бундолна гур ду вай, ЦIер-ша, видеокамера санна, болх беш а бу...

Оцу хенахь...

Сингаттамо дахдинера Ровзанна денош. Захьидан хIусамехь цхьа кхерам боцуш ехаш яра иза, дуьхьалдIа шен нанна сагатдар бен, кхин хало йоцуш. «Иштта бехаш хир бу-кх, мохк охьа а тесна, дIабахана нах», – ойла йора цо. Ша-м яра иза дуьненан муьлххачу маьПе кхача йиш йолуш, делахь а, кху хьоле цкъа а нисьелла яцара. БархIбIаьрг мукьане а уллехь елахьара...

Ровзан оти чуьра араелира. НеIсагIи тIера дуьйна сийна бай лаьгтара. СтелаIода тIе а хуьйшуш, тIаусаш маьлхан зIаьнаршлахь луйьчуш

яра. Тарсалш яькира хьуьнан цІазамаш дохьуш. ЙоьІан самукьадаккха гІерташ, гонаха уьдура уьш.

ЙоІ гІийла дІасахьаьжира. Амма цуьнан хазалла сингаттамо кхолий-на хиларо иэша ца йора. Аьрзунан тІам санна сеттинчу цІоцкъамашна тІехула охьакхозу месийн чІагарш малхо хьаьрса йинера. Мармар тІулга тІе охьалахьелира Ровзан. Цуьнан бІаьрхиша башабора тІулг.

– Ваши, тІулг тоьхча каглур бац и? – хьаьттира Берсас.

– ХІан-хІа, мокхаз санна, чІогІа бу иза. Ойлано бен башор бац. Шиммо а дагадайтал шайн уггаре а мерза хазаетар хилла де. Ши бІаьрг хьаббай, минотехь собарде. Шун гІо оьшу суна.

Берсина нана дагаеара: «Сагатдеш хир ю-кх иза». Иштта шен кетІе а, цигахь ловзу бераш а.

Цу минотехь бешира ша, некь маьршабоккхуш.

«ЦІер-шах» дехьадевлча, кхин зен-зулам доцуш, Коьрта-БІов чу кхечи-ра хІорш. Йоьлхуш, дуьхьальелира Зубаржат. Юьхь-сибат, Іаьржачу бодано кхелича санна, кхоьлина дара йишин. Кху кепара бохам эзар шарахь цкъа а хуьлуш бацара. Гарипна а, Зубаржатна а ца хезнера иштта бала дайша буйцуш а. Бакьду, Берс-м бага а гІаттийна виснера, зудчун хазал-лех цецваьлла: чІегІардиган тІемаш санна, къега цІоцкъамаш, ангали хьесапехь шера, шурула кІайн юьхьан чкъор. Ткъа бІаьргаш – Берсин нена-чух тера а, безаман комаьршаллех, дикаллех дуьзна дара. Схьахетарехь, маликаш Зубаржатах тера хуьлуш хир ду...

Йишас дайн айдо куьг, кхокхано ластабо тІам санна, хІаваэьхь некадеш, чоь серлайоккхуш, Гарипан белш тІе дижира.

– Дуьйцуш хьох тамехь дацахь а, Гарип, ас кхобуш йолу и йоІ йоьху Бундоло. Ткъа и жима ма ю...

– Жима яцахь а, Бундоле яла йиш йолуш яц Ровзан. Кху лаьтта тІехь со я Бундол бен вехар вац! Детин зІенашца вихкина, Саьхьарт-сайрат тІе дІахьур ву иза.

– Ма доккха ду-кх Бундолан эскар! Ларорий-ге цуьнца?..

– Іалам а ду вайна орцахдаьлла. Зулам, харцо тоьлур яц. Вай тиэшаш хила деза.

Алц-Шахьаран майданыхь Бундолан эскаран моГІанаш лаьттара. Дуьне-нахь мел йолу жирг вовшакхеттера кхузахь – алмазаш, шайтІанаш, жинаш, ешаш, убарш, саьрмакаш... КІомсарш, мІараш ирйинера цара. Вабанаш, хьокхий, мекхадобьлла тарраш, гоьмукьаш. Эскархойн бІаьргаш, стелахьаштигаш санна, лепара. Дера батош, чопа Іийдалуш, къызачу тІамах хьаьгна гора. Лазавар, вер-ваккхар, цІий, зулам-харцо туолор яра церан Іалашо. Іалам тап-аьлла дІатийнера.

Гарип ша цхьаь дуьхьалвелира бІонна. ХІара майдана дІахІоьгтича, дуьненан ондалла а, майралла а гора цуьнан юьхь-сибатехь а, латтарехь а.

Иза ца кхоьрура, иза майраллах воьттина вара.

Бундолан эскар а дIатийра. Лерган потт эkkхал, тийналла хIоьттинера Алц-Шахьарахь. Жирган саьхьаралла кхерамца ийнера, юхайовла а, йовда а (масане хуьлу) некъ билгалбоккхуш уьдура церан бIаьргаш. ГIарипа куьг айира. Детин мухIар тIера гIаьттина гIийла серло, чIагIлуш, серлайолуш, стигала елира. Серлонах стелаIад хилира – дукха исбаьхьа стелаIад. Жимма хан яьлча, назма хезира: «Iа-и-ла-хIа ил-АллахI!».

Мукъам чIагIлуш бара. Хан ялале, назма олуш догIу эскар гучуделира. Уьш кьона кьонахий бара. Церан яхьаш, нур лепаш, детин гIагIанашца а, герзаца а цхьаьнайогIура.

ГIарипан накъостий стелаIода тIера охьабуьссуш байча, Iалам, доккхадеш, декхаделира. 373 эскархо – хIора а мехкан кIант хила тарлуш – зулам иэшо, кьизачу тIамехь бакъо кьовса, бакъо дуьне-дахаран бух хиларх теш хIитта а, и чIагIдан а вогIура. Церан когаш кIелара чан ца гIоттура, бIаьргаш чу зIаьнарш туху малх букъа тIехьа белира, асархочуьн махо детин куйнаш бухара гучуевлла месаш ловзайора.

Ши эскар дуьхь-духьал хIоьттира. ГIарип шен бIона хьалха лаьтгара, ткъа Бундол – шен эскарна тIехьа, лекхачу Iаршана тIехь. Шена уллехь, тIе пхьарс а биллина, латтош боккха сайра а бара цуьнан. Наг-наггахь велааьшна дора Бундоло – схьахетарехь, сайри чохь болчу кхерамах дог тешна вара иза, хьалха лаьтга эскар башха чоьте ца ларахь а.

Тийналла дукха ца лаьттира: тIемалойн маьхьаро ятIийра иза.

Узарш, цIогIа, хар, кеглун тарраш, оту гIагIанаш, доьху орца, ца бен кьинхетам цхьаьнайина, аре Iадош, паналле делира. Мохк бегийра, гIаланаш ластош. ГIовгIа ца ловш, лелхара лаьмнаш, чу ца озадаллал дукъаделлера хIаваь.

ГIарипан накъостийн гоьрдал-тарраша, стелахаьштиго санна, хедадора саьрмакийн догIмаш, кхуьссуш дIаоьхуьйтура меженаш, аталучу даьIахкаша лергаш кьардора. Дажалша вабанаш лестайора. Вабанаш, эскархойн гIагIанех кхетча, аталора. Буйнара тур охьадоьжча, ГIарипан накъостий буй-гIарий деш, летара. Саьрмакаша тухучу соьлано багош, кIомсарша, мIараша боруш охьаоьгура, амма юха ца бовлура уьш. ЦIийн татолаш гоьллелц хьаладевлла, декъий текхадора.

ГIарип шен эскарна юккъехь а кьаьсташ вара. Цуьнан холхазан куй, дети санна, лепара, накъостийн дегнаш майрадохуш. Цо шен Терса-Маймал туьрца цоьстура зуламан бIо – ешаш, шайтIанаш, убарш, дажалш, йилбазаш. Царах цхьайолу эрчо, туьро екъча, текхаргаш хуьлий, дIасайодура.

Делкъенга белира тIом. Бундолан эскар эшнера. Амма Бундол шек ца волура. Сайрана уллехь майра вара иза. Шаьш толамехь доций хийча, бевдира дийна бисна зуламан эскархой. Лаьтга буха йоьлхуш а, тIомайовлуш а, ка ма-йоллу кьайлайовлура и боьха хIуманаш. ГIарипан эскар, тIаьхьа а уьдуш, хIаллакIора караеьнарг. Мохь-цIогIа жим-жимма лахделира.

ГIарип Бундолан Iаршана тIе вахара. ЦIий, хьацар, соьла тIедеттаделла,

дастамдаъллера цуьнан барзакъ. Хьуьхьвоьлла велахъ а, резавара иза чек-хбаьллачу тIамна а, толамна а. Лазийначарна дарба деш, каде хьийзара Зубаржат а, Берс а. Эскархой белабала дог догIуш, самукъане а бара.

– Хьо хIинца кхин юха ца вогIуче гIур ву! – элира ГIарипа, тур батта чу а дуьллуш.

– Хьан да а вара шен хенахъ суна балеваьлла, ГIарип. ХIинца хьо а ву иштга. Цул а гIоли хир дацара, вайшиннан барт хилча? – велавелира Бундол.

Зуламан да дукха паргIат хиларна, шеквелира ГIарип. Цхьа хIилла-м дац-те цо кечдина?

– Хин, цIеран ца хуьлу барт санна, барт хир бац нийсонан а, харцонан а. ПейогIучу заманахъ, дуьне мел лаьтта, хьан оьмар мел ю, Саьхьар-сайрат тIехъ вехар ву хьо.

– Хьовсур вай, муьлха мичахъ веа! – олуш, сайра схьабиллира Бундало.

Мисар (Марс) тIехъ деха жин араделира цу чуьра. ГIарип а, цуьнан эскар а, и сурт мел гина долу адам а, эхка а, цецдаьлла, Iадийна, сецира. Шен бараман чот йоцуш, дукха эрчонаш гина бара хIорш, амма и жин, эрчо а Iадор йолуш, ирча дара. Когийн голаш тIехъ цхьацца юьхъ а йолуш, и яххьаш ког моссара боккху жожжахатин беларца елалора. Кхо метр гергга лекха долу жинан инзаре деха куьйгаш, куьйгаш тIехъ куьйгаш а долуш, дара. Пера цIока яьккхича санна, хи лелаш тIеда дара цуьнан дегI.

Ткъа корта, хIора мIаьргонна аматаш хуьйцуш – цкъа кхо бIаьрг хуьлуш, тIаккха пхий, бага а, лергаш а, мара а, кегалуш, меттигаш хуьйцуш, – тамашена бара. Месийн метта шекъанан басахъ таьллингаш, юккъехъ лелаш текхаргаш а йолуш. Цхьана куьйгахъ болатан муш бара, ткъа кегийчу куьйгашкахъ – шаьлтанаш, вукху куьйгахъ – ворхI стаге а лацалунйоцу тарш. ЧогIачу озаца мохъ туьйхира жино. Лергаш къовла ца кхийначу тIемалойн лерга паттарчий лилхина, лергаш чуьра цIий хьаьдира.

– ГIарип, 63 стеган цIий меллий бен, сайри чу гIур долуш дац хIара жин, – велавелира Бундол. – Ас баьхнарг ца ди ахъ, хиндолчунна бехке хьо ву.

– Сайри чу ас цуьнан дакъа дуьллуш ду! Ткъа хьо вен суна бакьо ца елла сан дайша. Сан декхар хьо вехкар ду. Ма гIерта со Iадатан низамах вуохо...

– Йахуо, хьан делкъе ен хан кхачна! ХIинца «жигиг даккха» мегар ду, – жинехъ а вирзина, элира Бундало.

ТIаккха болабелира и эзар шерашкахъ буьйцуш болу тIом.

Йахуо муш лесто доладелира. Дуьхьал нисъелла хIума, лалайой, дIайоккхура цо.

Эскархой тIелетира мостагIчунна, амма, жинан тарш сов онда хиларна, дан амал доцуш биснера. Ткъа Йахо-м, муш бетташ, ГIарипан накъостий эгош бара. Муш хьакхабелла дилха, чим а хуьлий, дIадолура. Кхеран герз а, гIагI а лаладора жинан герзо. «Юхадовла, юхадовла!», – кхойкхура

Гарип. Амма эскархой Йемина бацара зуламна кЈелбиса – ушь обгура.

Гарип дуьхьалведира Йахуонна. Цо ластийначу муьшах кЈелхъара а ваьлла, тур туьйхира цо. Гарраш дуьхьала лаца ца кхьиначу жинан шаьлта буйнахь долу куьг даьккхира. Йахуога мохь белира. Чов хиллачу меттера шекъанан басахь ций туьйхира. Цийн хьожано дог керчош, бЈаьрзе хьийзара эскархой.

Болатан муш хьабкхна, ерзийра жино шен луьра чов. Дера дарделла, массо а бЈаьрг керчош, кхин а сов маса муш хьийзо дуьйлира Йахуо. Шен муьшаца цо дуьне доькьур ду аьлла, хеталора.

Палин корох арахьобжуш лаьтгачу Зубаржатан бЈаьргаш хих лешара. Къилбехъа йирзина, ойланца Субате кхойкхура цо. Захьид (отшельник) вист ца хуьлуш, дикка хан елира. Ца хезаш-м ца Јара, шен цхъа бахъана дара-кх... Эххар а мархи тЈехь Алц-Шахъаран майданна тЈе хЈоьттира иза. Цунна уллехь Ровзан а лаьтгара. И шиь, орцахдевлла маликаш санна, эвла тЈехула гуобоккхуш, хьабвзира. ТЈаккха марха, ешаш санна, дЈаелира. Ткъа Субат а, Ровзан а лаьтта доьссира – Гарипна а, Йахуона а юккъе. ТЈом сецнера. Юха а тийналла хЈоьттира Алц-Шахъарахь.

Захьид воккха стаг вара, хебаршкаяхана юьхь а йолуш. Духар а дацара «элан» – баьццара вета болу коч, мелла а малхо баса а яьккхина, коьртахь кЈайн бЈегЈиган куй. Бешерийн хьекъал гора цуьнан бЈаьргаш чохь. Жимачу дегЈахь волчу кьеначу стага хЈун гЈо дийр ду аьлла, хетар дара Субат ца везачунна. Амма Бундол – цу стагах доллург дика хууш волу, – кхеравеллера, цуьнан кьорза бЈаьргаш уьдуш дара. Дакъаделла генаш санна долчу куьйгашца сира маж хьерчо вуьйлира иза.

Захьида малхо деттина куьйгаш доЈанна лецира – цунна тЈаьхъа массо а эскархочо.

Жин доьхна хьийзара. Цхъана хЈумано, аьрхачу ойланаша сецадора иза. – Ма латта, Йахуо! Чекхбаккха хьайн болх! – мохь беттара Бундоло.

Субат доЈа дина валале цхъаь дан дезара. Ца дахь, жин лаамера дала кхерам бара. Сихха тЈоьрмиг чуьра ЖЈаьли-чЈеран ши даьЈахк схъайицира Бундоло. ТЈаккха, цхъа шабар-шибар а дина, ушь вовшахьхьабкхира. Йахуос цЈога туьйхира – «дарба» хьех кхеттачух тера дара. Бундол кьежира.

И сурт гушволу Захьид, шен балхана сихвелла, тЈамна кечлуш воллура.

Эскархошка генадовла а аьлла, жинна дуьхьалвелира воккха стаг. Цуьнан буйнахь Јаждарбецан зезаг бен, хЈума яцара. Йахуонна чЈога цаезачух тера дара иза. Саца а сецна, шен марошца хЈаваь чуийза хЈоьттира жин. Бундола даьЈахкаш хьекхайора, Субат, ког а тасабелла, горавуьйжира, тЈаккха хьаллагЈаьттира. ДегЈера ницкъ дЈаболуш, гЈеллуш вара иза. Муш хьийзош, тЈехъабдира Йахуо. КЈеззиг хан йиснера, цуо Захьид, цистина, охъавилла. Амма Субат, тЈаьххъара ницкъ гулбина, стигала велира. И лаьттинчу кхеттачу муьшо, говран рема чухЈоттал, чЈож даьккхира.

Захьидан зезагах тур хилира – малх санна кьега тур. Стиглара чувогЈушехь и тур тоьхна, жин дийкьира цо. Нийсса юккъехула дийкьи-

ра. Аре мел ю, дасатуьхира шекъа. Цуьнан тIадам боьжна меттиг кхиэх-кара, кхехкаш гIоттучу Iаьнарх сийна бода хилира. ТIаккха, букъ берзийна, дIаволавелира Захьид.

– Субат... – гIийла аз хезира букъа тIехъа.

ХIара юха ца воьрзура.

– Субат!..

– Верзахъа, Захьид, – дехар дора ГIарипа а, Зубаржата а, эскархоша а.

Стаг сецира, жимма ойлаеш а лаьттина, юхавирзира. Захьидна хаъара, кхойкхург мила ву – иза кхуьнан хилла хIусамнана Дарет яра. Кхушиннан хилла безам, хилла ца Iаш, хIинца а даг чохъ бехаш болу безам, Даретца дуьнен чуьра дIаболуш бара. Дарет – Зубаржатан а, ГIарипан а йиша – бIаьстенан Iуьйре санна, тайна стаг яра, цуьнан шовдане аз тахана гIелдинера. Зудчун бесни тIехула додуш, цIен тай санна, дуткъа, цIийн тача гира Субатна. Кийрара цIий хаьддера.

– Субат, хIун хилла вайна? – йовхарш тухуш, хаьттира Дарета.

Ткъа хила-м далатохар хиллера. Дарет кхо шо хьалха ядийнера Мисар лаьттан жинаша. Кхуьнан ницкъ а, шайн ницкъ а вовшахтоьхна, зудчух хIара жин-убар динера. Иштта дакъазаяьккхинера Дарет. Туьро екъча, гучуелира зуда. Амма цунна дага ца догIура хIумма а.

– ХIумма а ца хилла. Ког тасабелла, охьакхетта хьо. Йист ца хуьлуш, бIаьргаш къовлий, набкхетийта хьажа, – йоьжна Iуьллучу хIусамненан корта карабиллира Захьида. И ца ган ГIарип дIавирзинера.

– Субат, сан бIаьрса телхина я хьо боккъал а тишвелла, къанвелла?... – бIаьргаш хаьбдира зудчо...

Захьидна лаъара и схьаэца, цуьнца дIаваха. Куьг схьалаца мукъане а ... Амма иза меллаша хьалагIаьттира. Цуьнга нах хьоьжура, царна юккъехъ бехке нах...

– Нанас йинарг яла хьан! – шийлачу маьхьарца юьйжира Зубаржат шен йишина улле. Даретан сирла са стигала делира, аьрцнашна юккъера гIотту дох санна.

Массо а боьхна хьийзара. Ровзан а, Берс а Зубаржатна гонаха бохкура, и меттаяло гIерташ. ЙоIа цхьацца, шена хааре терра, дарбанаш леладора бецашца, хишца...

Цу хенахъ Бундол, тебна, Iарша тIера охъа а воьссина, ГIарипан букъ тIехьашха улле телара. Цуьнан тур текхаш дара, юкъ-юккъехъ саьнгарш йохуш.

Берсина гира и сурт. Кхуьнан доттагIчунна тIе гIерташ кхерам бара.

КIанта мохъ туьйхира, юх-юха а туьйхира, амма ГIарипна ца хезара. ТIаккха Берс сихонца, «ГIарип, ГIарип», – бохуш, тIеведира, мохъ бетташ нах дукха хиларна, Берсин аз ца къаьстара цунна. Кхин ойла ца еш, ешапан хьокха катобхна схьаэцна, Бундолан коьртах туьйхира Берсас. Бундол лазийра аьлча-м бакъдацара, цецваьлла, юхахъаьжира-кх:

– Хьо мичара вели? – аьлла, шен ирча куьг схьакховдийра цо.

Берсас хьокха лестабора, ГПарипе а кхойкхуш. Эххар а, мохь хезна, схъавирзира иза.

– ГПарип, ма велахь иза, ма велахь! – бохуш, дуьхьалведира Субат.

Амма ГПарип хIумма а хезачохь вацара.

Бундол вер дехкар а дохош, тур тоьхна, цуьнан корта божийра ГПарипа.

– ГПарип, сатоха дезаш хиллера ахь, – элира Захьида. – Хинца детин мухIаран ницкъ а дIабер бу хьан.

– Субат, хьайга дIаэцахьа мухIар. Дика накъост вара хIара. Ткъа Бундол... Бундол суна кIордийнера-кх... Берс, хьан декхархо ву со. Вуьззина къонах ву-кх хьо! – велавелира ГПарип. Берс воккхавевора, делахь а голаш егош-м яра...

– Хьо мичахь вара, Берс! – аьлла, дуьхьалведира Iаьрби.

Берс, буьрка буйнахь а йолуш, хьуьна юккъера аравелира.

– Ахсахьт а ду-кх хьо буьрка схъаян вахана.

– Муха ду ахсахьт?!

– Ахсахьт дацахь а, ткъа минот-м хир ю. Селхана байна тIоьрмиг а карийна хьуна, Берс?

– Вайн классера зудабераша дIалачкъийна хиллера хIара-м. Селхана кхузахь ловзуш ма дара уьш.

Ши кIант цIехьа волавелира.

Юхахьаьжча, Берсина гира ГПарип а, Ровзан а, Зубаржат а... Уьш, куй-гаш лестош, Iудикаеш бара кхуьнан.

Гочдарш

ДУГРИЧИЛОВ Мургуз

Тпаьххьарлера гІазот 1877 шарах лаьцна дийцар

III-гІа корга
(Юьхь еша «Орга» №3 2021 шо)

*Гунибан гІопехь кхиэташо. Полковникан Войно-Оранскийн омра.
Наиб Хуршилов Мохьмад доьзална тІаьхьа Магаре вобду.*

Гунибан гІопан комендантана, полковникна Войно-Оранскийна дуьненахь уггаре дукхадезарг тІеман низам, Воронцовн лармеш чуьра чагІар, Монтеस्कьен кхолларалла а яра. Низам лардарехь цунна гора шен Іер-дахаран аьтто, карьера ярехь кхиам цахиларан гІайгІанечу ойланех иза цхьана ханна паргІатвоккхура чагІаро, ткьа Монте-скьес цунна гІо дора, мукъачу хенахь къамелаш деш, шен кхетаман кІоргалла гайта. Зударий дукхабезаш волу иза, цаьрца хан яккха йишйоцчу хьелашкахь велахь а, эскаран гІуллакх дІахьочу шен дахарехь а цаьрца гІиллакх лелоран кеп ларьеш, схьавогІура, ша-шена бІарлагІанашкахь суртхІитточу зударшна хьалха ша волуш санна.

Ша деш долу муьлхха а гІуллакх доллучу тІехь леррина дІадахьаран кеп хІоттор дара полковникан амалехь. Амма, цхьана доккхачу маьІнехь гІуллакх хьалхахІоьттича, даима озалора, воха а вухий, шел лакхарчу хьаькамашна тІехьа лечкъаш, муьлхха а церан тІедиллар, цхьа а дуьхьалойоцуш, кхочуш а дора.

Амма тахана Войно-Оранский билггал кхеташ вацара хІоьттинчу хьолах. Гунибан гІопехь, цуьнан кабинет чохь, ножан ехачу стоьла хьалха хевшина Іара гарнизонера эпсарш а, наиб Хуршилов Мохьмад а.

– Господаш, – гІиллакхаш хІитторан кеп лерина лелочу стеган кепара аз ойуш, дІадоладо цо, – билггал, шуна хезна хир ду таханлерчу хиламех дерг. ХІетте а, сан шу вошахтоха дийзира, царах доьзна цхьадерш шуна ма-дарра довзийта а, вай куьйгалладечу округера, иштта областера а политикин хьал дийца.

Войно-Оранскийс еха мІара йолу цІазапІелг йовзан горгалин чІагарх чекхбоккху, тІаккха, миндар-гІанта тІехь дІа а тевжаш, цхьанаэшшарехь бекабо и.

ГІазанча чувогІу.

– Могарера салти Сысоев схьавалаве! – стенна делахь а, ши бІаьрг

а хьаббеш, омра до полковнико.

Парталчу боларехь чувогӀу Сысоев.

– Могашалла хуьлда, хьан оздалла! – гай чу а озийна, маршалла хотту цо куйггалле садукълучун озаца.

– Дийцал, салти, хӀун хиллера тӀай тӀехь! – олу цуьнга Войно-Оранскийс.

Сысоевс, бета тӀе буй буьллуш, йовхарш а тухий, ши бӀаьрг тхов тӀе хьалаберзабо.

– Иштта, тхешан тӀаролхойн тӀуллакхаш дӀахьош дара тхо. ТӀедиллина ма-хиллара. Со бутки чохь хиьна тара.

Топ цӀанъеш. Коре дӀахьаьжча – церан ахархой бу богӀуш. Стоьмаш бохьуш, иштта ма-дарра. Циггахь ас омра дира цаьрга. ТӀедиллина ма-хиллара. СхьагайтӀа, эли, документ. Ткьа цу тӀехь мухӀар дац. СхьагайтӀа, эли, хӀун ю ворданахь. Иза – цаьрга герз а, карзахалла кхуллу хӀума а тӀаттамхошна тӀе дӀа ца яхьийта. Иштта, господин поручик а тӀекхий, цаьрца девне вели. Ахархоша жимма дуьхьало йира. Кхузахь ворда а церан – харций. Кьоначу ахархочо тӀап-аьлла муцӀарх буй туьйхи цуьнан оздаллина, тӀаккха цунна тӀехий, – Сысоевс буйна туйнаш туху, поручикна буй муха туьйхира гойту, – ткьа ханна воккхаверг – суна етта волало. Эццехь вежарий а тӀекхий. Оцу хьолехь Ивана герз кхоьсси. ТӀедиллина ма-хиллара. Ткьа цуьнан оздалло, туземец велла шена ма-гиннехь, иштта со кхуза хьажий. Ша мукьаваьлча – куйггалле дуьйцур ду, бохура. Хьобга, хууш ма-хиллара, хьан оздалла. И ду-кха.

Войно-Оранский хьалагӀотту. Стоьлана гуотосий, эпсаршка хотту:

– МогӀарерчу Сысоевга хаттарш хир дуй?

Сысоевна тӀера шен даккхий, тӀаьржа бӀаьргаш тӀера ца дохуш таш волчу округан найба Хуршилов Мохьмада, вуса а лой, хотту:

– Герз карийн?

– Карране а ца карий!

– Ткьа законо дихкина кехаташ?

– Билггал ала хаац суна. Со хьалххе тӀопе вахара.

– Хьо юххехь а волуш, уш цаьргахь лехирий? – тӀаьхьакхиа тӀерта наиб.

– Со волуш, билггал, иштта дара, – Сысоев воьхна.

– Хьо цигахь волуш хӀумма а карийн?

– Ц-ца карий.

– Ахархой лета хӀунда буьйлира, ян ца мега цхьа а хӀума шаьш йохьуш ца хилча? Аьшпаш-м ца буьтту ахь?

– Далла хьалха хӀоьттича санна, – ишарца жӀара туху Сысоевс, воьхна, эпсаршка а хьобжуш.

– Ас ца хобтту хьобга, ахархоша дуьхьало мича бахьанина йира. Поручик хиллий-те шен декхарш тӀехдаьхна?

Вист ца хуьлуш а тӀийна, Хуршиловс тӀетуху:

– Дийцал ахь, ма кхиэра, поручик ван ма вац!

– И муха ду? – Сысоевс ишарца жлара туху, – эхартахъ кьинхетам хуьлда цунах.

Кхузахъ юкьавулу собарца церан къамеле ладуглуш Iаш волу Войно-Оранский:

– Господин Хуршилов, ца обшурш хоьттуш, эрна хан йойур яц вай. Нагахъ кхин цъаннен а могларерчу Сысоевга кхин хаттарш дацахъ, ас иза длавохуьйту.

– И клезиг хлуманаш, господин полковник, тоьшаллаш ду. Мел доккха зулам долу вайн эпсарийн куралла а, сонталла а гайтарех, – дуьхьало йо намба.

– Давало, – мукъа вуьту Сысоев Войно-Оранскийс, цунна тлаьхьа чоьгIа неI а тухий, дераллехъ, хIор дош къастош олуш, Хуршиловна тевеорзу:

– Куралла а, сонталла а, эскарехъ гIуллакхдаран декхарш а, уставан тIедахкарш а вовшехкъасто ца хаьа хьуна? Ас юха а дагадоуьйту хьуна: карзахаллаш цахилийтаран Iалашонца тIеман дерриге дакъош-кахъ тIедахкарш а, омранаш а ду, гIашлойн некъашкахула, новкъахула, тIеш тIехула массо кепара дуьхьалойиэ лаьмнашкарчу кIошташка герзаш, ахча, прокламацеш кхачарна.

Войно-Оранскийс, гIутакх чуьра омран кехат схьаобций, и набе дIакховдадо:

– ХIан, деша!

– Соьгахъ долуш ду и документаш, – резавоцуш, бур-бур до Хуршиловс.

– ХIетте а, дIаэца! Кхин цкъа а деша, дагахъ а латгаде, да-гахъ а лат-та-де!

– Ас дика дагахъ латгадо инарла-фельдмаршало эло Баратинскийс аьлларг: «Кавказера бахархой буьззина машаре барехъ обшурш ду, и къарийнчул тIаьхьа, мел клезиг а, ткъе пхи шо обшур ду маьрша дахар дIахIотто, – бохура цо, – оцу муьрехъ лаьмнийн юкьараллашкахъ хила ца беа гIаттам бан гIирсаш а, уьш хила бахьанаш а». Ткъа вай дийриг: бахархойн Iер-дахаран гIирсаш цахилийтар. Ткъа областехъ гIаттамна бахьанаш гуттар долуш ду...

Войно-Оранский миндар-гIанта хуу. Мотт хьобкхуш гIина диллинчу мекхийн юьхьигаш шарйой, наиб юкьахвоккху:

– Къийсамаш бан бегIийла йоцу хан хаьржина ахъ, наиб. И тIаккхахула дийр ду вай. Ткъа хIинца бакьо ло суна къамел дан.

– Бехк ма билла, – юха ца ваьлча ца волу Хуршилов, – цу хиламо чоьгIа чамбайина сан, цундела карзахваьлла со.

– Иштта! – аз ойуш, дIахьо шен къамел Войно-Оранскийс, – иштта, тIай тIехъ дов хиллачул тIаьхьа гондахьарчу ярташкара бахархоша, конвоирийн а, тутмакхийн а бедарш тIе а юьйхина, гIаролна харцкехаташ а гайтина, тIаккха тIай тIе а бевлла, гIаролхой байина...

И дерриге иштта хиьнера полковникна: Сысоев гIопе веанчул тIаьхьа

дукха хан ялале юххера лаьмнийн бахъаш тӀехь цӀерш летира. Во-ниг хилла хиларх шекваьллачу цо айкхаш дӀасахьовсийра. Цара хаам беара хиллачух лаьцна. Ткъа тӀаьхьо штабе хаам кхечира – Гергебилехь, Хвартикунехь, Дараде-Мурадехь, гондахьарчу кхечу ярташкахь а карзахаллаш хиларх лаьцна. Амма Войно-Оранскийс башха чот а ца йира хӀоьттинчу чолхечу хьолан, кхеро Ӏалашонца маситтазза яккхий тоьпаш тӀетохар тоьур ду цунна аьлла хеташ. ХӀетте а, цо эпсаршна хьалха кеп хӀиттайора чолхечу хьоло синтем байинчу, амма цуьрриг а воьхна воцчу командиран вастехь ша гайтархьама. Иштта яра цуьнан даимлера амал: дерриг тӀехдестош, хӀоьттина хьал тӀехчолхе хилар дубьцуш, шен куьйгаллина кӀел берш цу хьолах хьалхадовла некъ бан а бац бохучух тешош, шена хетарг ма-дарра ца довзуйтуш («жимма ладугӀур ду вай», «кхидӀа дерг гур вайна»), Войно-Оранскийс царна хьалха ойура шен хьекъале зиӀделларг долчу тӀеман куьйгалхочун лерам, кхидӀа дан дезарг сихха дагадогӀуш, гӀалат ца волуш, цхьаь бен боцу нийса некъ харжа хууш ша хиларх уьш тешийтархьама.

– Гунибна тӀебогӀучу массо а некъаш тӀехь дубьхалонаш еш бу гӀаттамхой. Шайн гӀаролаш ду дӀахӀиттош. Хьал мелла а холчудаьлла, вай цхьана ханна зӀе йоцуш дисна лулара тӀеман дакъошца, – полковник областан карти тӀе воьду, округан дозанашна тӀехула цӀазапӀелг хьобкху, – вай ... Левашера, Хунзахера, ГӀазгӀумкара а тӀеман дакъойх.

Полковнико соцунагӀа йо, стратеган кӀорггерчу ойланашкахь ша хилар гойтуш, тӀаккха кхидӀа а дубьцу:

– Де-дийне кийча хила деза вай гӀопана хиндолчу тӀелатарна. Хьалххе ойла а йина, дан дезарг билгал а даьккхина, бина гӀаттам хӀара хилар гуш ду.

Эпсарш вовшашка хьубьсу, амма цхьа а ца хӀутту шена хетарг ала, полковник шен къамел дина валлалц бохуш. Войно-Оранский хӀоьттинчу хьолан таллам бан волало:

– Дагестан къарийнчу берхӀитта шарахь ворхӀазза хилла гӀаттамаш. Уьш ерриге ша-шаха кхоллалора. Амма хӀинца вайна дубьхал берг хьалххе кечбина гӀаттам бу, иза шуьйра дӀаса а баьржина. Цо тесна матар ерриге а округех кхетта. Бакьду, вайн ницкъ кхечира шен хеннахь хӀорда тӀехула Туркестанера а, лаьтта тӀехула Теркан областера а боккхачу барамехь эскарш схьадало, гӀаттам дӀаболо хан мелла а яхьан, карзахбевллачийн екъаелла тобанаш цхьаьна ца кхетийта. Сан дегайовхо ю шу кхеташ хиларх, мел чӀогӀа чолхе хӀума ду и Турцица тӀом болчу муьрехь? Со дийцина вели, дехар ду хаттарш далар.

Юьхь тӀехь босбойургаш йолу къона эпсар:

– Харцдокументаш муха каракхаьчна гӀаттамхошна?

– Документаш Гергебилан юьртдас яздина, – Войно-Оранский Хуршиловна тӀевоьрзу, – кхузахь аьлча, айкхаша дийцарехь, ахь дӀахӀоттийна ву иза цу дарже. ТӀай схьалаьцначу талорхойн тобанан коьртехь хилларг а иза ву.

– Левашера а, ГлазГумкара а хезаш хГун ду? – хотту интендантан гГуллакхан хъаькамо.

– Цигара хаамаш бац. Цхъа сахът хьалха ас геланчаш бахийтина Даргински округан куьйгалхочунна полковникна Тархановна а, ГлазГумкан округан куьйгалхочунна полковникна Чемберна а, цаьрга гЮ доьхуш. Дала мукъалахь, кхана делкъале гЮ кхочур ду вайна, – жоп ло Войно-Оранскийс.

– Нагахь вайна гуо бахь, герггарчу хьесапехь мел гГаттамхо хир ву вай дуьхьало ян езарг? – юха а хьотту юьхь тГе босбуургаш евллачу эпсаро хГинцца тГамца чухахкавала кийчачу тГемалочун озаца.

– ГПунибан округера ярташ мел ю эр ду ас шуьга. Яккхийнаш итт ю: ПилитГла, СогГратГла, Чох, Ругуджа, ГПадатГла, Корода... И терахь хГор юьртара божарийн бараман юккьерчу терахьца цхъаьнатохал...

– Уьш-м эзарнаш ма хуьлу, – чГогГа шабарш до интенданто.

– ХГлаьа, дера хуьлу, – ши куьг дГасатосу Войно-Оранскийс. Амма иза синтемехь ву дагца, хГунда аьлча иза тешна ву и эзарнаш, кара хьокхий а, вабанаш а эцна, арабевлла гГаттамхой шайгахьара цхъа а кхерам болуш цахиларх, еккъа цхъана ГлазГумкахь ма ду бархГ эзар салтех эскар.

– Кхин хир дуй хаттарш?

– Дац.

– Дерригенах кхетта!

– ХГета, господин Хуршилов, тхо хььбга ладоьГна ду-кха, – мекара олу Войно-Оранскийс.

– ХГинцца ас дийца деза? – воьхна вегаво наиб.

Цуьнан моччагГалш тГедевлла, месала Гаьржа маж яьлла юьхь яхьелира, беснеш чуьйгира, цо чуозийча санна, тГома хьийзачу куьйранан суьртехь дГасадаьржина цЮцкъамаш ойланийн буламехь хьалаайделира, хьаж тГера чкьор хебаршка дохуьйтуш.

Войно-Оранский цуьнан бГаяргаш чу хььбжу, царна чуьра Гаьржаллех дГаййна йОлбаьргаш ган гГерташ, ондачу озаца хьотту:

– Меттигера бахархойн дог-ойла хууш хиларна жьопаллехь волчу ахь, хГинцца хГун эр дара?

– Соьга жоп далалур дац хГораннан а дог-ойланах, – воьхна-а олу наибо.

– Гой хьуна, – велакъежа полковник, – далалур дац! ТГаккха, хьуна хГунда хета, со хГор эпсарх а, салтичух а жоп дала декхарийлахь!

– Хььбгахь – эскар ду, ткъа соьгахь – тГехь урхалла ца дало адамийн тоба.

– Господин Хуршилов, – собарх воьхначу Войно-Оранскийн аз дуткъало, – областехь тГеман – халкъан урхалла кхоьल्लीна ду хьуна, тоба шена тГехь урхалла далуш хилийтархьама. Хьо тГеман округан хъаькаман омранаш кхочушдеш ву, ткъа хьуна муьтГлахь халкъ хила деза, стохка дуьйна коьрткомандующин омра хьуна довзийтина хилча муххале а. Турцера хаамаш ламанхошна юккьехь дГасабаржорна дуьхьал администрацин болх дГлахЮтто беца ма аьллера цо.

– Ас хИнца муха берзор бу бахархой сайн куьйгаллина кЕл? Со пайхамар ма вац! – дуьхьалойо цу хаттарша гатте хьовзийначу наибо.

– ХІаъа ткъа! Пайхамар хьо вац, – Юттаре тЕетов полковник, – пайхамарш бу хьуна, хьан кЕда амал хиларна, бахархойн дегнаш чу Еедална дуьхьалбовлар а, динан мостагІалла а даржош берш. Ас буьйцурш бу имам Шемалан вевзаш волчу кЕнтан ГЕеза-Махьмин эмиссараш.

– Кхузткъа шарахь халкъан кхетаме диллинарг дІадаккхалой хьажа хЕта, – къар ца ло Хуршилов, – имам Шемала царна делларг дІадакккхина халкъера вайн Еедало: маршо, Далла хьалха массо а цхьатерра хилар. Шемала дІадакккхина долу элийн Еедал а чІагІдина вай кхузахь, ткъа и ца хиллачохь – нуьцкъаша кочадоьллина.

– Хьо, хьоме Мохьмад, йоза-дешарна башха кІорге хьайн цахиларна, цунах кхетар вац. И бахьанехь, ас бехк ца буьллу хьуна, иштта карзахе ойланаш хьан хиларна. Цхьана хьекьалечу французо тЕечІагІдина: шаш эшийначу паччахьашна церан гІанттий, тажжий юхадІалуш хиллачу мехкашдІалецархойн догдикалла хестайо историкаша. И иштта хила дезаш хиларх хІокху дешнашца кхетадо цо: караерзийначу пачхьалкхе бохуьйтуш болу губернаторш цкъацкъа ларош ца хуьлу шайн керлачу мехкийн бахархошца, ткъа паччахь – оцу губернаторца ца ларош. Оцу пачхьалкхашкара муьлхха а карзахалла юкъарчу бохаме йоьрзур ю, цхьанхьа болу Юттабаккхам кхечунна тЕлаткъам беш хир бу. Иштта кхечу кепара а: нагахь тоьллачу монархо законехь волчу паччахьна цуьнан гІанттий, тажжий юхадерзадахь, тІаккха цунах бартахо хир ву, цо шен гІоранца цуьнан ницкъ чІагІбийр бу... Со ца гЕрта хІокху сахьта цо вуьйцург хьох ван, амма и алар ахь хьайн кхетаме диллар хьуна пайдехь хир ду бохучух хьо кхета гЕрта.

– Суна цхьаъ хаъа, – дегабааме бур-бур до Хуршиловс, – маршо, хуьлийла иза даа ялта доцуш, маршо йоцуш дуучу дуьненал Южалла мерза ю ламанхочунна. Суна хетарг – Георгиевски тІай тІамца дІалаца деза.

– И дан йиш яц, – сацам боллуш дІахьедо Войно-Оранскийс, – тахана хІор а салти мехала ву вайна, ткъа Георгиевски тІай кЕзигчу мехах схьадаккхалур дац вайга. ДагадогІий хьуна: «И тайпа кхин а цхьа толам баккхяхь, со эшна ву?». Тахана хан ца кхачна Пирран триумфан. ГІаттамхоша тІай хІилланца дІалаьцна. Зайл схьабаккха зайл оьшу. Вай а девр дац, цхьа хІилла ца лелийча.

– ХЕта, милици вовшахтаха еза. ХІинца а гІовттаза йолчу ярташ-кара хІокху шарахь милицин декхарш кхочушдаза болчийн цЕрш дІаязиййр ю ас, – шен ойла йовзуьйту наибо.

– Хьо ала гЕртарг, – ойлане боху полковнико, – божарийн мобилизаци а йина, йисинчу ярташкахь гІаттамаш хилийтар вайга сацалур ду бохург-м дац?

Хуршиловс корта таІабо.

– Дика хІума ду и-м, наиб, дика... И эскар вовшахтоьхча, тІай схьадаккха тЕелата деза бохург кхочушдан аьтто хир ма бу хьан.

– Шайчарна те герз тухур дац оцу эскаро, – дуьхьалойо Хуршиловс, – нагахь шайна ультиматум ца хIоттаяхь, уьш реза ца хилахь, хиндерг а довзуйтуш.

– И хIун ультиматум хир ю? – самойо Войно-Оранскийс.

– Ишттаниг мукъане а: нагахь и кхочуш ца дахь, дерриге а юкъараллин оханан латтанаш цаьргара схьа а даьхна, тIеман дуьхьалонан гIишлош ярна дIалур ду.

Войно-Оранский кхета, иза – тIехдика операци хир ю, иштта иза кхета, и дагаеанарг иза ша вац, ткъа, эпсарш хезаш а болуш, наибна дагаеана. Хуршиловн и кхиам лахбан сацам бо цо.

– Дика дагадеана, наиб, дика ду. Амма хъан хIилланан кхиам хир бу бохучух шек ву со. Ахь бохург шен дуккха а кхачамбацарш долуш ду... Ас гIо дийр ду хьуна цу тIехь дика кечам бан, оьшу хьехамаш а бийр бу, ткъа хIинца, – Войно-Оранский вукхарна тIевоьрзу, – кхин ца сецадо шу ас, господаш эпсарш. Со тешна Ийр ву, шух хIоранна а дан дезарг хууш хиларх. Наиб, хьо чохь саца.

Эпсарш хьалагIовтту. ГIанташ дIа а нисдой, Iудика а йой, дIабоьлху.

Войно-Оранскийс, шкаф чуьра чагIаран шиша а, кедаш а схьаоьций, дIасадутту. ПIаккха, кьурд а бой, чам кхетта, балдаш цIубдо.

– Ма-дарра аьлча, Мохьмад, со ирхкхиссавалийтира ахь. Амма со оьгIазвахна Iаш вац, хIунда аьлча кьовсуш хазахеташ ма ву со. Суна хетарехь, ши адам дерригенна тIехь цхьабарт болуш хуьлийла дац. Баккьал а, амалш а, дуьнене хьежамаш а кхоллабаларехь цхьатерра хьелаш хила деза цу шиннан, цхьанакепара хетарг дуьззина цхьаьнадогIуш хилийтарехь. Ткъа ишттаниг хуьлийла дац шалабинчарна юккьехь а. Кьовсам-бакьдерг кхолладаларан хьелаш дац, ткъа шиша кепара бакьдерг довзийтаран аьтто бу.

– Шиша кепара бакьдерг хила йиш ю ткъа? – велар оьккху Хуршиловн.

– Уьш мел дукха ду, сан хьомениг, дуьненахь адамаш долччул. ХIинца со а ву хъан бакьдерг хаа лууш. Поручико тIай тIехь лелийнарг нийса ца хета хьуна. Карзахаллаш кхуллурш бакьбан хьо гIертар-м дац и? – Войно-Оранскийс ишарца чагIар дIамала олу Хуршиловга.

– ХIаь, – найбо, кьурд а бой, бат а чIачкьайой, кад дIатотту.

– Дийцахьа, хIунда?

– Ахархочо и нийса дина, тIаьхьалонан ойла ша ца йинехь а. Суна хетарехь, адам даим а бакьду, нагахь иза шен кьонахаллин гIюьнца бакьлеран синхаамо лелош делахь.

– И иштта делахь, – кьовсало Войно-Оранский, – поручик а лара ма вогIу бакь. Иза а ма хилла ша бакь хиларан синхаамо лелош.

– Ас юьйцург стеган шен кьонахалла ю, – корта ластабо Хуршиловс, – хууш дац, хIун дийр дара поручико, цу тIай тIехь иза ша цхьаь бен ца хиллехь. Башха йоккха стогалла а ма ца оьшу, шеца салтийн взвод а йолуш, шайгахь герз доцу нах хIаллакбан... Вай тидаме эца еза кьоман амал. Ламанхочунна хуур ду, муьлхха а Iедалан лерам бан,

и лардан, нагахь санна цо цуьнан а лерам бахь.

Войно-Оранский хьалагГотту, и кьамел чекхдаьллий хоуьйтуш.

– Господин Хуршилов, хьуна хеташ дерш, уьш мел чулацаме делахь а, хЮьттинчу хьолехь вайна гЮ дийр долуш дац. Цундела гЮллакхах лаьцна дийца вайша.

– Дийца дера, – резахуьлу кIадвелла наиб.

– Хьан да халкьо лоруш стаг ву. Иштга дуй и?

Хуршилов вегаво, тIаккха, вист ца хуьлуш, корта таIабо: – Наибех цхьакIеззиг бен боцхех ма ву иза? Хьо цунна тIекхаьчча хIун дара-те? ХЮкху сахьта карзахбевллачаьрга герз цуьнга охьадиллийталур дара аьлла, хета суна. ТIаккха вай хЮкху гIурта юкьара довлалур дара.

– Ас цуьнан ойла йинера, господин полковник, – наибан аз дегадо.

– Амма и эрна ду. Хьуна ца вевза сан да. Нагахь согIратIлахой кхана гЮвттий – дада церан хьалхарчу могIаршкахь хир ву.

– Цуьнца кьамел дан хьаьжча, хIун дара-те, – юха ца волу полковник, – гIаттамхошна бегIийла болччу агIорхьа машар бийр бара вай. Суьдана хьалха и карзахаллаш кхоьллинарш бен хIуьттур бац, алахьа цуьнга.

– Эрна ду. Дас ладугIур дац соьга. Со хЮкху балха а ваийтина цо, уггар хьалха халкьан гЮллакхе хьожур ву аьлла, соьгара дош а даьккхина.

– Хаза-м ду хIара, наиб, хаза-м, – хIумма а диканиг ца хьобхучу велакьажарехь олу полковнико, кедаш а дузуш. – ХIинцалц и ца дуьйцуш хIунда Iара хьо? Со цец-м вер вац, нагахь сайна хьо кхана хЮкху гЮпан пенал арахьа гича.

– Халкьана гЮллакхдар, господин полковник, цо галдаьлларг лелийча а, магийта деза бохург дац. Сан декхар – ойла ца еш йоккхучу гЮлчах и лардар ду, и ас кхочуш а дийр ду-кха даима цIеначу даггара, – дегабаам бина жоп ло Хуршиловс.

Войно-Оранскийс даккхий синош дохуш, Хуршиловн бIаьргаш чу а хьобжуш, хотту:

– ХIета, ас хьайга бохург кхочушдалур дац аьлла хета хьуна?

– ХIаь, халахеташ делахь а, – дIа а воьрзуш, жоп ло наибо.

– ХIинца кхо сахьт дала цхьа чийрик бен ца йисна. Ахь боху нах дIаязбан мел хан оьшу хьуна? – хаа лаьа полковникна, дашочу сахьта тIе а хьобжуш.

– Уьш ас дIаязбина цIахь, Магарехь. Цхьана-шина сахьтехь ас и кехаташ схьадоху.

– Иштга делахь, ас хIинца ультиматумца геланча дIахьажаво СогIратIла. Сатасале милицин тоба вовшахтаха еза вай.

Наибан можа чалба тIехьарчийна месала куй туьллий, деха тур куйга сецош, кабинет чуьра араволу Хуршилов.

Оцу хенахь гЮпара араволу Войно-Оранскийн ома эцна воьду геланча а.

IV корта

Геза-Махьмин эмиссараш шайх Iабдурахьман волчохь хьошалгIахь. Войно-Оранскийн геланча. СагIратIлара жаммаIатан кхиэташо.

Жимачу корак чуIена маьркIажхенан шелъелла зIаьнарш, тIетесна чорда палс болу шуьйра паднар серла а йохуш. Цу тIехь, гобаккхина жайнаш охьа а дехкина, хиъна Ia дэзткъа шо хенара, кIайн маж йолу Iабдурахьман СугIури. Iабдурахьманна тIехь – махарчий йолу можа оба, коьртахь – бIегIиган кIайн куй, шена тIехь, тир йоккхуш, диллина деган сурт долуш, цу суьрта чохь яздина «АллахI» боху дош – накъашбандин тIарикъатан вирдан билгало. Шемалан хьехархочуьнгара шайх Джамалуддинера силсил схьаэцна, накъашбандин тIарикъатан шайх хилира иза.

Ерриге Малхбалехь цIеяххана Илманча, поэт, Iеламстаг-хьафиз волу Iабдурахьман СугIури халкъана юккъехь доза доццуш лераме хьехамча, адам сийлахь деш долу синмехаллаш, ерриг эвлаяаллин билгалонаш шеца йолуш, АллахIан цIеначу новкъахь билгалваьлла вара!

Шемалан идеологех цхьаь вара Iабдурахьман. КIорггера лерам бара цуьнга имаман. Цунна тоьшалла ду иштта хилам. 1842-43 шерийн Ia чекхдолуш Шемал шен бIаьхаллин накъосташца ГIазгIумкахь чIагIвелира. Цуьнца вара Iабдурахьман а. Цхьана буса оьрсийн эскарш цIеххьана тIелетира ГIазгIумкана. Сихийна тIееттачу яккхий тоьпаша Шемалан бIо, Мухьаммад-ТIахIир ал-Карахис ма-аллара, «акха варраш санна, дIабедда, дIасабаьржира». Набарш кхеттарш бен ца биснера гIопа чохь. Iеламнах Iабдурахьман, Шахмардан, Шахулав а йийсаре а лецна, Тифлисе дIахьовсийра. Цигара схьа Шемале кехат яздира Iабдурахьмана, Iеламнахах боьху мах дIабала хьебалар цо уьш дIатийсина битина бохург-м дац-те аьлла. ХIетахь Шемалан йийсарехь вара оьрсийн ши эпсар. Кехат а дешна, имама элира: «Бакъ а долуш, цхьаболчу наха соьга боху, оьрсаша оцу шина хьаькамна дуьхьал сан кIант Джамалдин схьалур ву, кхечара тIечIагIдо, царах суна дуккха ахча лур ду. Ткъа суна Iеламнах дукхабеза, церан хьекъал хиларна, оцу шинна дуьхьал сайн кIант я ахча а ца деза суна. ХIетте а, цкъачунна вай оцу лецначу Iеламнехан вешан бала бац моттийта деза».

Дукха ца Iаш, имамо ша уьш хийца резахилар дIахайитира. Паччахьан тIеман куьйгалло шина эпсарна дуьхьал цхьа Iеламстаг бен шаш лур вац элира. ТIаккха Шемала дIахайитира: суна уггар дезаш дерг АллахIан динна дуьхьалверг виэр ду. Тутмакхашна тIехь шайна луьург дойла цара, лаахь – яй чохь кхехка а бе». Паччахьан Iедал Шемала бохург ца дича ца делира.

...Iабдурахьманан дерриг цIа дуьззина жайнаш ду. Философин, логикин, астрономин, историн, географин, кхечу Iилманийн а эзарнаш шира тептарш. Шайхан зуда ПатIимат цецьюьйлур, шен библиоте-

кера дерриге жайнаш девзина ца Іаш, Іабдурахъманна уьш мичахъ, муьлхачу терхи тІехъ ду хаарх.

ХІинца доьху цо цуьнга Іаьрбийн матте гочдина Аристотелан йо- занаш схъадалар. Іабдурахъман, жайна схъадоьллий, «Политика» еша волало. Дагестанехъ синтемза хъал хиларна, иза юха а, къоналলেখъ санна, фалсафна тІевирзина. Цхъа хан яьлча, кІайчу кхакханаш тІехъ кІеда гІулчаш а йохуш, хъеший чубогІу.

– Ассаламу Іалайкум, Іабдурахъман-Хъаьжа! – некха тІе куьйгаш а дохкуш, охъатаьІа уьш.

– ВаІалайкум салам! – жоп ло шайхо, – охъаховша, хІун дохъуш даьхкина шу?

Хъеший пенаца охъаховшу.

– Сан цІе Іаббас-паша ю, – ша вовзуйту цхъамма, – со хункаро вайитина.

Іабдурахъмана, сакхволий, жайна юьстахдуьллий, паднар тІера чІижан суьлхъанаш схъаоьцу. Меллаша уьш хъийзош, кхерамца ойла йо шен воккхаволчу кІентан, вевзашволчу поэтан, Іеламчин Хъаь- жа-Мохъмадан. Шемал йийсарвинчул тІаьхъа иза Турце давахана, цигахъ шен Іилма тІедузуш а вара. Цунна цхъа бохам хилла-те?

– Схъа муха кхечи шу? – хотту шайхо.

– Хастам бу АллахІна, дика кхечи, – баркаллин озаца жоп а лой, Іаббаса шен накъостий бовзуйту: – хІорш Тинаввас, Микъис-Іали, Хъаджияв а ву, лаккхара лерамечу а, догдикачу а бусалба паччахъан тІома кІел шайн керт-ков карийна болу жІай.

– Уьстамалахъ вехаш ву сан воккхаволу кІант. Шуна вевзий иза? – хоьтту Іабдурахъмана.

– Муха ца вевза? – аз айдо Хъаджиява, – цуьнан кхаа имамах лаь- цна касыда Турцера дагестанхошна хІоранна а евза.

Шерачу Іаьрбийн маттахъ дІайоьшу:

– Со, Хъаьжа-Мохъмад, хІокху могІанца лууш ву
ХІинца сайн касыда къаьхъачу узарца дІайоло
ДаьІахкаш кегъеш, тхо охъатаІийначу денойх,
Бохамех, мел хало тхан хъега догІарх.

Танавваса, саьхъарта вахарца, кхидІа олу:

– Кхолламо тхо хІетахъ, пхерчий санна, кхуьссура,
Іад санна, баккъаш сеттош, лолলেখъ болчийн.
Тхо кІелдаьхъира, хаьрцина тархаш санна,
Хъесап цадаллал дакъазаллин Іаьржачу ницкъо.
Кхолламо къонахий шен гІакх хила хоржу,
И иштта ду, амма оьздангалла – тхуна зиэне яц.

Са ца тохалуш соцунгIа хиларе хьобжуш волу Микъис-Iали юкъя-
оьккху:

– ХIинца схьакхечи, хьем ца беш, хораме мур,
Цо тхобга схьало лоллин дIовш тоьхна кад,
Бехкбоцу тхо хIинца бехке хилла,
ЧагIар малаза тхо дахийна гIайгIанаша...

ХIаъа, ткъа! Iабдурахъман-Хъаьжас дозалла до шен кIантах. Берал-
лехь дуьйна гуш дара цуьнан нуьцкъала похIма. Атта караберзийра
Iаьрбийн а, фарсин а меттанаш, стихкхолларан говзалла тIехдика
Iамийра, къоначу шерашкахь дуьйна поьзехь вастийн шатайпаналла
а, ойланаш маьрша хилар а гайтира. Хъаьжа-Мохъмадан къамелдаран
говзалло воккха а вевора, са а гатдора ден. Муха хир-те цуьнан кхол-
лам? Луьра а, шеконе доцуш а ду исламан тIедахкарш. Амма Хъаь-
жа-Мохъмадах, ирсана, мунепакъ ца хилира, цуьнца ца хилира беса
динан назманаш кхоллархо а, мелхо а, маьлхан зIаьнарш шена чухуду
фосфор санна, цуьнан поэзи серло йохьучу исламан ницкъах юзура,
цунах шех а схьаетталора и серло. И иштта хилар Iабдурахъманна
хаъара...

– Муха деха шу хийрачу махкахь, ламанхой? – ирсечу айамехь
хобтту шайхо хьешашка.

– Дагестан дагаеъча, даге цIий хъалахьоду, – синхаамца боху Хъад-
жиявс, – цунна тIе когаш биттина, хъаьшна.

– Дагестан – Россин коган кIажох бахана жима тIулг бу, – оьгIазе,
резавоцуш, велакъежа шайх, – цунна тIе когаш бетталур бац, хъаь-
шна дIа а йоккхур яц. КIайчу паччахьо ког чIогIа тIе мел тIеIабо, цуь-
нан астагIлелхар чIагIло.

– Тхо, къуй санна, даьхкина дайн лаьтта тIе, ткъа мостагIий кху-
захь, хIусамдай санна, Iаш бу, – боху Тинавваса, – тхан Даймохк бац.

– Нагахь массара а иштта ойланаш яхь, дукха хан ялале Дагестанехь бек-
къа цхьа пурстоьпаш а, набаш а бен буьсур бац, – бехк а буьллуш, олу
шайхо. – Цкъа ладогIийша, хIинцца ас хIун дешна Аристун йозанаш тIера.

Iабдурахъмана, жайна схьа а доьллий, дIадоьшу:

– «...адам политикех доьзна хIума ду шен дIахIоттамца, шен шатай-
па дIахIоттамца, ларамза кхолладелла хьелаш бахъана а доцуш, пач-
хьалкхана юкъяхь воцуш вехарг – адамиин гIиллакх-оьздангаллехь
кхиарна тIаьхьадисина са ду я адам хилла ца Iаш, массо а агIорхъа
адамел лакхара са ду. Иза Гомера а кхайкхаво, «ша схьаваьлла тай-
па-тукхам доцуш, кхерч боцуш, адамиин гIиллакхашца, Iадаташца во-
цуш» – аларца; ишттачу адаман цIийх доьлла ду цIий Iано тIом гIаттор,
ишттаниг вуста тарло ловзаран уьн тIехь кхечу жIаьккхех дIакъастийна,
церан дар-лелорна юкъягIерта аьтто ца битинчу цхьана жIаьккхех».

Шен хьеший ГIеза-Махьмин эмиссараш хиларх кхеттачу
Iабдурахъмана (царах лаьцна дуьйцуш цунна дукха хезнера) цхьана

Галашонца дийшира царна желтойн хьекъалчин дешнаш. Оцу меттера йоза дешарца цо шаьш бакъ хилар схъадийца дезачу хьоле хИиттийра хьеший, ткъа адаман са а, амал а уггар хьалха ма-ярра гучуйолу цо шена хетарг ма-дарра охьадуьллучу хенахь.

– АллахГора, Габдурахьман, и урум дерригенна а тГехь бакъ ма вац, – тГе ца тов Габбас, – ткъа ахь хьайн махкахшна бехк буьллу?

Ткъа кхузахь бисинчу гаурех, Искандер-паччахьна чухИиттина болчу, хГун пайда болу? Даймохк дГатасар гГолехь ду, шен дин дГатосучул а.

– Шен даймехкан арен тГехь хГур хилла висар гГолехь ду, хийрачу махкахь паччахь хуьлучул, – жоп ло шайхо. – Дин – иза даймехкан цИий ду. Хийра мохк безалур бац даймахке безам болчунна. Цуьнца воьзначунна атта ду, мел хала некъ эцна воьдучунна а. Цуьнца волчунна миччахьа а карор ю хГусам а, синтем а. Амма шуна Даймахках хийра мохк хиллехь, Амсарехь а, хуьлда иза Уьстамала я Макка, шун синош синтемехь хир дац цкъа а.

Тинавваса бага гГаттайо, цунна дуьхьал цхьаь ала дагахь, амма Габбаса ишарца сацаво иза, тГаккха ша олу Габдурахьмане:

– Хьан хьекъал, шайх, Делера ду, ткъа тхан сонталла – тхан кьинош бахьанехь. Бакъ а долуш, синтемзалло а, ойланийн кьахьалло а кхоллийна тхан кхетам.

– Бу хьуна тхан Даймохк, Габдурахьман, бу, – юкьаоьккху Тинавас, – Дагестан ца езаш хилча, тхо кхуза догГур дарий?!

Габдурахьмана жоп ца ло. Тийналлехь хеза воккхачу стеган садеГар а, вовшехдеттачу чИижан суьлхьанийн тата а.

Хьешашка маршалла хоттуш, ела а кьиэжаш, ПатГимат чуйогГу. Иза йоьлла массо маьПера гуттар а Габдурахьманна тГе хьеший эхарх. ХИинца баьхкинарш а бац кхин вукхарех кьаьсташ, цундела цо кхин тамаша а ца бо царех. Шайхан зудчун карахь – дика даьккхина чай чудоьттина кедаш а, архьечу мазах буьзна пела а тГехь болу цГестан шун ду.

Чай молучу хенахь Габбаса коьртара куй охьабуьллу, обанан нуьйдарчий дГайоху, чоин кач дГахоьцу, кочара дГайоккху дарин баьцарчу тИийригна тГеоьллина кхосаболу сабаб, цергашца теш хедош.

– Турцера дуьйна схьа кхуьнца эзарнаш чаккхармаш некъ бина ас Цорехула, Гуьржийчухула, Дагестанехула, сайн сил чГогГа хГара деза а хеташ.

Амма я шахГадат, АллахГан сийлахь цГерш яц Габдурахьмана дГайоьшурш, ткъа Геза-Махьмин кхайкхам бу:

– «ХИинца гГаьттинчех хГора а гуттаренна мукъавер ву Гедална текхамаш барх, цуьнан лагта доладоккхур ду, иза вуьззина цуьнан да волуш...»

– Геза-Махьма вицвелла хГокху юккье цхьа дош яздан, – хГоранга а хьожуш чекх а ваьлла, боху шайхо.

– И муьлханиг ду? – хаа лаьа Габбасна.

– «Толам баккха». «ХГора а ХИинца гГаьттина, толам а баьккхина...» Иза цо юкьа ца яздина, тГаккха хГара, кхайкхам а боцуш, муьлхха а

берана хууш долу бакъдерг хуьлу дела.

– Шайх, – хъасталуш велахъиэжа Iаббас, – суна Геза-Махьма вевза цхьа шо хилла ца Ia. Суна хаьа, паргIатонан дуьхьа иза цхьана а хIуманна Бюкхажорбоцуш вуйла.

– Ткъа суна иза беран хенахь дуьйна вевза, – Iаббасан къамел юкхадоккху Iабдурахьмана, – амма Дагестанера дукхажюлу ярташ хIинцале а гIевттина. Кхин хIун оьшу Геза-Махьмина?

– И дистинчу хин Iовраш, шайх, цхьана хорша ерзо еза, гаураш охьуш, царах чан йийр йолу хьер хьовзийтархьама, – мекара, цуьнца цхьаьна сацам боллуш шабарш до Iаббаса, – ткъа Геза-Махьма кхуза схьакхочур ву ахь, Iабдурахьман, джихадан байракх кIел адам хьайна тIаьхьа хIоттийча.

Цецволий хьобжу Iабдурахьман шен къамелхочуьнга. ХIинца хуур ду-кха, иза кхуза стенна веана!

– Байракх кIел ца хIуттуш, марчо хьарчо хан кхачна ву со. Сайна тIаьхьа мича дига ас халкъ? Коша? Тхо долчохь паччахьан Iедал дIахIоттийна. Дукха дагестанхой императорна гIуллакхдеш бу. ХIинца дIакхайкхиначух гIазотан сийлахь тIом а боцуш, ткъа вежарийн ций Iеноран тIом хир бу.

– Цена бусалба ша верг коша ваха кийча ву-кха, шена шодмаш йобт-туьйтучул а, ша хотталхула текхавойтучул а. Ас и сайггара кхобллина дац. Ас бохург Хаджиявс, Тинавваса, Микъис, Iалис а тIечIагIдийр ду: Закаталахь хилира и, тхуна а гуш.

Цо цIерш яьхначу тешаша, АллахIах дуйнаш кхуьйлуш, тIечIагIдо Iаббаса аьлларг. Вукхо кхидIа а дуьйцу:

– Ахь дош ца алахь, шайх, халкъ ша къийсамна хьалагIоттур ду, ткъа хьан вистцахилар цара хьо шайна резавацар санна туьдур ду. ГIазот дIакхайкхадехьа! Аьлла дац ткъа: «АллахIах цатешачарна, сийдоцчарна дуьхьал джихаде гIуо, Дела цхьаь ца веш берш байа, миччахьа а хьо царна тIекхачначохь».

Ойла а йой, Iабдурахьмана олу:

– Суна хаьа, мел хала ду адамашна. ГIевттинчу ярташкара нах суна тIеобхура, ас цаьрга олура: кхетамах ма дохалаш. АллахIан совгIат хир ду царна уьш собарх ца бохорца. Хьанна хаьа, Iедало цхьацца гIоленаш яла а ма мега царна. Амма аш шайн шаьлтанаш беттанаш чу ца йохкахь, декъий лийчо хиш тоьур дац Дагестанехь. Оьрсийн ницкъан хьесап далур дац.

– Хонкар-паччахь цул а нуьцкъала ву, – тешам боллуш дIакхайкхудо Iаббаса. – Искандер-паччахь цуьнан когашка охьавужур ву, вайна кху шарахь луо а диллале.

– И иштта делахь, – гIелвелла, олу Iабдурахьмана, – гIазот Уьстамалан шайх-уль-исламе дIакхайкхадайта. Сан бакьо яц и дан.

– Ткъа Турци тIом беш ма ю Россица, шайх, кхийамца тIом беш а ю! – собарх а воьхна, аз айдо Iаббаса.

Оцу хенахь корак чу хеза ламазна кхойкхучу моллин азан. Ламаз эца оьшург йохуш чуйолу ПатИмат. Iабдурахьманна хьалха куз баржабо цо. Хьеший цIенкьахь дIахIуьтту ламазна.

Iамалш йина хIорш бевллачу хенахь, сихха чувогIу синтемах воехна Мохьмад-хьаьжа. Баьхкина хьеший а гина, цаьрга могаш-паргIат а хаьттина, дегахьа воьрзу иза:

– Вуон хаамаш бу!

– Схьадийца, со воьлла царак, – Iабдурахьман-хьаьжа хьешашна тIе воьрзу, царна Мохьмад-хьаьжа вовзуйту, – хIара сан жимахволу кIант ву.

Кьамел хедош, тийса а луш, Мохьмад-хьаьжас дега дуйцу гергебилхоша Георгиевски тIай схьалацарх а, уьш хIинца Гунибера гIюпана тIелата дагахь хиларх а, ткьа Анада-майданахь Войно-Оранскийн геланчо согIратIлахой, хьем ца беш, гергебилхошна дуйхьалбовла беа боху омра дIакхайкхорах а лаьцна.

– И ца дахь, вайгара латтанаш схьадохур ду, – доккха садоккхуш, халачу хьоле хIоьттинчу стеган ахшабаршца олу цо.

Хьеший вовшашка хьуйсу.

Iабдурахьмана балдаш меттахьхьедо, схьагарехь, шабаршца доIа деш. КIелдIахула цуьнга а хьоьжуш, Iаббаса олу:

– И хир ду-кха тIаккха вежарша вовшийн байар.

– Вовшийн цIийлахь хIаллакбан гIерта дагестанхой, – боху Тинавас.

– АллахI резаволуш хIума дуй-те, цхьана динехь болчара, хьераевллачу чангIалкхаша санна, вовшийн кьамкьаргаш цестар? – хотту Миткьис-Iалис.

– Кьинош мел деба, шайтIанан луур хуьлу. Гаурийн ямартIлонаша жоьжахати ю шайна кечьеш, – аз ойу Хьаджиявс.

– Кьинойх лаьцна дерг эрна дуйцу аш, – юкьахбоху уьш Мохьмад-Хьаьжас, – Дагестанехь цкьа а ца хилла вежарша вежарий байар, хир а дац.

– Далла бу хастам! КхидIа хIун хир ду ткьа? – хаа лаьа Микьис-Iалина.

– КхидIа? КхидIа Меликов вогIур ву. Олхазарийн бенаш санна, ярташ йохор ю цо, – боху Iаббаса. – Нагахь Шура гIопера а, Кумухера а салтий багIахь, андалалхой цхьаьнакхета аьтто боцуш буьсур бу.

– Гергебилхой тIай тIера дIабахалур бацара-те, цаьрга кьамел дича? – хоьтту дега Мохьмад-хьаьжас.

Iштта а, вуьшта а гергебилхоша, хIуьу хиларх, герз охьадуьллур дац, – жоп ло Iабдурахьмана, – уьш хууш ма бу, кьинхетам шайна хир боцийла. Ткьа наха хIун боху, Мохьмад-хьаьжа?

– Цара хьох дагавала вайитина со, уьш вайн цIенна юххехь хьоьжуш Iаш бу.

Ойла еш а Iай, Iабдурахьмана омра до кIанте:

– ЖаммаIат а, тайпанийн векалш а схьакхайкха.

Мохьмад-хъаьжа дIавоьду. Iаббаса, цунна тIаьхъа а хьожуш, хозу-
ьйтуш, ойланаш йо:

– СогIратIлахой дуьхьалбовлахь – мегебхой кьарлур бу, мегебхой
дуьхьалбовлахь – ругIудахой кьарлур бу... хIета а, вета а цхьамма
омра кхочушдийр ду, ткъа кьарцабеллачара шайн латта атта дIалур
дац. Ций ца Iанош доьрзур дац.

– Iожалла тIеэца доьгIнехь, – боху Тинавваса, – мостагIчун карах
валар гIолехь ду, вешин карах кхелхачул.

– Дерриг халкъ хIаллакьхилча а хIумма а дац, хIокху хьелашкахь
дехачул а! – тIечIагIдо Iаббаса, коьллийн кепехь дIасадахана шен
цIоцкъамаш леррина тIеттIа а гулдеш.

– Ткъа хьо вуй кийча массарал хьалха Iожалла тIеэца? – хотту
Iабдурахьмана. – Масал гайтал ахь, хьуо бакь хиларх тешна велахь,
массарна а гуш, хьайн дахар дIалол хIета.

Шайн цхьаьнакхетарехь дуьххьара хьобжу шайх Iабдурахьман шен
хьешашка оьгIазлонца, ткъа вукхара ца хьулдо шайн хазахетар, леч-
къа ца деш гойту шайна цIий Iано лаар, и хиларе кхайкхамаш а бо
цуьнга, Iабдурахьмане, гIелдина, гIора иэшийна, хаддаза хиллачу
тIемаша цIе-кIур байина халкъ гIазотана гIаттаде бохуш.

XIаьа ткъа, халкъ! Иза дуьхьало еш а дац, дерригенан ницкъ кхочуш
а ду, жин санна. Жинан санна ницкъ бу цуьнан: тIехнуьцкъала гIепаш
лаьттаца дIашарьян, тIехлекха, тIехьисбаьхъа гIаланаш дIахIитто а.
Диканиг кхуллу цо я зулам – и дозуш ду, кара чиркх а лаьцна, цунна
тIехь урхалла деш волчух.

Ахсахьт дIадаьллачул тIаьхъа чу адамаш догIу. Царна хьалхабевлла
бу лераме согIратIлахой – АстагI Пирил, Хурш-Нурмохьмад а, наибан
Хуршилов Мохьмадан да. Уьш пенан бохаллехь охьаховшу. НеIарш
йиллина йитина. Арахь гуш бу шайхан цIенна гуобина дуккха нах.

– Соьгара хIун хаза лаьара шуна? – тийначу озехь хотту
Iабдурахьмана.

ХьалагIотту Хурш – лекха, пхенаш тIедевлла, хIинца а дегIехь
ницкъ болу воккха стаг, гIазотан тIаьххьарлера сахьт тIехIотталц Ше-
мална юххехь хиллачу цуьнан кIеззигчу бIаьн накьостех цхьаь ву иза.

Хурш – цунна елла цIе ю. Шемала аьлла и цунах. Нурмохьма-
да чIогIа дозалла дора цу цIарах. Цкъа мурдийн бIо ломан дукь
тIехула схьабогIуш, динан дуьрста лаьцна вогIу Нурмохьмад, тхино
тIадийначу баца тIехь ког а шершина, башха легIана йоцчу басахула
чукерчинера. «ХIинца а хьалхе ду тIамна чухахкавала», – забар йира
Шемала. «Хуршум ана», – бехкал а вахана вела а кьежаш, жоп де-
лира наiba. «ХIун дер хIета, хIинца дуьйна ас Хурш эр ду-кха хьох»,
– элира имамо. ХIетахь дуьйна и цуьнан шолгIа цIе хилла лийлира.
Цул сов, цуьнан кIанта Мохьмада Хуршилов боху фамили тIеийцира.

Нурмохьмадан кIентан Мохьмадан йоI Хадижат Iабдурахьманан
кIантехь Мохьмад-хъаьжехь марехь яра. Оцу захалонца гергарло

чІагІдинера СогІратІлахь уггаре лерамечу шина доьзало. Хуршана гуттар а гІо хуьлура шен керлачу гергарчу стагера, амма хІинца цунна, говза тур тохархо а, цкъа а къарлурвоцчу гІазотан тІеман бІаьхочунна, шайхан озехь резавацаран билгалонаш хааелира, цундела цо сихо йира цуьнгахъара шена гІо хир долуш дерг дІаала.

– Мохьмад-хъаьжас хилларг дийцирий хьобга? – хотту Хурша, сирачу месалчу цІоцкъамаш кІелдІахула цуьнга а хьобжуш.

– Дийцира, – парггІат жоп ло шайхо.

– Гергебилхошна дуьхьал оха герз айбахь, и нийса хир дуй?

– ХІан-хІа.

– Тхешан латганаш оха Іедална дІалахь, нийса хир дуй?

– ХІан-хІа, – хьалха санна, парггІат жоп ло Іабдурахьмана.

– Диснарг цхъаь бен дац – гІазот! – дегайовхонца доккха садоккху Хурша.

И ойла тов дукхахболчарна. Карзахе аьзнаш хеза:

– ГІазот!

– Вовшийн цІий Іанадойтур дац вай!

– Цхъа кана латта а дІалур дац!

Іаббаса леррина ладоьгІу цаьрга, шайхана тІера бІаьрг дІа ца боккхуш. Іабдурахьмана куьг хъалаойбу. Нехан аьзнаш дІатобь.

Іабдурахьман яххъашка хьобжу. Къаналло а, чохь бода хиларо а новкъарлойо цунна, амма адамийн меттахцахьеро а, бистцахиларо а гІо до цунна, хІинца мел сирла бІаьрг болчу Іовдална гушдолчул а дукха ган. Іабдурахьман цІеххъана кхийтира, хІинца халкъ кхетамо меттиг битинчу дераллехь ойла ца еш а, сихаллехь а деш долчунна кийча хиларх.

– Ас шуьга хойтту, нах: ас гІазот дІа ца кхайкхадахь, хІун дийр ду аш? – тІевоьрзу иза царна.

Берриге вовшашка хъуьйсу, белшаш сеттош. ГІаддайна, корта дІаса а хьийзош, Хуршас жоп ло:

– Тхо... иштта хирг хиларх тхо ца теша!

– Ас шуна дуьйцур ду Мухьаммад-пайхамаран, Делера саламаршалла хуьлда цунна, кхаа хъехамах лаьцна, – олу Іабдурахьмана. – Цкъа цуьнан невцо Іела-асхъаба хайттира цуьнга: «Сайн Делах тешар чІагІдархъама, ницкъаш стенна тІеберзо беза ас?» – «Динна тІе а хаий, и ша саццалц, дІахахка», – жоп делира Мухьаммада. Іела-асхъаб новкъаваьлла. ЦІеххъана цуьнан дин, кхерабелла, сецна. ДІасахъаьжначу Іела-асхъабана некъа тІехь лаьхъа гина. Цо цунна шед тоьхна, амма лаьхъа ша болчул а шозза боккха хилла. ШозлагІа а тоьхна Іела-асхъаба – тІаккха лаьхъа цуьнан динал лакха хъалаайабелла. Ткъа цо кхозлагІа шена тоьхча, Іаламат боккха хилла дІахІоьттина лаьхъа «шуш» дан боьлла, бере дІакхалла кечлуш. Іела-асхъаба цуьнан коьрта тІе куьг хъаькхна. ЦІеххъана лаьхъанах лаьттан нІаьна хилла, и меллаша бацала дІатекхна.

Цецваьлла Іела-асхъаб, шен дин лаьллина, кхидІа а новкъа ваьлла.

Юха а сечна дин. ХИнца, жІаблин гІалх а хезна, дІасахъаьжначу Іела-асхъабана дахкадоллу зуд гина, некъан шораллехъ дІадижна, тап-аьлла Іаш. Динара охъа а воьссина, жІаблина тІе а вахана, ладоьгІча, иза кхетта гІалх дийраш цуьнан кийрара, хІинца а дуьнен тІе довлза долу кІезий хиларх...

Цецваьлла, кхидІа а лаьллина Іела-асхъаба дин. КхоазлагІа йок-кхачу хъеха хъалха сечна иза. Цу чу ваханчу Іела-асхъабана хиьна и хъуьжар хилар. МуІалим пена тІе цхъа хъаьркаш язеш вара, ткъа кортош тилкхаздевлла мутаІеламаш уьш шайн тептарш тІе схъаяздеш бара. «ХІара хІун Іилма ду?» – хъьттира Іела-асхъаба, амма жоп ца хезира, хІунда аьлча мутаІеламашна мотт бицбеллера.

Хъеха чурьа араваьлла Іела-асхъаб, шен динна нуьйр а тиллина, юханехъа хахкавелла, Пайхамар волчу, «И хІун лаьхъа бара?» – хъьттира цо... «Иза – тІевогІуш волу мостагІ ву. Иза ницкъаца эшалур вац, хІилланций, хъаставаларций бен цунах кІелхъарвермвац», – жоп делла Пайхамаро. «Уьш хІун кІезий дара?» «Уьш – тІейогІу тІаьхьенаш ю. Шаьш дуьнен тІе а довлале, гІалх а деш, чукхиссалур ду уьш бакъдинехъ болчарна». «И хІун Іилма дара ткъа?» «И тІейогІучу заманан Іилма ду. Цо адамаш сонтадохур ду, уьш вовших дІа а къестор ду», – элира Пайхамаро. Іабдурахъман соцу, нахана цу хъадисан маьІнин ойла ян хан юьтуш.

– ХІинца кхочушхуьлуш берг хъалхара хъехам бу, – чІогІа олу цо, – лаьхъанна тІекхъаьчча, Іела-асхъаба диннарг дан деза вай а.

– Амма Іела-асхъаба ша тІе ма-кхеччи ма ца хъаькхна цунна тІе куьг. ХІета вайн а йиш ю-кха цкъа хъалха мостагІчунна тоха? – ала карийра синтембоцчу Хуршана.

– Кхоллабийн тептар тІехъ яздинчул сов хІума ала йиш яц сан, – боху шайхо. – Нагахъ шу тІом бан лууш хилар цІеначу, озьдачу оьгІазалло кхоьллинехъ – и Аллахан лаам бу, тІаккха шу цу лаамна кІел хир ду, сан лаамна а доцуш. БерхІитта шо хъалха дІаяйра Шемала латийначу гІазотан байракхан алу.

Суна хаьа, мел хала шераш дара уьш. ДегІастанхоша къуьйсура шайн дахар тодаларехъа, шайн дин а, Даймохк а ларбеш, керла гІазот а ца доьхура, цо шеца Южалла йохъуш хилар шайна хаарна. Ткъа со нийса хир вуй-те, нагахъ санна ас, сагІратІлахойн латтанаш Іедало дІадаьхча, уьш лардан берриге дагестанхошна гІазот кхайкхийча?! Цул а яккхий халонаш ма хъегна дуккха юкъараллаша а. ХІораннан декхар – шен ков-керт ларъяр ду...

– ТІом ца беш тхешан латтанаш оха дІалур дац, – мелла а синтем хилла боху Хурша, – тхешан метта тІом бе ца боху оха цхъаьнгге а. Амма хІокху хаттарна жоп лохъа, Іабдурахъман-Хъаьжа: сан кІант Мохъмад наибан даржехъ паччахъан гІуллакхехъ ву, и массарна а хаьа. ХІета, ахъ гІазот ца кхайкхадахъ, иза цигахъ вуьсур ву, – Гунибехъа корта тосу Хурша, – кхана тІамехъ ас иза виэн а тарло. Къа

хъанна тЕдужур ду?

– И къа, Хурш, я хъуна а, я суна а тЕдужур дац, – цуърриг а ца ву-хуш, жоп ло шайхо, – КъорІанахъ аьлла ма ду адамашна юкъа хъагІяржочарех: «Царна догІу таІзар уьш байар ду», – аьлла.

– Со теша кІантах, иза вайца хир ву, – ойлане вахана, билггал тешна а воцуш, олу Хуршас, тІаккха, шен шеконаш ша охъатийсича санна, мохъ туху: – Ткъа вукхарна хІун дан деза? Паччахъ волчохъ гІуллакхдеш болчарна? Кхана шайгара герзаш цара хъанна ойур ду? Шайн динехъ болчарна я халкъана ницкъбечарна? – и хьох дозуш ду, Іабдурахъман-Хъаьжа. Ахъ дош лой царах? ХІан-хІа. Ткъа гІазот дІакхайкхоро уьш вайна тЕ балор бу, нагахъ уьш бакъ бусалбанаш белахъ. И ца дахъ, вайна дуьхьал тІом бийр бу цара, шайн байракх а, кхайкхам а боцчу талорхошна дуьхьал санна.

– Дуьненахъ, – жоп ло шайхо, – цхъаболчара шайггара кхайкхамаш кхуллу, ткъа вуьш цу кхайкхамийн дуьхъа кхелха. Хьалхарчара шаьш баьччанаш лору, ткъа шолгІачара шаьш – турпалхой. Амма уьш а, вуьш а бІаьрзе бу. «Адамаш хьобга хийцалур дац, ахъ хъайн амалш хийццалц», – аьлла ду жайнашкахъ. Цундела, дахар дикачу агІор хийцархъама, хІора а цІанвала гІорта веза къинойх, вон амалш а йита еза.

И бу-кх, Пайхамаро, АллахІера салам-маршалла хуьлда цунна, вайна бина коьрта, цхъаь бен боцу а нийса хъехам! Тахана паччахъна гІуллакхдеш болчех жоп соьга далалур дац, иштта шух цхъаннех а дала дош дац сан, хІунда аьлча вай дерриге а ду къинош долуш.

ЦІа чуьра буламечу тийналлехъ хеза адамийн карзахе садеІар, цара идадо вовшийн бІаьргаш чу хъажар, ткъа неІарал арахъа хеза карзахе аьзнаш – арахъарчарна тІекхачош Іабдурахъманан дешнаш ду уьш. Цо бохучунна дуьхьалвала цхъа а хІуттур вац. Цунах чІогІа дика кхета Іаббас. Цо куьг хъалаойбу.

– Іабдурахъман-Хъаьжа, вистхила бакъо лохъа суна!

– Схъадийца, – доккха садоккху шайхо, – хІара Іаббас ву, Геза-Махъма волчуьра Хонкарара веана иза вайна тЕ.

– ХІаь, со Геза-Махъма волчуьра веана, – тІечІагІдо Іаббаса, хъарчийна кехат дІадостий, и дІаса а лестош, мохъ туху цо, кортошна тІехула а хьобжуш, – цо шуьга кхайкхам бо, дагестанхой, иза шух теша, иза теша аш вайн лаьмнийн сий дойуьйтург цахиларх, бакъонан тІам тЕ дІахІитта кхойкху цо шу. Шун яхъашка хъаьжча, суна го Шемалан кІант галваьлла цахилар. Цо дехар дира шуьга дІаалар, исламан паччахъо шех тешийна доккха эскар ду, и цо кхуза схъа а далор ду, Турцис толам мабаьккхинехъ Россина тІехъ. Ткъа и кестта хир ду, мелла а сиха. Карсехъ оьрсийн эскар дерриге хІаллакдина, даккхийчу дарашца юхадолуш ду и. Шемалан цІарах дуьненна тІехъ урхалладар АллахІа тЕдиллина йолу нуьцкъала пачхьалкх шуна паргІато яккха гІо дийр долуш ю.

Іаббас, жима са а даьІна, хІаваь чу а озна, шайхана тЕ воьрзу:

– Лаккхара лерамечу Іабдурахъман-Хъаьжас бешна Геза-Махъмин кхайкхам, амма иза ца хІуттура гІазот дІакхайкхо, цІий Іанорах кхоьруш, халкъ хІаллакдарх кхоьруш. Иза бакъ а вара. Амма селхана хиллачо кхечу кепара ойла йойтур ю цуьнга. ХІинца со шуьга ала воллург цхъанне а къайле хила йиш яц...

Адамаша самояр шабаршка доьрзу, ткъа хаам бовзаре ладогІар дегайовхоне хуьлу. Іаббас, леррина синтемах воха гІерташ, даккхий синош доху суртхІоттош, шайхана улле охъахуу, тІаккха кІадвеллачу хъехамчин гІоргІделлачу озаца, тешарца дІахоуьйту:

– Дукха хан яра оха гІаттам кечбеш болу. Кумухехъ милицин декхарш кхочушдеш болчу дагестанхойн бархІ эзар стагах лаьтта бІо, ткъа иштта кхечу ярташкахъ а ницкъбархошний, ямартхошний дуьхьал герз ойбур ду. Ротмистр Фатали-бек а, штабс-капитан Іабдулмеджид а хаам кхачаре хъуьйсус Іа, шайн куьйгаллина кІел берш гІазотан байракха кІел бига. ТІаккха гІаттамах дІакхетар бу кхечу кІошташкара а, юкъараллашкара а бахархой, керла эзарнаш бІаьхой гІовттур бу джихадана. Дош хъоьга ду, шайх. Халкъ ладоьгІна Іа. Алийша, нах, шаьш маьрша хила лаьий шуна? Вайн дайша шайл тІаьхъа вайна дитина сийлахъ масалш! Вай дицдан ца деза истори таррашца язъеш хилар!

Буламе, синтемза тийналла иккхира, маьІ-маьІера аьзнаш, воьшашца морзахдуьйлуш, цхъаь вукхул чІагІлуш, эххар а цхъана даше доьрзу: «ГІазот!»

Іабдурахъмана синтемехъ тергалдо и синхаамийн кхехкар, тІаккха, шен дагахъ Іаббас говза хабарча хилар билгал а доккхуш, цо олу:

– ДІадаханчо хъоьху вайна, истори язъяр дукха хъолахъ зуламхоса дагалоцуш хилар, ткъа и кхочушйо ойла ца еш араевллачу тобанаша... Хъекъалх талхарца а доцуш, ткъа кхетамца цхъаьнакхета, тІаккха бен халкъ хилла дисалур дац шу.

Техъ шеддаш долчу Іасанна тІе а тийжаш, хІусаман цІенкъа юккъе сехъаволу АстагІ Пирил.

– Іабдурахъман-Хъаьжин дешнаш, ла ца дугІуш, лергашна тІехтилийтар – иза еккъа цхъа сонталла ю, и ша-шен хІаллакдар ду, и зулам ду, – дешнаш кхуьссу цо.

Шайхо тІаьхъара аьллачу дешнаша юьхъІаьржахІоттийначу Іаббаса, цунна дуьхьало ян а ца хІоьгтина, и АстагІ Пирилна тІехъ акха сацам бира:

– КІиллочун къамел тергалцадар къилахъ дац. Цундела, кхидІа ца дийцича а волу хъо.

Пирилан юьхъ тІера бос бов. Хъалха а кхевдий, жоп ло цо:

– Хъайн цІахъ хІунда ца бо ахъ тІом, турпалхо?! Со бІонбаьчча хилла хъуна Шемалан, хІетахъ хъо мотт бийца Іемина а воцчу хенахъ,

АстагІ Пирила массаьрга а бІаьргтуху, тІаккха кхидІа а дуьйцу: – Суна тІаьхъашха хІун хабарш дуьйцу, со хууш ву. Цхъаццаверг шек ву сан къонахаллах а, яхъ хиларх а. Ас шуьга боху: со ямартхо а, кІилло

а вац. Тлом бечу далахь, сан тайпанан зударша муьлхха а тайпанан божаршачул алсам дакъалоцур ду цигахь. Шу машаре кхайкхарца со шуна диканиг лууш вара, амма, хIара къамелаш хиллачул тIаьхьа, вай хьовсур а ду-кха, вайх ямартхо а, кIилло а муьлха ву...

ЦIа чу таттало Iали-Мохьмад. Сихвелла, мотт а тийсалуш, шега схьаоьцу цо къамел:

– Уггаре доккха зулам – иза кIиллолла ю... Суна иштта хета... Со гIазотехьа ву... Вай билггал толам боккхур бу. Иштта Геза-Махьмас а дош ло вайна гIо дан. Иштта дуй и, Хурш? Ахь хIун олу? Хьо вист хIунда ца хуьлу? Хьан кIантах дозуш а ду дуккха. Цо гIо дийр дуй вайна?

Хурш вегаво, шен цIе хезча.

– Ас сайн дагахь дерг дIааьлла; Мохьмад вайца хир ву. Амма хIинца тIаьхьара дош соьгахь дац. Iабдурахьман-хьаьжа, тхо дерриге хьоьга ладоьгIна Iаш ду-кха, – собар а кхачийна, боху цо шайхе.

Юха а цIа чохь, кешнашкахь санна, тийналла дIахIутту. Зевне а, тIеязьелла а.

Махкахоша тIаме кхайкхархочун декхар шена тIететтаро догдохийначу Iабдурахьман-Хьаьжас хотту цаьрга:

– Шуна хIетте а, тIом беза-кха?

– ХIинца цунах хьалхадовлалур дац, – массеран а метта жоп ло Хурша.

– Ас хьанах тешо деза-те шу? – Iотгарца хотту шайхо.

– Мацах цкъа со Шемалан наиб вара, – олу Хурша, – суна дийца оьшуш дац, и муха имам вара. Ткъа тахана цуьнга нийсса волуш цхьа стаг бен ца вевза суна. Иза хьо ву, Iабдурахьман-Хьаьжа!

– Шемал деккъа шен сица нуьцкъала хилла ца Iара, – цавашаре велакъежа шайх, – шен дегIаца а вара иза иштта. Ткъа со – тишвелла къена стаг. Шуна хьалха а ваьлла, шу тIаме дигаран метта, со шун баккъашна тIехьа лечкъар ву. Дош дац и.

– Кхиверг цхьа а имам хила къобал ца во ас, – иза тIетан хьийза-во Хурша, – нагахь хьо халкъана хьалхавалахь, вайн толамах шеко цхьаннен а хир яц, тIаккха вайн ницкъ шозза совбер бу.

– Вайн толамах шеко йолуш цхьаь хилахь, иза со ву шуна, – дуьхьа-лойо Iабдурахьмана, – гIаттам шуьга ца айийта бакьо яц сан. Кхолламийн тептар тIехь дIаяздина ду и муха дIадоьрзур ду, вайна и хуур а ду. Кхечу кепара и чекхдала йиш яра я яцара – и вайна хаа оьшуш дац...

Iабдурахьман-Хьаьжас цIехьхана къамел сацадо. Цхьа а кхеташ вац, дерриге аьллий цо шен дагахь дерг я кхидIа ша аьндолчун ойла еш ву иза. Массо а вовшашка хьоьжу, юх-юха а хобтту вовшашка, собарх боьхна, шайхе дIахьуьйсу. Эххар а цо кхидIа а дуьйцу:

– Нагахь ас гIазот дIакхайкхадахь, имам сан кIант хила веза.

Мохьмад-хьаьжа хьалаоьккху, тIетекхна богIуш лаьхьа болуш санна, амма дас, ишарца омра деш, охьахаавой, кхетава иза:

– АллахIана амалт хир ву иза соьгара. Нагахь со, аш бохург а дина,

Делан лаамна дуьхьалваьллехь, сан кІант кхалхарца таІзар дийр ду Цо, ткъа кІантана совгІат дийр ду бакъдинехъа къийсамехъ Іожаллица. ТІаккха аш герз охъадуьллур ду, лаьхъанна коьртах куьг хъакхархъама. И шаьш дийр ду алий, дош ло суна!

ТІаьххъара дешнаш шайхо мохъ тоьххана олу...

Махехъ лестачу дийттийн гІаша санна, гІовгІа йоккху наха, цу кепара, дагахъ а доцуш, хъекъале сацам тІеэцча, царна изъхъ хета воккхачу стагах, шена тІера сел деза сагІа доьху гІуллакх цо тІелацарна, баккъал а цъхана а кепара харц боцу шен дозадоцу халкъе безам къаночо гайтарна.

– Дош ло оха! – хъаьсарте мохъ болу Хуршан.

– Дош ло оха!

– Дош ло оха!

– Сийлахъ-Везачу Делан лаам кхочушхуьлийла! – тийна шабарш до Іабдурахъмана, – гІазот

Ас имам дІакхайкхаво сайн кІант Мохъмад-хъаьжа!

Къаночун къорам бІаьрхийн тІадам цуьнан бІаьрчюьшна тІера охъабужий, хебаршлахъ къайлаболу, йокъано дакъийначу лаьттан дотІунашкахъ догІанан тІадам санна.

– Ткъа хІинца со маьждиге дІавига, – олу цо, – истихара дан декхарийлахъ ву со.

Ларвеш, шатайпана лаккхарчу лерамца, сийдарца, дийна байракх санна, дІахъош ву Іабдурахъман СогІратІлан урамашкахула. БІеннаш адамийн тобанаш, сихъелла, тІаьхъауьду цунна.

Царна хІинца а ца хъара, Чохна юххерчу Холоб ирзу тІехъ лаьт-таш долу паччахъан тІеман дакъош, Чохский Махач коьртехъ волчу ламанхойн милицех дІа а кхетта, Георгиевски тІай долчу агІорхъа схъадогІуш хилар. Луьра тІом бара бан безаш.

Шайхан Іабдурахъманан цІа чохъ кхиэташо хиллачул тІаьхъа жаммаІат, динан дай а, СогІратІлара берриге божарий а, «шайн кхерчашна паргІато» езархойн а, «къийсамехъ жигаралла гайтаре» кхайкхочийн а шайн-шайна хетарг хоуьйтуш, шина тобане бекъабеллачул тІаьхъа, БингІор цІе йолчу боьлаке бахара. Цигахъ салтийн жима туп яра. Уьш хІаллакбинчул тІаьхъа ши бІе бІаьхойх йолу тоба Анада-майдана юхаеара. Цигахъ хІинцале а карзахаллаш марсаевллера; цъхаболу лераме нах, шайхо Іабдурахъмана тІеэцна сацам болуш-шехъ, хуьлуш долчунна дуьхьалбевллера. Амма дукхахболчийн сацам бахъанехъ гІаттамхойн дар-лелор къобалдан дийзира церан.

Цкъа дуьххъара гІаттамна тІехъ куьйгалладар тІедиллира Шемалан цІеяххана наиб хиллачу Кибит-Махъмин вешина ТІилитІлара МуртузІелина. Иза, хъем ца беш, схъавеанера СогІратІла шен кІантаца Джаватханаца цъхаьна, лаьмнийн даккъаш тІехъ хаамбаран цІерийн серлонаш ма-гиннехъ. Шемала цкъа аьллера: «Нагахъ санна мацца а Дагестанехъ тІом эккхяхъ – и дІаболийнарш ТІилитІлахъ лахалаш». И дуьззина тІечІагІдора МуртузІелин а, Джаватханан а дог-ойлано.

Имамий, цуьнан кхиэташой, наибаш а, векалш а тIечIагIбар тIехдаздар, совнаха хIуманаш доцуш, чекхдаьккхира, амма кхидIа кхочушдандезарг вовшахтохар леррина дIадаьхьира. Массо ярташкий, юкьараллашкий кхайкхамаш язбира: «Шемал йийсарвинчу заманых дуйна, – бохура цу тIехь, – вай чIогIачу аьчкан гурано ледна, лоллехь ницкьбар нуьцкьала ду. Вай леш лору, вайна тIе боккха мохь а биллина, вайга ца лалун текхамаш бойту. Маршо дIакхойкхуш ю. Шуна гуш дац ткьа, нагахь вайх муьлххачо а округан урхаллин гIуллакххочуьнга церан Iедалехь маршалла ца хаттахь, царна хьалха коьртара куй дIа ца баккхяхь, и миска, амма кура озда набахте дIавуьгу, цунна гIуда туху, цул а доьхнарг ду – вирана санна, шодмаш егта...».

И прокломацеш дIа мел кхайкхочохь оьгIазлонан цIе летара олалло а, бакьонаш дIаяхаро а дакьийначу дегнех. Осаллина муьтIахь хиларехь дегайовхо яйинчарна и карайора карзахаллехь. «Маршо, совгIат санна, луш яц – цуьнгахьа лета деза, и тIамца бен яккхалуш яц». И ойланаш дегнаш чу йийшайора хIора а сатийсамца вехачунна кхин некь карош цахиларо.

Хурш, Iали-Мохьмад а, Бобьха Хьаджи а, мозийша санна, сагатдеш, шен лере цуьнан кIантах лаьцна хабарш дуйцуш волчу, тIаьхьараваккхалур воцийла хууш, эххар а резахилира цунна тIаьхьа Магаре ваха веза цара бахарна, иза ша схьаваллалц а ца Iаш, хIунда аьлча и шиь шеквара цуьнан кьонахаллах а, дешан да хиларх а, цундела хьелаш наибан оздачу Iалашонашна дуйхьал дерза тарлора, иза шен вежарех а, цхьана динехь болчех а дIакхетарехь, цунна герзаца гIо эша а тарлуш ду, бохура цу шимма. Хурш, шена ца луьушехь, дIавоьдура имаман резиденцера. Цига схьаоьхура ворхI кIоштара бIаьхой – Анцросора, Унхара, Tлебелера, БугIунера, Tлелара, TIумара, Ташера а. Ша юхаверзалц кхиэташо дIататтахьара аьлла, имама дехар а дина, Магарехьа дин дIахаькхира цо.

Культурин дахар

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза

**КЪИНХЪЕГАМО ИСБАЪХЪАЛЛИН А,
МЕТТАН А ДОЪ ЦА ДОЙТУ**

Адамах адам дийриг – гиллакх ду, ткъа адамах халкъ дийриг мотт бу. Вайн дахар тодийриг, хаздийриг ийман, гиллакхаш, нохчийн Iадаташ ламасташ ду. Уьш ларлур дац, нагахь къоначарна ца довзийтахь, ца хъехахь, царна марздеш, цIийх а, тIамарх а ца долиятахь. Уьш церан синойх дIаийна хила деза. Иза иштта хир ду, нагахь уьш шайца долчара шайн масалшца даржадахь.

Адамийн дахарехь мехала, коьрта бу къинхъегам, къинхетам.

XIунда аьлча, къахьобгучу адамехь алсамо хир бу къинхетам, кхиамаш а. Муьлхха а хIума кхиорехь а, даржорехь а коьрта бу къинхъегам.

Хьалха вайн дай-наноша лелийнарг, кхиййнарг, хIинца вайн дахарехь ледара дерг карла а доккхуш, юхаметтахIотто Iалашо йолуш къахъегар вайна тIехь ду. Тахана хуьучул а хууш дацара селхана. Хуур а дацара, вайх дог лозуш, кханенан ойла а йеш, диканиг, хазаниг, исбаъхъаниг даржо, кхио Iалашо йолуш вайн нах бацахъара. Вайн дахаран цхьа мур хала бар бахъанехь, дуккха а зен хиллера вайн махкана а, халкъана а. Кхечу къаьмнаша шайн исбаъхъаллин хазна кхиочу муьрехь, вайниг доьза йайнера. Лула-кулара къаьмнаш, вайн дерг шайн ду бохуш, мехаллаш, хазнаш дIасайизо дуьйладелча, дагна а, синна а эшам, чов хуьлура. «Вайн къоман синмехаллаш, исбаъхъаллин корматаллаш, говзаллаш, иллеш, эшарш, мукъамаш гулбар, вовшахтохар хъан, маца дийр ду-те?» – хаттаро садуура. Делан къинхетамца вайн къаношкахь ларделла вайн къоман изс. Ламастех, говзаллах цхьадерг хьахо лаам бара сан. Хаза ламаст ду белхи бар. Белхеш тайп-тайпана хилла. Масала: асаран белхи, поппаран белхи, тIаргIа къажбе белхи, хьаьжкIийн белхи... Муьлхха а гIуллакх деш (накъосталла эшнначохь) гIоьнна богIуш хилла нах. Масех белхи хилла, зударий мехкарий бен хила йиш йоцуш. Царах бу истангаш деш, тIаргIа бато вовшахтуху белхи. Истангаш хIинца хьалха санна деш цахиларна, и белхин кеп юкъара дIаяьлла лара мегар ду.

Бакъду, тIаьхьарчухенахь цхьайолчуметтигашкахь юхаметтахIоттийна истангаш дар. И корматалла, говзалла юхаденьяр бахъанехь дуккха а

шира дешнаш карладевлла, бецийн, беснийн цѣршца цхъаьна. Тайп-тайпана басарш стенах, муха деш хилла а хии. Халкъан дахар-Іерах, говзаллех боьзна бу цуьнан мотт. Мотт дийна латториг, кхиориг а халкъ ду, шен амал, корматаллаш, говзаллаш, башхалла ларйеш мел ду. Уьш ларйар, мотт кхиор вайна тѣхь ду.

Говзаллех доьзна хІунда ду меттан хьал? – аьлла, хаттар кхоллада тарло. Масала: Истанг – тІаргІа а батийна, бина маша бу. Цундела олу «машанан мачаш». БІегІиг – иза истангах схъахадийна (коган кепехь) кийсак ю. Когаш шел ца балийта, мачаш чу йохку уьш. Уггар а йуткъа хадийна йаьккхинчу кийсаках аса олуш хилла. Цунах милт йеш хилла. ПхьегІаш къагош, овкъарла хьокхуш хилла.

Тахана вайна цкъа а оьшур йац, йан а йац аьлла хеташ йолу говзалла оьшуш карайо вайна. Ахь пусар деччул до хьан пусар а. Тахана ахь вайн вешан мехкан а, меттан а сий ца дича, дайша йитина хазна лорурш хуьлий вайх? Дера ца хуьлу! Мотт, халкъ, дин лардеш, баьхна вайн дай. Цундела ларделла къам, нохчалла.

«Юьртахь пхьалгІа, чарх, хьера а йацахь, юрт юрт йац», – олуш хилла вайн дайша.

Хьерахь ахьар, цу, дама а доккхуш хилла. ПхьалгІа говзачу стеган кертахь хуьлуш хилла. Аьчкан, дечиган пхьераш хьалха заманахь дукха хилла вайн махкахь. Цаьрца доьзначу дешнех тахана мелла а кІезга пай-даоьцу вай вешан къамелехь. Масала: дечиган пхьалгІа, дечиган пхьар, дечиган пхьола... аьчк-пхьалгІа, аьчк-пхьар, нуьйжа, варзап, левси (левсе кховса)... Маттана гІело йо цхъайолу говзаллаш йийцаро.

Иштта шайн куьйгаговзаллица билгалбевлла, гІарабевлла говза зударий а хуьлуш хилла йарташкахь. Масала: бедарш тоьгуш, кетарш, йургІанаш, гоьнаш истангаш деш а.

Халахеташ делахь а, истангаш дан хууш говзанчаш боцуш мур беара вайн дахарехь. И говзалла кхио а, яржо а Іалашо йолу нах гучубевлира. Дала кхиамаш совбохийла церан! Царах цхъаь ю Ойсхарара Ильясовн цІарахчу исбаьхьаллин ишколан хьехархо Абдулхамидова Малкан, Сольжа-ГІалара Ш. Эдилсултановн цІарахчу Культурин цІийнан («Искра мастера») кружокан куьйгалхо, хьехархо Макалова Хеда. Тѣкхуьучу чкъурана цара йовзуйтучу исбаьхьаллин говзаллин мах хадийна а вер вац. Делахь а кхин а кІезиг дац кхио, довзийта, даржо дезарг а оцу говзаллица доьзнарг.

Тахана динарг кхана хир ду вайна. Къаьсттина мехкаршна Іамош кхио еза говзалла. Дахар-Іерехь оьшу дукха хІуманаш яло тІаргІанаш. Масала: тІергІан йургІанаш, гоьнаш, гІайбеш. ЙургІа деш, кІеда, боца тІаргІа лелош хилла. Гоь йузуш, морса, мокха, кІайн, Іаьржа а тІаргІа лелош хилла. ЙургІана чу 2 кийлий 200 грамм тІаргІа буьллу, гоьна чу 4-6 кийла. ТІаргІанаш лаьцна дийца дукха ду, хІунда аьлча дуккха а пайдаэца йиш ю цунах. Масала, хьалха заманахь истангаш деш хилла.

Уьш кьорза а, цхьана басахь а хуьлуш хилла. Мескир-эвлара яхархочо дийцира тхуна: «Сан нанас цхьана басахь долу кегий истангаш деш хилла. Ламаз деш лелош хилла уьш. «Ламаз-истанг» олуш хилла цунах. Базаран де кхачале 8-10 деш хилла цо уьш. Дикка дакъа а далаза долу дохка дахьора, уьш дIа а духкий, базарара ца а йоглуш хилла иза». Кхин цхьа хIума а довзийтира цо тхуна: «вуйжу чобь, цийнан дас билгал а йоккхий, боца чо болу тIаргIа а эбеш биначу поппарца хьохура, Iай йовхо чуьра ара ца йалийта, аьхка йовхо чу а ца йайита. Боца чо болу тIаргIа муха гулбора оццул дукха? – аьлла, хаьттича, цо жоп делира: «ЙургIанаш, истангаш дечара гулбора. Оьший хиъча, вовшашна лора», – аьлла. Дика беташ, ца беташ а хуьлу тIаргIа аьлла, дийцира цо: «БIаьста лергина тIаргIа дика бета, гурахь лергина тIаргIа морса лаьтта, цундела йургIанашна буьту, ткьа важа – истангаш дан, маша бан а четаршна те таса.

Истангана тIаргIа муха кечбан беза? – аьлла, ас шега хаьттича, иштта жоп делира...

«Уггар хьалха тIаргIа самса а баьккхина, нехех, баьIашех цIанбо. ТIаргIа ной чу а буьллий цхьабосса те мела хи дутту. Хи маситгазза хуьйцу. ТIаргIа дукха чIогIа вовшаш а ца хьекхош, меллаша хьобь. ЦIанбелча, меллаша Iовда а Iовдуш, баржа а беш, бакьабалийта охьабуьллу, бакьабаллалц сих-сиха харца а хорцуш. ТIаргIа куьйга къажбо, цул тIаьхьа ахарха а боккхуш, нисбеш, охьабуьллу. Истанг далла гулбелча, и батабо. Датийна истанг хьарча а дой, те шаршу а хьарчайой, дIа а хIотгадой, буьйса йоккхуйту цуьнга. Датаран барам кхочушхилла баьлча, и дитта а дуьттий (хи цIандаллалц) дакъадала махе охьадуьллу. Даькьаделла даьллачул тIаьхьа, хьайна хазахета бустаман тIамар йуьллу цунна те хь. Сурт диллина даьллачул тIаьхьа, бустам чуьра боккху. Чуьра схьаэцна тIамар цхьана басахь, ткьа ша кхечу басахь басар до. Басар деш леладо (кхехкаш лаьтташе хь) довха хи. Кийча басар хих иэдо. Басар даллалц кхехкийна мутт, кхехкачуьра схьаобций, литта а луьттий, тIамар басар чу а йуьллий, цхьа-ши буьйса йоккхуйту, сих-сиха харца а хорцуш. Басарна кечдечу мутганах туьха а, кьонза а туху. Туьха – басаран чIагIонна, кьонза – басар дика дIаэйти а, кIаддалийта а. Басарш динчул тIаьхьа, хIора а дакъа махехь даькьадолуьйту. Цул тIаьхьа, уьш хила ма-деззара чучча а дохий, кегийра маха а боккхуш, шина а агIор тоьгу. Цхьана агIор, бакье къастош, чимчаргIа тоьгу, дукха хьолахь, кIайн бос болу. Гуо берзош, гуобоккхий кIадин кийсак тоьгу. Харцхьа агIор, пенах дIаолла, туьйдаргаш тоьгу. Йа гуобоккхий йуцу, тир йоккхуш, стоммачу эхангаца. Йа хазаллина дехьий-сехьий чечакх йоккху. Харжам хьогахь бу».

«Истанг – уьстагIан тIергIах бина маша бу, – аьлла долиьра шен къамел Забарис, – Иза тайп-тайпанчу барамехь хуьлу – жима а доккха а. Аннех йинчу йоккхачу стоьла те хь, зударий, мехкарий гуобоккхий дIа а хIуьттий, цхьабосса датадо истангана кечдеш долу машанан доккха

дакъа. Цуьнан стоммалла хъайна оьшшург йо. Куьйгана хаало истанган стоммалла. ТергІан басахь: кІайн, мокха, Іаьржа а истангаш дора. Уьш, дукха хьолахь, лаьтта таса дора. Дечиг-маьнги тІе, иштта четарш деш, царна тІе таса а дора оха аьлла, дийцира цо. Къорза истангаш чохь, баьрчче пенах тоха дора. Къорза истанг деш къа дукха хьеге дезарна, уьш дукха ца дора, ши-кхоь бен, бохура Забарис. Басарех дерг шега хаьттича, цо иштта дийцира: «Шекъанан бос гІундалгІех бора. ТаьІна-можа бос – бочабІарийн чкъоьргех, бІара баттара долучу хенахь, уьш лахъайой. Мокха-баьццара бос – бочабІарийн чкъор йа чІенигаш кхехкайой. Динбергех, хъаьрмикан орамах, ткъа иштта ниттех а басарш дора. Таьхъарчу хенахь, дукха хьолахь кийча басарш оьцура, йа месаш басарйеш долу (гІина) басарш леладора». Дерриге а дага ца дагІахь а, дуккха а мехала хІуманаш довзийтира тхуна Забарис. Ша дина истанг, аьхна йургІа а, иштта хьалха зударша дина кортали а гайтира тхуна цо. «Дуккха а говза нах бара хьалха. ЙургІанаш а, гоьнаш а охуш зударий бара. Истангаш деш йоІ, зуда йоцуш керт-ков дан а дацара. Къахьоьгурш дукха бара, малонча наггахь верг бен вацара аьлла, чІагІдан мегар дара», – элира Забарис.

БочабІарийн чкъоьргех дина басар: таьІна-мокха, можа-мокха, сирла-можа (кІайчу тІаргІина дина басар)

Мокха (коричневая шерсть) тІаргІа – цхъана басахь, мокха-таьІна басар хуьлу.

БочабІарийн чкъоьргех до и, бІараш баттарадовлучу хенахь. БочабІарийн чкъоьргаш баьццара, стоммий лахъайо. Уьш боккхачу яй чу а йохкий (3,4,5 кийла чкъоьргаш, хъайн гІирсе хъаьжжина) тІе хи дутту. Ши кийла чкъоьргашна – 3 литр хи. ГІийлачу цІерана тІехь и кхоьхкуьйту, сих-сиха пийсикца кега а йеш. Кхехка йолайелча, хин барам а ларбеш, дукха охьалахделлехь, жимма тІе а дуттий, кега а дой, басар цхъана сахьтехь кхоьхкуьйту. Цул тІаьхъа, яй цІерана тІера охъа а буьллий, басар луйтту. Луйттург кегийра хила деза, басарца нехаш, кхийолу хІума а чекх ца йалийта. И басар довха а долуш, цу чу батийна тІергІан маша буьллу. Басаран мутт машина тІехула хила деза. Басар кхоччуш хилла даллалц и цу чохь буьту, маша херца а хоьрцуш. Цхъаволчо цхъа-ши буьйса а йоккхуйту. Басар таьІна, сирла йа беса дезаре хъаьжжина, хуьлуш бу и лаам. Басарна кечдинчу муттанах туьха, къонца а туху, чІагІонна а, басар дІаэйти а, бос цхъатерра хилийта а. Басарх боьлла, бос кхоччуш эцна баьлла аьлла хетахь, и маша схъа а оьций, мелачу хих а боккхий, малхе бакъабала шерачу метте охъа а буьллий, бакъаболуьйту.

(ТІаьхье хир ю)

Гулма

Гадаев Мохьмад-Салахьан дахар

Белалова Малика 3-чу курсан филологин факультетан магистрант, Нохчийн пачхьалкхан хьехархойн университет, Соьлжа-Гала

Килабова Марет фил. Илм. кандидат, доцент, Нохчийн пачхьалкхан хьехархойн университет, Соьлжа-Гала.

Статьяхь дуьйцу Гадаев Мохьмад-Салахьан дахарх а, кхоллараллех.

ПохIме поэт, прозаик Гадаев Мохьмад-Салахь вина 1909 шеран декабрехь Нажин-юьртан Кюштарчу Чуьрч-Ирзехь. Циггахь, ша винчу Чуьрч-Ирзехь, 1972 шарахь дIа а кхелхина Мохьмад-Салахь. Шена Дала делла дуьне-Галам, некъаш (Чуьрч-Ирзе – Нажин-юрт – Нохчийчоь – Къилбаседа Кавказ – Юккьера Ази) мел йоккха хало-харцо тIехIоттарх, адамаллех ца вухуш гездина Мохьмад-Салахьа. Са маьрша адам хилла Гадаев. И са дукха тIехмаьрша хилийтар дихкинчу пачхьалкхан системин хьадалчийн бIаьрг тIе а хIоьгтина, ша дуьненахь яьккхинчу 63 шарах 30 шо гергга хан набахтешкахь текхна цо. Дахаро шена хьалха хIитточу тайп-тайпанчу чолхечу хаттаршна жьопаш льохуш, халкъан кхетам, дуьнене болу хьежамаш толлуш, исбаьхьаллин хазна кхиош, беркате къахьегна Мохьмад-Салахьа.

Iамийна, теллина, гочийна дуккха а къаьмнийн исбаьхьаллин говзарш. Шен талламех пайдаоьцуш кхийна цо нохчийн поэзи.

Гадаев М-С. оьмаро чулаьцна, кхолламна кхаьчна зама вайн халкъан исторехь хала а, къиза а хилла: Дуьненан ши тIом (1914 – 1918; 1939 – 1945) революци (1917), социализман гIуданаш – коллективизаци, индустриализаци (1920 – 1940), нохчийн халкъ махкахдаккхар (1944) ... шен махка юхадеанчул тIаьхьа халкъан кхетамна, маттанна, гIиллакх-оьздангаллина, амална бина вон тIелаткъамаш. Халкъах къацахетачийн тоба жима ца хилла, цуьнан декъашхойн Iалашо еккъа цъаь хилла: халкъ шен маттах, гIиллакхех, орамах дIахадор. И мелдерг ган а, лан а доккха собар оьшура къоман кхолламан, кханенан ойла ечу нохчочунна. Ойла ечарах, оцу ойланаша са карзахдаьккхинчарах халкъан а, мехкан а дуьхьа къахьега нигат динчарах вара Мохьмад-Салахь. Дог бIаьрзенаш, «къарбелла», заманца йогIу говзарш а язъеш бехаш бара. Мохьмад-Салахь санначарна хала дара собаре хила, харцонца тарбала, цунна кIелсовца. Олуш хеза: «М-С. Гадаев декъаза кхоллам болуш адам хилла». ХIан-хIа, Мохьмад-Салахь шен даго ма-хьоьхху, шена ма-хетта ваьхна. «Ас, со», – бохуш, хьалха а лелхаш, хьалхе яьккха а ца гIерташ, моттаргIанашций,

хИлланаший ца ваьхна и, ткъа доцург ду а ца бохуш, хетарг хета а хеташ, луург лаа а лууш ваьхна. И синан дакъазалла яц, и ирс ду. Ма-луьу, ма-хетта махкана хьанала, халкъана пайдехьа дахарехь чекхвала хьекъал а, доьналла а тоььначу адамна хьанал ду ирс. Вуьшта, шадоллу луург, хетарг кхочушхилла хIара маьлхан дуьне (Мохьмад-Салахьан амал ма-ярра гойту нохчийн поэто Бисултанов Аптис шен стихотворенехь) диьна, дIавахнарг мила ву?

Баркалле, комаьрша а адам хилла Мохьмад-Салахь. Цунна и синна пайден дуйла шен хеннахь хиьна: «Ял йоцуш вирзинарг, лар йоцуш вов» [1, 17]. Шен бIаьргашна гинарг, лергашна хезнарг, дагна Iаьткъинарг исбаьхьаллин кхетамах чекх а даьккхина, халкъера мел дерг, халкъана доккха-деза бIаьрла совгIат а дина, юхадерзийна цуо:

«Хьегарах барз хуьлуш хилча, вайшинчух – лам хир бара [1, 40]; Шеконе диллинарг шеллуш ду хьуна [1, 53]; КIайн дуьне дерриг а ваьшшиннан хетта [1, 38]; Моз санна марзло и орцара гIов [1, 21]; Дехха садиттира вай хIара де ца дезаш [3, 166]; Ша мал ца далийтичьхана, мел доккха вон ловш хIума ю хьуна хIара адаман дог» [1,201] и. дI. кх. а.

Башхаллин лакхенаш хьахийча, уггар хьалхарниг: са дуткъа хиларал сов, цу хенан халкъан кхетаман дукъ тIера лан ма-торру догцIена хилар. Iовжавар...

Вилхи со...

Кхевссина,

Эхь-бехк дицделла –

Моттазниг хIоттаро Iовжавина [1,43].

Сург

Елха хьо, испанхойн нана,

Елха хьо,

Хийла сург лайна шайн латта а тIадош.

Со а воьлху, // Шун лаьтто къона цIий цIубдеш,

Шелвинчу хьан кIентан, // ДегIан сург дайна [1, 36]

Кхузахь кхин а ала догIу. И халкъан цхьадолу «хьомсарш» лоьруш, тIейогIу йолчу ханна аьлла, М-С. Гадаевс бIаьргаш болчунна галла, хьекъал долчунна кхеттал, шен тексташкахь къада а дина, дитинарш а ду. М-С. Гадаевс дешан маьIнина, куц-кепа тIехь хаддаза хьегначу къинах, цуьнан меттан шатайпаналло, кхолларалло, философин лехамийн мехалло, цуьнан хьуьнарша, доьналло кхоллараллин адаманна дикачу агIор биначу тIеIаткъаман лаккхара мах а хадош, тешшош яздина «Цен-Берд» книгин дешахьалхенехь поэташа Шайхиев Iалвадис, Рашидов Шаида [1, 3-10]. Изза теманаш тIеюьзна шен эссехь Тутуев Висамис [6, 131 – 141], Дадашев Райкома [2, 40-45]; Илманан-галламан белхашкахь Цуруев Шерипа [2, 16-27], Бурчаев Хьаьлима [2, 27- 39] дI. кх. а.

Кхоллараллин коьрта теманаш – Даймохк, Iалам, безам. Харцонан, къызаллин эрчо, церан дахарна дуьхьала хилар.

Завриев МаИдуллас шен «В поисках художественного метода» книгех билгалдоккху: «Личностан проблемаш – дахаран, хенан, цхьаллин маИна огуш нохчийн поэзех хилла Гадаев Мохьмад-Салахь ... Нохчийн поэзех къоначу поэтийн тIаьхье тахана бен (XX-чу бIешеран 90-гIа шераш – И. Л.) ца йолаелла Гадаевс шен кхоллараллехь хIиттийна а, аьгна а и хаттарш шена хьалха хIитто» [5, 66].

Рацио – эмоцио. Дог – кхетам, синхаам – оила, поэзи – бакьдерг и би-нарни оппозицеш, ца хила йишйоцу оппозицеш ю муьлххачу а исбаьхьал-лин текстан хьаьрмахь. Гадаев М.-С. исбаьхьаллин (къасттина, поэзин) тексташкахь и оппозицеш доза ца тохалуш чIогIа чуччайина ю. Масала:

Чурт санна, лаьтта со//ГIум-Азин арахь,
Тянь-Шанан лаьмнашка// бIарг тоьхча, кийрахь
Генарчу Даймехкан//сурт хIоттало,
Малхбузе мел хьийжи//дог Iийжадо.
Малх, буза бегийна,//регIа лахбелча,
Суйре а, даш санна,// сайна язьелча,
Ойлане дарц даьлла, со араваьлча,
Даймахке вуссу со, я АллахI-Дела! [3, 165].

Кхузахь, «лаьтта со ГIум-Азин Арахь» документальни информаци ю. Амма «чурт санна лаьтта со» – беккъа-цIена синхаам бу. Текст йоьшучунна ондда тIеIаткъам беш болу синхаам. Иштта лаьттарг я велла а, я дийна а воцуш, Iадийна, «чурт санна» воIавелла, метгах а ца волуш, лаьтташ нисло. Оцу стихехь дуьйцург вайна дика девза, вайн къоман изехь, Мохьмад-Салахьа дуьйцу чурт санна, гIайгIанна, сингаттамца и лаьтта дела. Поэто юьйцург, вайн халкъ махках а даьккхина, тIебазбеллачу баланаша, сингаттамаша халкъан синош Iадийна, дахьийна мур бу. М.-С. Гадаев, шен кхечу исбаьхьаллин говзаршкахь санна, кхузахь а атта дац хаамийн гIат мичахь чекхдолу я долало, синхааман гIат мичахь долало я чекхдолу аьлла, доза тоха.

Иштта, «Малх... регIа лахбелча» – хааман гIат. «Ойлане дарц даьлла со араваьлча, Даймахке вуссу со, я АллахI-Дела!» – синхааман, даредаран, сатийсаман гIат. Амма цу шина гIаттан доза хетаран хьесапехь бен къасталур дац вайга. Иза а – стихан контекстан гIоьнца а бен. Ткъа стихан турпалхо – автор – XIора сарахь-буса Даймахке вуссу. Иза еккъа авторан фантази ю ала, тахана хала ду. XIунда аьлча, вайна тIаьххьарчу шерашкахь гучудевлла, цIеяьханчу Iилманчаша даре а деш, цхьадолчу адамийн башха хьуьнарш. Масала, телепортаци [4, 789].

Амма и фантази бен ца хилча а, гучудолург хIун ду? Дера ду, адаман маьршачу сица къовсадала кху дуьненахь, ша Делан боцург, кхин ницкъ цахилар. Ша виначу махка ван Дажало шена кхин маьрша некъ ца битча, автор гIенакхольлах (я гIаннабаршлахь, я ши бIаьрг а хьаббой, оила-нехь) кхочий а, цIа кхочуш хилла. Иштта кхаьчна а цIа кхачалуш ца хилча, и кхин дIа лела а лур вацара я вахалур а вацара. Авторан даггахь берш

хІетахь кІезиг ца хилла махках даьккхинчу халкъалахь. Дуйцург кхечу хьолехь хиллехьара, вайн халкъ хІинца а ГІум-Азин гІамаршлахь лелаш хир дара, цхьана хенахь шен цІарах цІе лелийна мохк болчу агІор гІийла бІаьрг а кхерстош.

Автор, лааман тІома ийа а луш, хІоразза а Даймахке вуьссу. Шена суьй-ре «даш санна... язълча», са бІарзлой. (Щехъана А. Пушкинан «Кавказ подо мною. Один в вышине...» дешнаш дагатосу – И. Л.). Автор лаьтта вуьссу... Цуьнан лаьттавоьсар а шен маьІна долуш ду. Уггар а хьалха ша «Бераллехь хьийзинчу даккъашка вуссий», цул тІаьхьа гонаха дІасахьежа хІутту и.

Стихан хронотопехь [7, 234-407] а хаало бинарни оппозици: авторо лаамза битина хилла Даймохккий, махка юхавоьссича, цунна гушдолу сурттий изн, цхьаьнадан ца туьгу. Даймохк тохарлераниг бац: шерашкахь цуьнан бІаьрг боьлларг бац и:

Тезетахь техкаш го // вайн бошмаш, хьаннаш,
 ГІайгІанех юьзна го // тогІенаш, Іаннаш,
 Дайн кешнаш доьхначохь, // упханийн аннаш,
 Хьулдан да воцуш го, // Я АллахІ-Дела! [3, 165-166].

Стихан авторо информацийн да а ша ву, боху, гушдерг Іеткъарг а ша ву, боху: «лаьтта со, ...вуссу со, ...хьоьжу со, ... тІаккха со». Стихан автор а, турпалхо а цхьаь. Стихан текстехь цкъа бен ца аьлла «вайн» боху дук-халлин терахьехь цІерметдош «вайн бошмаш, хьаннаш». Поэтан и «со» орцадаха ца Іеминчу стеган амалера ду аьлла, хетало. ТІехІоьттинарг лан Іеминчу, Іамийначу адаман амал хаало цуьнан «со» бахарца. Жатташкахь ца леллачу (ца лелачу) аьрзунаш амал ю и. Гадаевна «Даймохк» боху дош а беккъа «Даймохк» а хилла ца Іа. И цуьнан дахаран концепци (концепт) ю: са а, пха а, вижар-гІаттар, доьлу са – Даймохк цуьнан шадерриге а ду.

Шена гинарг, лайнарг авторо вайна доьзуйту вуон, Іовжаме, сингаттаме, гІайгІане маьІна долчу дешнашца, метафоршца, дустаршца: бошмаш, хьаннаш «тезетахь техкаш», «шовданах... дай боцуш мийла», «чурт санна», «каш санна шийла», «сов ирча» и. дІ. кх. а.

Стихан жанр билгалъяккхар а аттачу дац. Кхузахь нохчийн доІанан, леткъаман, назманан мукъамаш хеза.

ДоІанан билгало: ворхІ строфах пхеа строфан чаккхенехь Деле кхайкхар – «Я АллахІ-Дела!» – вайн маттахь дІахІоьттина, чІагІделла даьллачу дезачу дешнийн цхьанакхетар хилар. ДоІанехь Деле дехар хуьлу. Стихехь и дехар подтекстехь лач бен ца хаало. Ма-дарра аьлча-м, я Аллах-Дела! бохург а, Деле кхайкхар санна, Деле дехар а ду.

Леткъаман – къа-бала балхор, долу хьал ма-дарра доьзийтар, эькха доллу дог дастархьама. Амма хиламна, хІара ву аьлла, цІарца бехкевеш цхьа а (я тоба, я акха ницкъ) вац.

ТІаьхьара а – назманан билгалонаш а ю кхузахь.

Вуьшта, цхъа а жанр вай ца хъехийча а, авторо ша ма-аллара, и стих «кийрара мохь-цIогIа» ду. Кхин тоха са а ца хилла, бохамо Iадийначу адамман мохь-цIогIа. «Даймахке сатийсар» стихах, шеко йоццуш, йобзна ю Гадаевн кхоллараллехь уггар тоьлла стих «Цен-Берд».

Тема цхъаь ю аллал, хьалхарчу стихан лорах (я цхъана хоршахь) кхоллаелла стих ю «Цен-Берд». И ши стих, цкъа шена хезча, цкъа ешча, дагца къобал а йина, тIеэчна халкъо. Тема цхъаь хетахь а, башхаллаш а ю цушинна юккъехь. «Цен-Бердан» автор-турпалхо хаьал сапаргIат ву кхузахь. ХIора моIа аьлча санна, кицанан хотIе бирзина. Хъежамаш – суфийн философин лакхарчу тIеган тIера хъежамаш бу [8]: «Уьйрашна вицвелчахь, Далла а вицлой» [1, 17]. Стихан хьуца а хаало, юха а, тIаккха а, автор шен Даймахке кхача маьрша цахилар. Амма и тешна ву, ша ца кхачахь а, ша весет дийриш даймахке, Цен-Берде кхочург хиларх:

«ГIеллой Iаш хетало безна и мохк... Даим со хъегначу Цен-Берде гIой, цуьнга бIаьрг тохалаш» [1, 17]. Кху стихан хIора дешан тIамарх а йина, хаалуш берг – «Хъажал хьо, билггал хIорш ду хьуна цуо кхийдочу синхаамна теш хIуьтту дешнаш», – аллал, цкъа а хъекъале литталурбоцу Гадаев Мохьмад-Салахьан шен махке, халкъе болу безам а, лерам а бу. Амма авторо, коьрта бина, уггар а хьалха баьккхинарг – Делаца, цуо шена беллачу кхолламца болу лерам бу.

Гадаев Мохьмад-Салахьан исбаьхьаллин ойланийн, синан а дуьне вай хIинц-хIинций бен талла а, маьIна дан а дубьлалуш дац. Цу декъехь хIинцалц бан безаш дукхе-дукха Илманан-талламан болх бу. Оцу къайлехь хилла хазнаш схьакарош. Цу Ипалашонца бинчу талламаша Гадаев Мохьмад-Салахьан кхоллараллин хIинцалц евзаш ца хилла исбаьхьа мехаллаш, хазнаш а гучуйохур ю.

Литература

1. Мухьмад-Селахь Гадаев. Цен-Берд. – Сольжа-ГIала, 2005.
2. Бурчаев Хъаьлим. Даймехкан илланча // Орга, 2009 (II).
3. Нохчийн поэзин антологи / Антология чеченской поэзии. – М.: НО БКФ «Солнце», 2003.
4. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.
5. Завриев М. А.-А. В поисках художественного метода. – Грозный, 1988.
6. Тутуев Висами. Щечу-Бердан мукъам. Эссе // Орга, 1992 (2).
7. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975.
8. Суфии: Восхождение к истине. – М.: Эксмо, 2009.

**Мамакаев Ёарбин кхоллараллехь
Даймехкан а, безаман а тема**

Ахаева Амина 3-чу курсан филологин факультетан магистрант, Нохчийн пачхьалкхан хьехархойн университет, Соьлжа-Г'ала

Хазуева Барет фил. Илм. кандидат, доцент, Нохчийн пачхьалкхан хьехархойн университет, Соьлжа-Г'ала.

Хокху статьяьхь йовзуйту, нохчийн къоман дуьхьа ваха, къахьега а маьрша хан хиллехь, шен говзарш Г'алашъян, яржо а ларийнехь, вайн литература, культура, кхиорна юкъя кхин йоккха хазна йилла таронаш хилла волчу Г'араваьллачу поэтан, прозаикан Мамакаев Ёарбин кхоллараллехь безаман лирико д'алоцуш йолу меттиг.

Мамакаев Ёарбин кхоллараллехь коьртаниг, йоккха меттиг д'алоцург лирически поэзи ю. 1940 – 1950 шерашкахьлерчу нохчийн литературехь ц'еяьххана поэт-лирик вара иза. Амма цо прозехь а, драматургехь а язйина мехала произведенеш. Иза автор ву дийцарийн, очеркийн, повестан, пьесийн.

Мамакаев Ёарби вина 1918-чу шеран 2-чу декабрехь Теркайистерчу Лаха-Неврехь халкъан хьехархочун Шамсуддин доьзалехь. Ёарбин да Шамсуддин дикка дешна хилла. Цо чекхъяьккхина Соьлжа-Г'алара ламанхойн школа, цул т'аьхьа Тифлисехь хьехархойн семинари а. Шамсуддин Геран х'усамехь дуккха а книгаш хилла. Жимчохь Ёемина Ёарбина деша а, яздан а. Берахь дуьйна книгашца уьйр йолуш кхиьна к'ант.

Россера схьабанчу революцин боламо юкъяозийна Ёарбин да Шамсуддин. Хьуьнар долуш стаг хилла иза. Пачхьалкхан жобпаллин декхарш кхочушдеш, Теркан округан чрезвычайни комиссар лаьттина иза. Граждански т'амехь партизанийн тобанна коьртехь а волуш, б'аьхаллин хьуьнарш гайтина цо. Амма 1921-чу шарахь, к'ело а йина, вийна Шамсуддин а, цуьнан ваша Юсуп а. Царах лаьцна Ёарбис т'аьхьа яздийр ду шен поэтически произведенешкахь «21-чу шеран 13 сентябрь», «Ден коша т'ехь», «Партизанийн илли» и. д'л. кх.

Жимчохь да воцуш висна Ёарби. Ворх'I шо кхаьчна волуш девашас деша д'авелла иза Серноводскерчу берийн дешаран шахьаре (Серноводский детучгородок). Цигахь дешна ваьлча, Соьлжа-Г'ала Шерипов Асланбекан ц'арах йолчу хьехархойн рабфаке деша вахна. Рабфакехь цуьнца доьшуш хиллачара дийцарехь, Ёарби дика доьшуш, хаза г'иллакхаш долуш, эхь-бехке хилла. Литературица, къаьсттина поэзица, марзо йолуш хилла Ёарби жимчохь дуьйна а. Хьалххе волавелла иза стихаш язьян а.

Мамакаев Ёарбин литературица йолу з'ле, безам, цуьнан поэтически пох'Iма а гучудаьлла рабфакехь доьшуш волуш. Цо дукха йоьшуш хилла оьрсийн а, нохчийн а яздархойн произведенеш. Церан беркате т'елат-

къам бахъанехъ волавелла стихаш язъян. Духъхарлера цуьнан стихаш рабфакан пенан зорбанехъ арайийлина. Цул тIаьхъа зорбатоха йолийна «Серло» газета тIехъ а.

«Iаьрбис стихаш хала ца язйора», – олура цуьнца дешначара. Цкъа, каникулашна цIа ваха ша аравълча, шаьш чохъ Iачу цIенонь пенаш тIе язбинера Iаьрбис хIетта шена дагаанчу стихан цхъа моIа: «ХIинца латта шайна, букура баракаш!» – аьлла. «Иштта, цIеххъана, стихаш язъяр кест-кестта хуьлура Iаьрбин», – бохуш, дуьйцу цара. Iаьрбис юьхъанца язйина стихаш башха даккхий хIуманаш уьйбуш а ца хилла. Йоций а йолуш, еша а, кхета а атта хилла уьш.

Мамакаев Iаьрбин поэтически кхолларалла дIайолаелла лору 1934-чу шарахъ «Кхиам» цIе йолчу литературно-исбаьхъаллин альманаха тIехъ «Рабфак» боху стихотворени зорбатохарца. ХIеттахъ араевлла цуьнан «1-ра май», «Хорбаз», кхийолу стихотворенеш а.

1936-чу шарахъ чекхъаяккхира Iаьрбис рабфак. «Ленинан некъ» (хIинца «Даймохк») газетан редакце балха хъажийра иза. Адамаш, юкъараллин дахар довзарехъ, литературни корматалла кхиарехъ пайдехъа хилира газетехъ болх бар. Хаддаза болх бора Iаьрбис шен исбаьхъаллин говзалла лакхаяккхарехъ. 1938-чу шарахъ драматургин курсаш чекхйоху цо. Кхиамца болх бо Iаьрбис литературехъ. Кест-кестта арайовлу керла стихаш газетийн агIонаш тIехъ, радиоохъ хеза цуьнан стихаш тIехъ яхна эшарш. 1934-чу шарахъ яздархойн Союзе дIаоьцу иза. Цуьнан тоьлашха йолу произведенеш 1940-чу шарахъ «Теркан тулгIе» цIе йолчу книги тIехъ араевлира. Поэтан кхоллараллин корматалла кхоччуш кхийна хилар гайтира оцу книги тIерачу произведенеша. Царна юкъахъ яра «АслагIий, Селехъатгий» цIе йолу поэма. Иза поэтан кхоллараллехъ мехала произведени хилла ца Iаш, нохчийн эпически поэзи кхиарехъ а керла тIегIа хилла дIахIоьттира. ТIаьхьо, мелла а хийцамаш а бина, «Нохчийн лаьмнашкахъ» цIе тиллира оцу поэмина авторо.

1940-чу шарахъ Нохч-ГIалгIайн яздархойн Союзан правленин жоьпаллин секретарь хIоттаво Мамакаев Iаьрби. Къоман литература кхиаран чIогIа терго йора цо, кхоллараллин похIма долу кегийрхой лохуш, литературни гуонашна уьш юкъаозош, царна гIо деш вара поэт.

Сийлахъ-боккха Даймехкан тIом болабеллачу хъалхарчу деношкахъ дуьйна Мамакаев Iаьрбин поэтически дош мостагI хIаллакваран, Даймохк фашистех паргIатбаккхаран ойла адамийн дегнашкахъ кхиош дара. «Дерриге а – тIамна», «Дозанхочуьнга кехат», «Шотошка», «ТIамна кайолийла», «Чевнаш хиллачу капитане» – стихотворенеш къоман дикачу кIентийн майралла гойтуш, церан сий ай деш, мостагIчунна тIехъ толам боккхург хилар чIагI деш яра. ТIеман хенахъ язйина Мамакаев Iаьрбис «Турпалчу танкистан доьзал» цIе йолу очерк. Майралла, доьналла а гайтинчу Мазаев Маташах ю и очерк. Буьрсачу тIамехъ турпалаллица мостагIех лиэташ, чевнаш хилла, го-

спиталехъ Иуьллучу капитанан Мазаев Маташан ден-ненан къонахаллин дог-ойла гайтина шен очеркехъ авторо.

Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан драматически театран сцени тIехъ 1941-1942-чу шерашкахъ хIиттийна Мамакаев Iаьрбин «OьгIазалла», «Разведка» цIераш йолу пьесаш. Даймехкан тIом болчу шерашкахъ язийнчу оцу пьесийн тексташ яйна, хIинца а карош яц.

Лаккхара исбаьхьаллин мехалла ю «Винчу юьрта» цIе йолчу повестан. Сурт хIоттош, говза язийна и повесть нохчийн литературехъ дикачарах ю хIинца а.

Сталински таIзар долчу хенахъ бехк боцуш лаьцна, чувобллина ехха хан якккхина Мамакаев Iаьрбис. Юха цIавирзинчул тIаьхьа, 1957-чу шарахъ дуйна, иза вара Нохч-ГалгIайн яздархойн Союзан правленехъ консультант.

Цунна тIехъ хIетахьлерчу Iедало латтийначу харцонаша, дахаран халонаша талхийнера Мамакаев Iаьрбин могошалла. Иза цIеххьана кхелхина 1958-чу шеран 26-чу августехъ Мескитахъ, яздархо Айдамиров Абузар волчу хьошалгIа ваханчохъ.

Мамакаев Iаьрбин поэзин орамаш къоман дахарх дозаделла ду. Халкъан ойланаш, сатийсамаш, адамиин хазахетарш, церан деган Иийжамаш бу поэтан произведенийн чулацамехъ берш.

Мамакаев Iаьрбин кхоллараллехъ тайп-тайпанчу жанрашкахъ йолу произведенеш ю: лирически миниатюраш, сюжет йолу яккхий стихотворенеш, поэмаш, дийцарш, повесть, очерк, пьесаш. Делахъ а поэтан кхолларалла коьрта долчу декъана лирически жанрашкахъ кхийна. Цуьнан дуккха а стихотворенеш эшаршка ерзийна.

Шуьйра чулацам болуш ю Мамакаев Iаьрбин поэзи. Дахаран дуккха а агIонийн ойла йо поэто: Даймохк, Даймехкан Iаламан исбаьхьалла, стеган вахаран Iалашо («Кавказан латта», «Сайн кIанте», «Сарахъ Теркан тогIехъ», «БIаьстенан Iуьйре», «Шуьйта»); кьинхьегаман адамашна паргIато кхайкхор («Терк», «ЦIен седа»); паргIатчу дахарехьа кьийсам латтийнчеран сийдеш, замано хьалха хIиттош долу декхарш кхочушдар («Ден коша тIехъ», «Партизанийн илли», «1921-чу шеран 13 сентябрь», «Вайн дайша буйсанаш...»); дог цIена, оьзда безам, тешаме доттагIалла («ЙоIе», «Айза», «Нохчийн лаьмнашкахъ»); юкьараллин дахарехъ поэтан декхарш а, поэзин меттиг а («Даге»). МостагIех Даймохк паргIатбаккхаран, къоман паргIато Iалашъяран ойла чIагIьеш яра Сийлахь-боккха Даймехкан тIом лаьттинчу хенахъ Мамакаев Iаьрбис язийна произведенеш («ДоттагI пароллехъ», «Дерриге тIамна», «Даймехкан тIом бечохъ», «Чевнаш хиллачу капитане», «Турпалчу танкистан доьзал»). Поэто шен кхолларалла, исбаьхьаллин ницкъ Даймехкан хьашташка, адамиин синпаргIатоне хьажийнера: «Алкханчах ека хьо, Синошна там луш, Лозунгах кхайкха хьо, Дегнашна ницкъ луш!», – боху цо шен поэзига.

Мамакаев Iаьрбин ерриг кхоллараллех чекхболу шен Даймахках,

къомах болу дегалазам. Даймехкан дуъхъа вехаш ву поэтан лирически турпалхо. Цуънан ойланаш даим а Даймахках хърчаш ю, ша вина мохк, Даймехкан Іалам, цуънан адамаш хъоме ду цунна. Стеган мехалла цо махкана, халкъана дечу гІуллакхашца билгалйолуш хилар чІагІдо поэто. «Сан дог, хъо деттало къахъоьгуш халкъана», – иштта ю поэтан лирически турпалхочун вахаран Іалашо. «Сайн кІанте» цІе йолчу стихотворенехъ къеггина го и ойла. Даймехкан дуъхъа, халкъан дуъхъа вахар, шен хаарш, хуьнарш, дерриге шен дахар халкъана, хъомечу махкана дІалуш хилар лору цо стеган сийлалла. Халкъан лазамашца, цуънан хазахетаршца вехаш хиларх йолду стеган оздангалла:

Хъайн мехкан, хъайн халкъан
Ирс дебна аьлла,
Догдика хиллачу
Сирлачу дийнахъ,
Дуьненах воккхавеш,
Самалхадаьлла
Хъо велахъ, къонахчун
Дог ду хъан кийрахъ!

«Адамийн хъашташка ладугІуш, нехан баланаш, гІайгІанаш юххера тІеоьцуш верг лору халкъалахъ къонах», – боху поэто.

Шен Даймохк дукхабезаш волчу лирически турпалхочун васт хІутту вайна хъалха «Кавказан Латта» цІе йолчу стихотворенехъ а. Еххачу хенахъ Даймахках хъегначу, хІинца цуънан исбаьхъаллех, аьхналлех марзо оьцуш волчу лирически турпалхочун дог-ойла гойту стихотворенехъ. Цуънан ойланаш, лаамаш сатийсамаш Даймахках хърчаш бу, цуьнца бен хила тарлуш дац ирс а я сапаргІат вахар а. Іожаллин сахът тІехІоьттича а, Даймахках къаьстина хилар ца деза цунна:

Ирс долуш хилла вац
уьйрех дІатилча,
Даймахках ваьллачун
дог хуьлу ирча,
Векхалой хилац стаг
сахъийзош вахахъ;
Цундела лаьар-кха,
Іожалла ягІахъ,
Сайн каш а
хъан лаьттахъ
хуьлийла, дагІахъ!

Іаламат говза далийна поэто кхузахъ и тІаьхъара долу «дагІахъ» боху дош. Оцу дашца, иза шен меттахъ далорца, цунна хъалха ялийнчу

соцунгИйца шен лирически турпалхочун амалх, цуьнан озьдангаллах дерг говза билгалдаьккхина авторо. Цуьнан шен Даймахке болу боккха лерам го вайна кхузахь. Махко, халкьо шен кІант лоруш тІезцар йоккха сийлалла хета цунна. ХІинццалц схьа Даймехкан дуьхьа ша динарг а, кхидІа вахаран некъ кхачабаллалц, шен дан ницкъ кхочуберг а кІезиг хета цунна, оцу сийлаллица дуьстича.

Исбаьхьчу поэтически дашца гойту Мамакаев Іаьрбис Даймахке болу безам. «Ва Кавказ, сан марзо, сан серло, безам»; «Беркатан, майраллин, хазаллин латта»; «Поэзин, музыкин хьостанан латта»; «Сан син аз, баьргийн нур – Кавказ». И ерриг а исбаьхьа эпитеташ хьаналчу кІентан шен Даймахкаца йолу юкъаметтигаш билгалйохуш ю.

Вайн адамийн лаккхара патриотизм гойтуш яра Мамакаев Іаьрбис Сийлахь-боккха Даймехкан тІом болчу хенахь язйина произведенеш. тІом болабалале хьалхарчу муьрехь дуьйна а тІеман хьу хаалуш яра. Оьрсийн а, кхечу къаьмнийн а литературашкахь санна, нохчийн литературахь а алсамйовлура тІеман тематика йолу произведенеш. Поэтийн стихашкахь буьрса суьрташ хІуьгтура, тІеман тІовгІа хезаш санна, хеталора. Царах яра Мамакаев Іаьрбин «ДоттагІ гІароллехь», «Хьо эскаре вольду» стихотворенеш а. тІеман кхерам гергабеана хилар билгалдоккхуш, фашизмана ондда дуьхьало ян езар гойту дукхахболчу яздархойн произведенеша. Граждански тІамехь халкьо майралла гайтар карладоккхуш, къаьмнашна юккъехь доттагІалла чІагІдеш йолу темаш а уьйбура яздархоша. «Винчу юьрта» цІе йолчу повестехь Мамакаев Іаьрбис гайтина граждански тІом болчу хенахь нохчийн, гІалагІазкхийн къехой цхьабарт болуш кІайчу эскарна дуьхьалбовлар. Йоккхачу исбаьхьаллица яздо авторо нохчочун Айдамарний, гІалагІазкхичун Ларкиний юккъерчу доттагІаллах. Авторо къеггина билгалъяьккхина турпалхойн къонахалла, майралла, шайн са ца кхоош, юьртана тІебогІучу бохамна церан дуьхьалбовлар. Нохчийн юьртан маршо ларъеш, шайн дахар дІало цара.

тІом болабеллачу шарахь зорбанера араяьлла «Винчу юьрта» цІе йолу повесть къаьмнашна юккъера доттагІалла чІагІдарехь, Даймахке безам кхиорехь, иза Іалашбан ойла чІагІьярехь мехала яра.

Гитлеровски Германи вайн Даймахкана тешнабехкаца тІелеттачу хьалхарчу деношкахь дуьйна литературин коьрта тема хилла дІахІоьттира мостагІ хІаллакваран, Даймохк фашистски йовсарех Іалашбаран тема. Яздархойн ерриге а произведенеш оцу Іалашоне хьажийна яра. тІом болабеллачу деношкахь газетийн агІонаш тІехь зорбатуьйхира стихаш. Царна тІехь поэташа Юрайохура мостагІийн ямарт Іалашонаш, гойтура фашизман ма-ярра йолу амалш, дерриге а адамашка тІамна ондда дуьхьалояре кхойкхура. Царах яра Мамакаев Іаьрбис язйина «Дерриге а тІамна» цІе йолу стихотворени а. Дукха хьолахь кхайкхаман хормехь яра тІеман тематика йолу дуьхьарлера стихаш. Поэтийн исбаьхьаллин дош, дерриге а бохург санна, халкье беш болу кхайкхам бара.

Оцу кхайкхаман коьрта маъйна, 1алашо а: «мехкан сий лардан», мостагI эшаван адамийн ойла гIаттор дара. Иза кьеггина гучудолу «Дерриге а Тамна» цIе йолчу Мамакаев Iаьрбин стихотворенехь.

Стеган сий, обздангалла, гIиллакх, ерриг цуьнан дика амалш стаг шен даймахкана муьтIахь хиларца билгалйовлу. Даймехкан тIаме хIоттар йоккха сийлалла ю кьонахчунна. Халкьан дикачу кIентийн кьонахалла, майралла билгалъяьккхира Мамакаев Iаьрбис шен стихотворенешкахь. ТIом буьрса бара аьлла, даг тIе кхерам байитар, мостагIчух озавалар сийсаза гIуллакх лору цуьнан лирически турпалхочо. Иза тешна ву, тIом мел хала белахь а, вайн толамца чекхбериг хиларх, хIунда аьлча вай ларбеш берг вешан Даймохк болу дела.

1941-гIа шо чекхдолуш араелира «Капитан Маташ Мазаев» цIе йолу книга. Цу тIехь вайн махкахочун Маташ Мазаевн бIаьхаллин хьуьнарш дуьйцуш йолчу «Правда» газета тIера схьаэцначу материалашца цхьаьна зорбатоьхна яра Мамакаев Iаьрбин «Турпалчу танкистан доьзал» очерк а, «Чевнаш хиллачу капитане» стихотворени а.

«Турпалчу танкистан доьзал» цIе йолчу очеркехь Мамакаев Iаьрбис гайтина кIант тIамехь волчу ден-ненан дог-ойла. Буьрсачу тIамехь мостагIчух леташ, кIантана чевнаш йина аьлла, шена хезча, Мазаев Маташан дас, кхузткье итт шо долчу Хьамзатхана, боху: «Хьовсал шу... шен бер-м массарна а дукхадеза. ХIинца, кхаанхьа чов а хилла, Iуьллуш ву-кх сан кIант. Цунах нанна а, дена а кьа а-м хета. Вуьшта, тхо вовший ма гойла-кх, дагахь ма-дарра ас шуьга ца бахахь, цо иштта майра тIом бина аьлла хезча, тIамехь иза Даймахкана хьалха юьхькIайчу хIоьттина аьлла хезча, цунна чевнаш хилар суна диц ца деллехьара. ТIамехь чов а йо, вен а воь, амма тIамехь кхеравалар ду уггаре а вониг. Шера хаьа суна, сайн кIант, ша товелла воллушехь, юха а тIаме дIагIур вуйла. Иза цига ца вахча, со реза а хир вацара. ХIара вайца схьаболийна тIом болийнчун коьртах бахийта беза...»

Даймехкан бахам алсамбоккхуш, адамаша тылехь чIогIа кьахьегар билгалдоккху очеркехь. Юьртахоша, ницкь ца кхоош, болх бо, юьртбахаман сурсаташ кхиош. ТIаме баханчу божарийн меттана балха дIахIуьттуш бу зударий. Адам дика кхета, шайн хьанал кьинхьегам цкьа а ца эшначу тайпана Даймахкана хIинца оьшуш хиларх.

Даймахке безам кхиош, хьаналчу кьинхьегамца а, бIаьхаллин хьуьнаршца а иза мостагIчух Iалашбан, адамийн дегнаш ира-карахIиттош хилла поэтан исбаьхьаллин дош.

Цу тайпана ю Мамакаев Iаьрбин тIеман хенахьлера произведенеш «ДоттагI гIароллехь», «Хьо эскаре воьду», «Дерриге а Тамна», «Даймехкан тIом бечохь», «Чевнаш хиллачу капитане», «Тамна кайолийла» боху стихотворенеш, «Турпалчу танкистан доьзал» цIе йолу очерк. Уьш ерриге а мостагIчунна тIехь толамбаккхаран ойла чIагIьеш ю.

Шуьйра тематика йолчу Мамакаев Iаьрбин поьзехь коьртаниг, хад-

даза поэто юх-юха а гойтург – Даймохк, Даймехкан Иалам, адамиин сирла ойланаш ю.

Иаламах йолу поэтан стихотворенеш («Терк», «Блаьстенан Ёуьйре», «Са-рахь Теркан тоҒехь», «Кхаш тҒехь кьора», «Шуьйта») йоьшуш, авторца цхьаьна вай тергалйо Теркан тулҒенаш а, Теркан тоҒеш а; блаьрг беларца го вайна «сирлачу шовданийн хьесашца ерина ... даймехкан аренаш», тергалдо вай «блаьстено кьагийна ламанийн баххьаш», поэтан зевнечу дашо лерса а хьобстуш, лерина ладоьҒу вай баьцарчу бошмашкахь декачу олхазарийн эшаршка, хазахеташ хьуйьсу «алкханчийн ловзаршка».

Мамакаев Ёаьрбин лирика дог делош, ойла серлайоккхуш ю. Цуьнан лирически произведенийн коьрта башхалла: уьш цҒеначу маттаца язйина хилар, хҒоранна а даг чу кхочуш долу исбаьхьаллин суьрташ, исбаьхьа васташ кхоллар. Нохчийн дахарехь, адамиин ойланехь дерг исбаьхьчу васташкахь гайтина авторо.

Оьзда Ғиллакхаш, цҒена безам, тешаме доттаҒалла, халкьан беркате ламасташ ду Ёаьрбин поьзехь. Кегийрхойн, хьаьна шовда санна, цҒена безам гайтина шен лирикехь поэто. Безаман лирикехь кьаьсттина мехала ю «Йоле» («ИндаҒаш дахделла акхтаргийн диттийн») цҒе йолу стихотворени. Хьаналчу безаман сирла синхаамаш бу оцу стихотворенехь. Исбаьхьаллица кхобллина ю иза. Кхузахь яц чолхе инверсеш а, маьлна хьулдеш йолу метафораш а я цхьа эпитет а, амма лаккхара поьзи ю.

Мамакаев Ёаьрбин стихаш ешча, дукха атта кхобллаелла, язйина, поэто башха кьа а ца хьобгуш, ша-шаха цунна дагаяьхкича санна, хетало. Хеталахь а, иза иштта цахилар гучудолу церан маьлнийн кҒоргенах, вастийн исбаьхьаллах, меттан хазаллах кхетча. Халкьан Ғиллакхаш, ламасташ толлуш, Ёамош дуккха кьахьегна, шен дагна, синна Ёаьткьинарг ду Ёаьрбис шен стихашкахь дуьйцург. Нохчийн меттан шена оьшуш доллу дош схьа а лохуш, шен поэтически ойла гучуяккхархьама, иза хила деззачу метте дҒанисдина авторо. Цо керла дешнаш я дешнийн кепаш а ца кхобллина, меттан синтаксис ца талхийна, стихийн куц хаздан Ғерташ, «исбаьхьаллин Ғирсаш» тҒе-кҒел а ца боьттина. Нохчийн мотт шен йоцчу кепа нисбан а ца Ғерташ, цуьнан бакьенаш ларйеш, язйина цо шен говзарш.

Адамиин дахарехь поьзин хҒун маьлна ду? ХҒунда оьшуш ю иза? Муха хила еза и? Поэтана хьалха хҒун декхарш лаьтта? Муьлха меттиг дҒалаца еза цуо дахарехь? Ша нийса вехий-техьа, ша ала дезарг аьллий-техьа, дан дезарг диний-техьа? Иштта хаттарш хҒуьтту муьлххачу а воккхачу поэтана хьалха. Оцу хаттаршна жобпаш карадо Мамакаев Ёаьрбин «Даге» йолу стихотворенехь.

Авторан монологах лаьтташ ю «Даге» стихотворени. Иза язйина 1957 шарахь. Цул тҒаьхьа цхьана шарахь а ца ваьхна поэт. Сталински лагершкахь, Сибрехахь лайначу халонаша хьалхе хадийна цуьнан дахаран некь. ЦҒехьхана кхелхина Мамакаев Ёаьрби.

Шовзткъа шере валаза волчу поэто, шен Южалла герга юйла хууш санна, яздо:

Суйренга лестина
сан шерийн йорта,
Дог, шек ма далалахъ,
хьалхе ду алий;
Йисинчу хьайн ханна
гЮза а далий,
ЙогГучу суйренан
беркат а ларий,
Гуйренна ца динарг
дан кхиа гЮрта,
Кхетаммий,
безаммий
хилийта шорта.

Шен даге дечу къамелан кепехъ язйина авторо стихотворени. Цо ойлайо шен дАадаханчу дахаран, ша яздинчун хьокъехъ, яздан таро а йо-пуш, кийрахъ шена Йеткъаш лабттинчеран хьокъехъ. МаьІна шуьйра долуш ю стихотворени. Цу тІехъ авторо ойлайо, дахарехъ мухачу лехамашца хила еза поэзи, хІун декхарш кхочушдан деза поэто, дуьнене хьежамаш муха хила беза цуьнан, нахаца йолу юкъаметтигаш, уьйраш муха хила еза, шегара хІун амалш гайта еза цо.

Авторо чІагІдо, муьлххачу а хьелашкахъ хилча а, поэт нийсонна тІера ца волуш, бакъдерг нахе дІакхачош, цІеначу, беркатечу ойланашца вехаш а, яздеш а хила везар. Халкъан ойланашца детталуш хила деза поэтан дог. «Сахътан сий ца лобхуш, халкъана язде», – боху цо. Къоман дахарехъ хилларг, долуш дерг, хиндерг дийцар, осалалла, кІезгалла сийсазъяр, тайнарг, озданиг сийлахъ деш, чІагІдар лору авторо поэтан декхар.

Юьххъера дуьйна ерриг а стихотворенех чекхйолу халкъана, махкана а хьанал хиларан ойла. Оцу ойланца ерза а йо авторо шен стихотворени.

Мамакаев Іаьрбин 1940-чу шарахъ араяьллачу «Теркан тулге» поэтически гуларехъ зорбатоьхна яра «АслагІий, Селехъаттий» цІе йолу йоккха поэма. 1939-чу шарахъ язйина йолу и поэма поэтан кхоллараллехъ йоккха меттиг дІалаьцна ца Іаш, нохчийн эпически поэзи кхиарехъ а керла тІегІа хилла дІахЮьттина. 1958-чу шарахъ авторо, кІеззиг хийцамаш беш то а йина, керла цІе а тиллина, арахецна шен поэма. ХІетахъ дуьйна вайн литературехъ «Нохчийн лаьмнашкахъ» бохучу цІарца евзаш ю и произведени.

Мамакаев Іаьрбин поэтически корматалла къеггина гучуйолу оцу поэмехъ. Ша гайтина дахар кІорггерчу исбаьхьаллин кепехъ листина поэто. «Нохчийн лаьмнашкахъ» поэмин идейно-тематически чулацам шуьйра бу. Чиръекхаран Іадатан тІаьхье, цІена безам, тешаме доттагІалла, обаргалла, къехоша паччахьан Іедалан тІеІаткъам лар ду

поэто поэмехь дуйцург. Нохчийн Гер-дахаран дуккха а исбаьхьаллин суьрташ говза кхоьल्लीна авторо. Иаламат хаза гайтина кьоман гИллакхаш, Даймехкан Иалам.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэма лиро-эпически произведени ю. Поэмехь эпически а, лирически а мукьамаш ийна ду. Поэмин эпически агЮ билгалйолу, коьрта долчунна цуьнан сюжет ардаме хиларца, эпически гИрсашца дехкина АслагИн, Селехьатан, ШахИдан васташ. Шуьйра гайтина адамийн Гер-дахар, лерина дуйцу кьоман оздачу гИллакхех, боккхачу безамца яздо нохчийн ярташкарчу дахарх. Оцу дерригено а гЮ до нохчийн халкъан XIX бешарахьлера дахар эпически шуьйра гайта.

Къеггина билгалйолу цуьнан лирически агЮ а. Вай лакхяхь ма-аллара ерриг а поэма ю шеца лирически а, эпически а билгалонаш йоккхачу исбаьхьаллица цхьаьнайина.

Поэма шеца йолалуш долу хьалхара дош а, иза чекхьяьлча, далийна тIаьхьара дош а авторера ду. Кхузахь вайна хьалхахIутту шен халкъ а, Даймохк а безаш, царех дог а лозуш волчу оздачу лирически турпалхочун васт. Поэмин сюжетана юьстах а вуьйлуш, философски ойланаш йо авторо дахаран гIуллакхех, шен турпалхошка йолу шовкъаш гучуйоу, Даймехкан Иаламан хазаллах цецвуьйлу. Дуккха а долчу лирически юьстахвийларшкахь поэто дахарх, беамах, доттагIаллах, валар-висарх еш йолчу ойланаша гЮ до поэмин хиламех кIорггера кхета.

Поэмин кхечу васташлахь билгалдолу авторан васт. Хьалхарчу дашехь поэма йоьшучуьнга кьамел до авторо шен поэмин чулацамах, цунах дагаволуш санна, ойланашка а вахана. Хьехамаш бар а доцуш, дагаволуш санна, схьадуйцу цо шена ала луург. Поэма йолалушшехь, гергарло тосу цо иза йоьшучуьнца а, шен поэмин турпалхошца а. И гергарло кIеда-мерза дIа а хьо, поэма чекхьяьллалц. АслагИн накьост ву автор. Цунна Iеткьа АслагIас балахьегар. Иза Иалашван, кIелхьарваккха ойла лаьтта цуьнан. Наб а кхетта, паргIат Iуьллучу АслагИна чIирхотIекхочуш, са ца тохаделлачу авторан даг чуьра аз долу:

Ма гIерта, ма гIертахьа
Цунна герга, вихаьа,
Кьона пекъар ву иза,
Кьуоналлекх ирс эцаза,
Шен паргIато йовзаза.

Дакъазьяьллачу Селехьатах дог лозуш, кьинхетамечу дешнашца вистхуьлу цуьнга автор. Шен накьостех хаьдда, ша висинчу ШахИде беана бала байбан гIерта автор, цуьнан догьоьцуш ву иза.

Поэмин лирически билгалонаша цуьнан эпически чулацам кIаргбо, идейни маьIнах кхета гЮ до. Поэмехь шуьйра гайтина халкъан дахар, кхоьल्लीна хьуьнаречу турпалхойн васташ, дехкина исбаьхьчу Иаламан суьрташ. И дерриге поэто гайтина, шен даг чухула доккхуш, деган йов-

хо царна дІалуш. Цундела ду поэмин хІор а васт эпически а, лирически а билгалонаш ийна.

Чолхе инверсеш, маъІна сов хуьйцуш далийна дешнаш а доцуш, кхета атта а, шера ешалуш а ю поэмин стих. Цу поэмера цхъайолу стихаш, халкъан эшарш а хилла, дІахІиттина. Масала, «Мерза маршалла ду мас-саьрга», – хІинца а езаш, локхуш ю.

Дактилан барамехь язйина ю поэма. Иза строфашка екъна ю, хІор строфа 8 стихах лаьтта. Рифмовка жІарийн хьесапехь а (перекрестная), юххера а (смежная) ю.

Меттан поэтически гІирсех: метафорах, эпитетах, дустарх говза пайдаэцна поэто. Турпалхойн дог-ойла бакъонца гайтар, хуьлуш долчун сурт исбаьхьаллица хІотгор кхочушдо цара. Мамакаевс шайх пайда-оьцуш болу берриге а исбаьхьаллин гІирсаш поэмин коьрта идея кхочушъярна тІехъажийна бу.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэма Мамакаев Іаьрбис язйинчу хенахь, исбаьхьаллин башхаллашца цуьнга кхочуш йоккха лиро-эпически произведени яцара нохчийн литературехь.

Мамакаев Іаьрбин кхоллараллах язйинчу шен цхъана статьяхь нохчийн воккхачу яздархочо Мамакаев Мохьмада яздина: «Мамакаев Іаьрбис шен кхоллам нохчийн литературех, къасталур боцуш, дІабобзна, иза Нохч-ГІалгІайчохь уггар дукхабезаш болчу поэтех ву». АхІе шо сов хан ю и моІанаш яздина. ХІетахь дуйна схьа нохчийн литературехь говзачу поэтийн а, яздархойн а дуккха а керла цІерш гучуевлла. Хьалха дуйна цІеяххана болчу а, керла тІекхиьначу а поэташа язйинчу дикачу произведенешца кхуьуш, алсамъяьлла нохчийн поэзин исбаьхьаллин хазна. Амма тахана а ю нахана дукхаезачарна юкъахь Мамакаев Іаьрбин произведенеш.

Пайдаэцна литература:

1. Мамакаев А., Мамакаев Э. Избранное. «Кавказ, я был твоим...»: стихотворения, поэма, проза, публицистика, письма, воспоминания. – Благотворительный фонд поддержки чеченской литературы, 2010. – Т. 11. – 380 с. – (Библиотека чеченской литературы). – ISBN 5918210148. – ISBN 9785918210147.
2. Рецензия на поэму Урусова Н.И. «Зелимхан» // Арби Мамакаев. Избранное. М., 2010. С.208-211.
3. Мамакаев А. Чеченские горы: [избранное: стихи, проза]. – Молодая гвардия, 2008. – 439 с. – ISBN 5235031857. – ISBN 9785235031852.
4. Мамакаев А. «Я был твоим, Кавказ»: стихотворения, проза и публицистика, письма. – Московская городская организация Союза писателей России, 2008. – 239 с. – ISBN 5708202734. – ISBN 9785708202734.
5. Мамакаев А. В горах Чечни: поэма. – Чечено-Ингушское кн. изд-во, 1977. – 62 с.
6. Рецензия на поэму Музаева Нурдина «Говорит Селим» // Арби Мамакаев. Избранное. М., 2010. С. 205-207.

Сулейманов Ахьмадан поэзехь безаман лирика

Хачукаева Лайлаъ 3-чу курсан филологин факультетан магистрант, Нохчийн пачхьалкхан хьехархойн университет, Соьлжа-Г'ала.

Статьян Г'алашо: Х'Iокху статьяхь поэтан Сулейманов Ахьмадан безаман лириках дубьцу.

Коьрта дешнаш: безам, ницкъ, шовкъ, хазалла, Даймохк, уьйр-марзо, васт, исбаьхьалла, хазна.

Нохчийн литературехь Сулейманов Ахьмадан кхолларалла ша къаьстина меттиг д'Алоцуш ю. Цунна тоьшалла ду: Сулейманов Ахьмадан произведенийн исбаьхьа васташ, цуьнан романтикин ойланаш. Цо шен лирически турпалхочун дог-ойла, синхаамаш ц'еначу, хазачу, аьхначу маттахь гайтина. Сулейманов Ахьмада коьрта лорура исбаьхьаллин литературехь дешан ницкъ. Ша шен халкъаца махках ваьккхича, мел вочу хьелашкахь хилча а ца сацийна цо кхоллараллин болх. Сулейманов Ахьмадан говзаршкахь вайна хаало, цуьнана коьрта Г'алашо къоман озда ламасташ ч'IаГ'идеш, вочуьнца къийсам латтош, безам-марзо кхуллуш хилар. Адамаш дикане, дикалле, адамалле, къинхетаме кхойкхуш, синан а, ойланийн а ц'еналле доьхуш, Г'орасиз мел волчунна орцах а вуьйлуш, шена делла цхьа дахар массарна декъа а Г'ерташ, ваьхна иза.

Сулейманов Ахьмад кхиьна Г'иллакх-обздангалла, эхь-ийман долчу доьзалехь. Ахьмадан да Сулейман Олхазар-К'Iотарахь ч'IоГ'Iа лоруш а, хьекъал долуш а стаг хилла. Сулейманан х'Iусамехь даим хьеший, баккхий нах лаьтташ хилла. Муьлххачу а хенахь хьешанна диллина хилла церан ков, деган йовхонца уьш т'Iеобцуш. Йоккха библиотека хилла церан. Ахьмада жимчохь дубйна ладийГ'ина баккхийчу нехан къамелашка, юьртахоша исбаьхьа олучу иллешка, дубьцучу туьйранашка, ширачу хабаршка. Халкъан исбаьхьаллин дешан марзо беран хенахь йовзарна, нохчийн матте болу безам цуьнан сица кхиьна.

Сулейманов Ахьмад вина 1922-чу шеран 1-чу майхь Хьалха-Мартанан районерчу Олхазар-К'Iотарахь. Юьртан ишколан хьехархо, директор, мохкталлархо, историк, этнограф, поэт ву Сулейманов Ахьмад. Шен дешархошна Илма Г'амийна ца Г'аш, Г'аламах марзо обьцуйтуш, нохчийн Г'иллакх-обздангалла йовзуйтуш, уьш шайн къомана пайде кхийта Г'алашо йолуш баккхий белхаш бина цо. Дешархой хьуьнха а буьгий, царна диттийн, бецийнн, олхазарийн ц'ерш йовзуйтуш хилла цо. Дешархошца цхьаьна синтарш д'Адуг'ий олуш хилла цо: – «Х'Iара вайн юрт ю!», «Х'Iара вайн ишкол ю!». Дешархойн ц'ийх, амалх долуйтуш хилла цо: Даймохк безар, цуьнан доладан дезар х'Iора стеган дахарехь сийлахь а, коьрта а декхар хилар. Даима ша волчохь т'Iеобцуш

хилла Ахьмада шен дешархой, студенташ, царна дика хьехамаш а беш. Царах цхьаберж вайн махкахь гIарабевлла яздархой, поэташ бу: Бексултанов Муса, Ахмадов Муса, Бисултанов Апти, Умхаев Хьамзат... «...Студенташа шега чIогIа сатийсина суьйре тIекхечира. Чоь юьззина гулбеллачу студенташа Iаламат лерина ладугIура Ахьмада йоьшучу стихашка, дуьйчучу ширачу дийцаршка...» – яздо журналисто Сумбулатов Денис. [3, 46 агIо]

Дукха жима волуш дуьйна шен ойланаш йозане ерзо волавеллехь а, Ахьмадан «Безаммий, шаьлтий» цIе йолу стихийн хьалхара гулар 1967-чу шарахь бен ара ца яьлла. Оцу гуларх нохчийн яздархочо Сулаев Мохьмада яздина: «Машарехьа, адамаллин обздангаллехьа йиллина кхойкхуш а, Даймакхехьа болу безам дешархойн дегнаш чохь гIиттош а ю поэтан и тайпа произведенеш, шаьш цуьнан «Безаммий, шаьлтий» цIе йолчу сборникехь зорбатоьхна йолу. Сборникна юкьяяхна поэтан цхьайолу стихаш, поэмаш хьалха дуьйна а нохчийн периодически зорбанехь араевлла, евзина яра дешархошна. Ткьа уьш шайна тIехь дешархойн бIаьрг сецна яра, дагах кхеташ хиларна. И сборник араьяллачул тIаьхьа вайнехан литературоведенехь а, критикехь а, кьобальеш, тIеййцира поэтан цIе» [3, 27 агIо]. Кхин а арайийлина цуьнан поэзин книгаш: «Дог дохден цIе» (1968), «Ламанан хьостанаш» (1971), «Даймехкан некьаш» (1982), «Цхьа-ши дош» (1988), «Даймакках илли» (2012), «Хаьржинарш» (2012).

Йоккха меттиг дIалоцу Сулейманов Ахьмадан поэзехь безаман лирико. Ценачу синхаамийн чам мерза стом бу безам. Цо адамийн дог-ойла цIанйо, хьоьсту, дахар хаздо воккхаверан зовкх кхуллу. Цо кьестадойту хазачу зезагашлахь а хаза зезагаш... Вайна евза, поэтан, шайх халкьан эшарш а хилла, вайн дахар хаздеш, исбаьхчу мукьамехь локкху эшарш, иллеш: «Календаран тIаьххьара лист», «Батто сагатдо», «Хьо марша Юйла», «Йицье ма ала», «Весет» и.дI. кх. Нохчийн халкьан барта кхоллараллин поэтически суртхIотторан гIирсех, говза, беркате а Ахьмада пайдаэцна хилар хаало «Батто сагатдо» стихотворенехь:

Орцан дукьах дато маIаш
Туьйсун, батто сагатдо...
ЦIестан кIудал нохчийн йоIа
Шовдана кIел сецайо.

Хета, баттах схьадухдуьйлуш,
КIудал юзу шовдано.
Нур-зIаьнаршца безам муьйлу,
ЙоIах хьерчаш, цу батто. [2, 58 агIо]

ХIокху стихотворенехь поэто далийна цхьаццадолу басарш,

дустарш, эпитеташ нохчийн барта кхоллараллах пайдаэцар гойтуш ду. Нохчийн оздачу йоИан сурт ду поэто хЮттийнарг. Вайна, и сурт хЮттош, поэт безам гайтина ца Ia, цо вайн кьоман Iадаташ, гIиллакх, оздангалла а гойту. Нохчийн кьоман гIиллакхаш а, Iадаташ а девзачу кIанта, уьш а лардеш, шеца кьамеле ялахьара бохуш, дехарш а ца деш, говзачу маттахь «совгIат» доьху йоIе:

КIудал юьзна... Iанаоьху
 БIаьрхих терра дато хиш.
 Ткьа, йоI гича, дог а лехий,
 Нохчийн кIанта лобкху йиш:

– ЙоI, хин чами кховдабехьа,
 Чохь беттан нур даржадай!
 Ткьа беттан нур ца лахь айхьа,
 БIаьргийн нур луо суна хьайн! [2, 58 арIо]

Нохчийн йоIа даима а шен сица, дагца кьийлина, кьайлехь кхаьбна синхаамениг, экамениг... ЙоIа «чохь беттан нур даржийна, БIаьргийн нур делча», шовданан чам тайначу кIанта безаман шовкьехь боху:

Маржа! ХIинцца доцу кема!
 Ткьесах гIатта космосе...
 Маршал хоттуш, даржо тIемаш,
 Хьол генарчу седане!

Лоцур дар-кха стелахьштиг,
 Стиглахь кхарсто сийна це...
 Стиглан дари цIарца дагош,
 Хьан це язьян цунна тIе! [2, 58 арIо]

«Шен цхьайолчу стихашкахь Сулеймановс безам кхоллабалар, цуьнан хьалхьара, уггаре мерза юьхь гойту. Цундела безаман шовкьехь детгалучу деган санна бу «Батто сагатдо» стихотворенин мукьам. Тайп-тайпанчу беснех, сирлачу вастех, шовкьах, жиргIанийн татанах юьзна ю иза...» [3, 40 арIо]

«Календаран тIаьххьара лист» це йолчу стихотворенехь лирически турпалхочо шен цIена безам иштта балхабо:

Бертаза хьо даг чохь
 Кхаба дац атта,

Хийрачу хьоб хьежа
Ницкъ а бац сан.

Маржа-яI, велар-кх со,
ТIулг хилла, лаьтгаш,
Шуьйрачу цу новкъахь
Хьо наггахь ган! [2, 3I агIо]

КIорггера маIна долуш ду хIара дешнаш: «ТIулг хилла лаьтгаш... хьо наггахь ган!» ТIулг хила а реза ву лирически турпалхо, наггахь бен ца гахь а, и йоI шена гичхьана. Оцу дешнашца поэто гойтург безам ницкъ болуш хилар ду.

Поэто шена езначуьнга дина весет ду «Весет» цIе йолу стихотворени:

Вовшийн хила доьгIна доцуш,
Дуьне дисар сох хилахь,
Хьуо езнариг дагалоцуш,
Цкъа сан коше ялалахь.

Сох дисина дуьне делхош,
БIаьрхиш охьа ма хецалахь,
Кьа ца хеташ, дог ца лозуш,
Екхалой а хIотталахь. [2, 57 агIо]

Вовшах безам-марзо эца ца кхуьуш, ша дуьнен чуьра дIакхалхь, йобхна ма хилалахь бохуш, дехар до поэто езначуьнга. Дог чIагIдай, «екхалой а хIотталахь» шен каш тIе боху поэто.

Безам буйцуш байташ язъеш,
Чурт кхала ма гIерталахь.
«Хьо чекхвели!» – охкуш, яздай,
Цхьа акха тIулг богIалахь.

Цу тIулга тIе хIора сарахь
Цхьа олхазар хуьйшур ду...
Безам хестош и декарехь
Хьан дог доьлхуш хезар ду. [2, 57 агIо]

Поэто кхузахь хIоттийна сурт: олхазаро эшарца безам хесторца лаьттар ю вайшинна юккъехь уьйр-марзо.

Ахьмадан поэзи нохчийн кьомаца, Даймахкаца, Iаламца уьйр йолуш ю. Ахмадов Мусас иштта яздо цунах лаьцна: «Сулеймановс шен

Полла шена тѐлахбелча,
Зезаго и эсала хьосту,
Тѐра полла дѐагѐаьттича,
Зезаг цунна тѐаьхьа леста.

Цу зезаг тѐе полла санна,
Леста денна со хьо йолчу,
Цу урчакх тѐе чилла санна,
Хьан безам сан дагах хьерча.

Жима полла, хаза полла,
Бай тѐехь дургал гулъеш лела,
Бай тѐехь дургал гулъеш лела. [2, 134 агѐо]

Поллано, зезаго а хаза, цѐена ойланаш кхоллайолуьѐту лирически турпалхочун, безаман шовкъаца деттадолуьѐту цуьнан дог.

Поэто шен Даймехкан сурт тайп-тайпанчу басаршца кхуллу, Даймахке шен болу безам чѐогѐа а, сийлахь а хиларна. Поэтан безамах, Даймахках йолу стихаш йоьшучеран синошна гергара, хьоме а ю, уьш шаьш язйича санна.

Сулейманов Ахьмад шен произведенешкахь даим а халкъаца а, махкаца а ву. Уггар лакхара дарж лорура цо шен къоман поэт хилар. Вонехь а, диканехь а нахаца цхьаьна хилар дара цо коьрта лорург. Адамийн хьашташца, заманан лехамашца цхьаьна детталора цуьнан а, цуьнан лирически турпалхочун а дог. Даймахкал хьоме цхьа хѐума а ца хилла Ахьмадана. Сулейманов Ахьмадан поэзин кхерч гуттар а бовха лаьттар бу, хѐунда аьлча цуьнан поэзин цѐе марсайоху нохчалло. Шен корматалла, поэзин шовкъ а халкъана дѐаеллачу поэтан дахар дуьнен чуьра иза дѐаваларх кхачалуш яц. Цуьнан исбаьхьаллин дош, шен маьӀнийн керла агѐонаш гучу а йохуш, халкъалахь деха.

Пайдаэцна литература:

1. Гайтукаев К. «Хьагѐ йоцу сан безам...» // Орга, №2, 1983. – 44 агѐо.
2. Минкаилов Э., Алиева З. Хаьржинарш. Сулейманов Ахьмад. Нохчийн литературин библиотека. Шуьнехь дош. – Соьлжа-Гѐала: Благотворительный фонд поддержки ЧР, 2012. – 133-134 агѐонаш.
3. Сулейманова З. Добрый след на земле. О жизни и творчестве А.С. Сулейманова. – Грозный, 2016.
4. Сулейманова З. Даймехкан кѐант вара и...// Орга, № 5, 2002. – 32 агѐо.
5. Сумбулатов Д. Со иллин паччахь хила веана хѐлокху дуьнен чу// Орга, 2004 №1, 56-60 агѐо

Гиллакхе аларш

1. Стаг (зуда) велча (йелча) – Дала гечдойла, вирзина (йирзина) меттиг декъ-ала йойла! Дала ийманца собар лойла цуьнан дакъа мел долчарна!
2. Бер делча – Дала эхартана пайден войла (йойла)! Дуккха а бехан берш кхин а лойла!
3. Тезетара вогӀучу стаге – Дала зиярт къобалдойла! Йуха дикане вогӀийла!
4. Новкъа волучуьнга – Некъ дика хуьлда! (Дикачу некъа тӀе!) Арабаьккхин-чу некъа тӀехъ Дала аьтто бойла! Дала могаш-маьрша вахар а, вар а лойла! (Дала Јалашвойла!).
5. Стаг лаьцначуьра ца веъча – Эзар балех ваьлла хуьлийла! Ницкъ болчу нехан (Једалан) кера кхин ма вобдийла!
6. Бохам баьлча, зен хилча – Дала хилла зен диканца меттахӀоттадойла! Дала тӀаьхъе беркате йойла!
7. Цомгуш хилча – Дала маршала дойла! Дала дарбанна тӀе нисвойла!
8. Цъхана халчу киртигах ваьлча – Эзар балех ваьлла хуьлийла!
9. Зуда йалийча – Нус Дала декъала йойла! Дала муьтӀахъ (беркате) доьзал-хо войла цунах!
10. ЙоӀ маре йахча – Дала декъала йойла! Дала ирсе дахар лойла-кх цунна!
11. Қант вича – Дала дукха вахавойла! ВорхӀ вешин ваша хуьлийла!
12. ЙоӀ йича – Дала дукха йахайойла! ВорхӀ вешин йиша хуьлийла!
13. Цџа деш йа шен кертахъ кхин гӀуллакх деш валлахъ – Ирсе долуш (беркате) хуьлийла!
14. Болх нахана беш велахъ – Болх меле хуьлийла!
15. Асар деш, мангал хьокхуш – Кайолийла! ГӀоза даориг хуьлийла!
16. Йалта дуьйш, дерзош – Хьобкъийла! Белхан кайолийла!
17. Дечиг доккхуш – ГӀоза дагориг хуьлийла!
18. Мах беш, йохка-эцар лелош – Дала мехала йоккхийла! Мах беркате хуьлийла!
19. ТӀаме йа девне хӀуттуш – ТӀеман (девнан) кайолийла!
20. ГӀан дийчича – Дала диканна дойла! Дика гӀан гича – самаха бакъ хила ду! Вуо гӀан гича – самаха бакъ ца хила ду!
21. Мала хи кховдийча – ГӀоза молийла, ирсе хуьлийла, хи мел дезачунна вобзийла!
22. Керла хӀусам йиначуьнга – Дала хӀусамаш беркате йойла! Дала хӀусамехъ ийман-беркат ма эшадойла! ГӀоза вехийла!
23. ХӀума йууш тӀенисвелча – ГӀоза йуург хуьлийла! ГӀоза йуийла! Йуург охайуьллучу хенахъ нисвелча – комаьрша ву олу, йиинчул тӀаьхъа нисвелча – баьрмециг ву олу.
24. Чукхайкхича – Дика мел дерш догӀийла!
25. ХӀума йиьна ваьлча – Йиьнарг, мелларг Дала сагӀа йойла! Ийман-беркат Дала ма эшадойла! Дала ма эшайойла хьо бусалбана а, керстана а!
26. Дов даьлча – Дала диканца дерзадойла! Дала маслаӀат дойла шуна юккъехъ! Дала барт бойла! Дала тӀаьхъе беркате йойла!
27. Даьхни лелочуьнга – Дебийла!

28. Саҕа доккхуш – Дала саҕа кьобалдойла! Стаг дийна вацахь – Дала цуьнан сине кхачадойла иза!

29. Мовлад йойшуш – Дала кьобалдойла шун Мовлад! Мовлад шашь дагалаьцначунна тIера Дала кьобалдойла шун!

30. Марха кьобалдар – Марха кьобалдойла. Хьегна кьа Дала меле йаздойла. Эзар хан декьала йогIийла. Йуха а кхаба а, даста а Дала могаши-маьрша а долуш, цу хене а дохийла!

31. ХIума йайча – Дала диканца тIекхиавойла хьо цунна! Дала саҕа йойла!

32. Керла бедар эцча – ГIоза лелайойла, ирс долуш хуьлда, уьш тишлуш, хьо цIинлуш (бере – уьш жимлуш, хьо воккха хуьлуш!).

33. Харцхьа лелачуьнга – Дала нийсачу новкьа воккхийла хьо! Дала нисвойла хьо!

34. Даьхни эцча – Дала беркате дойла! Дебийла.

35. Машен эцча – Дала беркате йойла! Дала зенах-зуламах, юьхьаьржонах ларвойла!

36. Маршалла хаттар – Марша вогIийла (йогIийла). Де (буьйса, луйьре, суьйре) дика дойла (йойла)!

37. Маршалла схьэцар – Маршалла хуьлда! Далла воьзийла! Диканца дукха вехийла!

38. Хьоршам тоьхча – Дала кьинхетам бойла! Воккха хуьлийла, дукха вехийла! «Сил бакь ду», «Цхьаммо хьехош ву хьо», олуш хилла, нагахь санна цхьаь дуьйцуш лаьтгашехь хьоршам тоьхча.

39. Юург сих иккхича – Хьайн дакьа! Аьхна хуьлда!

40. Воьдуш а, вогIуш а дийнахь мосуьйттаза гуш хилча – «Хьо вогIуш вуй//вогIуш вуй хьо?», «Хьо воьдуш вуй//воьдуш вуй хьо?».

41. Чов йича – Чов Дала декьала йойла! Чов беркате хуьлда!

42. ДIасакьаьсташ – Дала диканехь цхьаьнатухийла! Дала диканехь гойтила!

43. Буьйсанна дIасакьаьсташ – Буьйса декьала йогIийла!

44. ХьошалгIа, мовладе, саҕе, хьажа-хIотта веьначуьнга – Дала зиярт кьобалдойла!

45. Хьаж-ЦIа ваханчу стаге – Дала Хьаж кьобалдойла!

***Зорбане кечийна Умхаев Хьамзата,
Нохчийн меттан институтан куьйгалхо.***

«Литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга»
кечдина ГAУ «Зорботохаран цIа» бух тIехь.
Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахь Нохчийн Республикахула йолчу Зенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн декьехь терго латторехула йолчу Россин Федерацин федеральни Урхаллехь.
Регистрацин хьокьехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.
Журнал зорботохна ГУП «Книжни издательство»,
НР, Соьлжа-ГIала, Н. Назарбаевн урам, 92.

Журнал арахоьщучун/редакцин адрес: 364024,
Нохчийн Республика, Соьлжа-ГIала,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.
Журнал зорботоха дIаделла – 14.12. 2021 шо.
Зорбанера арадаьлла де – 24.12. 2021 шо.
Тираж – 180 экземпляр.
Заказ № _____ Бинна мах.